

הספר מ"מ ישבע התובע כאלו הספר בידו וכו' ומורי אמר לנו הא [אמרינן] דברים העשויים להשאיל ולהשכיר אינן נאמנים לומר לקוחין הן בידו. [מה"פ ד"פ תשל"ח].

[פירוש "עקל": "בין דרכי הכפיה יש לחשוב גם את העקול, שהיה נהוג ביחוד בארצות אשכנז, פולין וליטא. התובע את חברו לדין והוא מסרב, ונודע לבית הדין שכספו או סחורתו של הנתבע נמצאים, כהלואה או כפקדון, ביד איש אחר, הרי הוא שולח — בזמן שהתביעה נראית מיוסדת ומבוססת — להודיע לזה או לנפקד, שלא יחזיר את הרכוש להנתבע עד שיציית לדין. ר"ש אסף, כתי הדין וסדריהם עמ' 29. ראה שם המקורות ויש להוסיף עליהם תשו' מהר"ם זן]. והלשון "מורי" משמעו כפשוטו שהוא מוסב על ראבי"ה, אבל אפשר גם שהוא לשונו של אחד מתלמידי מהר"ם. ויהיה איך שיהיה על כל פנים ברור הוא שמדובר בתשובה זו אחד מתלמידי ראבי"ה ששמע הדברים מפי רבו. ולכאורה היה הפשוט לומר שהתשובה היא לבעל או"ז כדרכו של מהר"ם, להעתיק ענינים שלמים מא"ו, אבל ענין דברים העשויים להשאיל ולהשכיר נמצא כאו"ז פסקי עבודה וזה סי' שע"ב ושע"ג ושם לא נזכר ראבי"ה.

III. שואליו ומשיביו.

החכמים אשר שאל מהם ואשר שאלו ממנו:

ר' אברהם בר' משה, ר' אליעזר [אלעזר] בר' יהודה, ר' אליעזר בר' יוסף הלוי, ר' אליעזר בר' שמואל מוירונא, ר' אליעזר בר' שמואל ממיץ, ר' אליעזר בר' שמעון, ר' אליקים בר' אשר הלוי, ר' אפרים בר' יעקב, ר' ברוך בר' בנימין, ר' ברוך בר' שמואל, ר' דוד בר' קלונימוס, ר' דוד בר' שאלתיאל, דייני שטרסבורק, ר' הלל בר' יחיאל, ר' יהודה בר' קלונימוס, ר' יואל אביו, ר' יצחק בר' משולם, ר' יצחק בר' משה או"ז, ר' מנחם בר' יעקב, ר' מרדכי בר' יוסף, ר' משה ב"ר מרדכי, ר' נתן בר' יצחק, ר' נתן בר' שמעון, ר' קלונימוס בר' אליעזר, ר' קלונימוס בר' גרשום, ר' שאלתיאל בר' מנחם, ר' שלמה הכהן, ר' שמואל בר' ברוך, ר' שמואל בר' יהודה, ר' שמחה בר' שמואל, ר' שמעון, ראה פרק חכמים איש איש בערכו.

ואלה החכמים שנעשו "מחליפי מכתבים" עם ראבי"ה בטעות:

(1) ר' אשר הכהן, מחברי הערך Audernach וערך Sayn בגר"י [ח"א עמ' 12 וח"ב עמ' 320]. ומעות היא, ראה פרק שני ערך ר' אשר הכהן.
(2) ר' ברוך בר' מאיר, אביו של מהר"ם מרוננבורג, באק, ר' מאיר בר' ברוך מרוננבורג עמ' 6 הערה 1 ואחריו בגר"י ח"ב עמ' 453 ועמ' 472 הערה 372, ורומזים לתשו' מהר"ם ד"ל סי' ו"ב עמ' 21 סי' ס' ששם כתוב: "אין נשבעין על כפירת שעבוד קרקעות שאלת ה"ר ברוך לתאווה אבקש מורי הרב ר' אליעזר הלוי". הבינו בפשיטות שר' ברוך הוא ר' ברוך אביו של מהר"ם ולא ידעתי מאין להם זאת הודאות. ויותר מסתבר כי הוא ר' ברוך בר' שמואל ממגנצא שנשא ונתן הרבה עם רבינו והשאילה והתשובה בראבי"ה סי' חתקצ"ד, ואם משום ספק יש עוד חכם אחר ששמו ר' ברוך שהשיב לו

רבינו, סי' תתקנ"ז. וקרוב יותר שהוא ר' ברוך שאנחנו עומדים בו אם אינו ר' ברוך בר' שמואל.

(3) ר' חוקיה בר' ראובן מכופר. גר"י ח"א עמ' 76 ורומזים [עמ' 83 הערה 128] לתשו' ר"ח או"ז סי' ל"ט, תשו' מיימוניות לספר משפטים סי' מ"ו, ר"י או"ז ח"א 131 ב. ומעות היא ששם אין רמז להליפת מכתבים ולא נאמר במקומות האלו כי אם שראבי"ה דן בריב ודברים שהיו בין ר' אליעזר מטול ור' חוקיה מכופר.

(4) ר' יהונתן בר' יצחק, גרוס, מ"ח חלק ל"ד עמ' 523 ואחריו בגר"י שם עמ' 76 ורומזים לפסקי ריקאנטי סי' רע"ה. ומעות היא ששם נזכרו דברי ר' יהונתן ודברי ראבי"ה ואין שם רמז לקשר שביניהם. וגם הדברים עצמם ענינים שונים הם. ודברי הריקאנטי לקוחים מן האור זרוע פסקי ב"ק סי' קצ"ז עד סי' ר' ודברי ראבי"ה הם בסי' ר'.

(5) ר' משולם בר' דוד, גרוס שם וגר"י שם ורומזים לפסקי ריקאנטי סי' רע"ה. ומעות היא כי הדברים בפסקי ריקאנטי לקוחים כמו שאמרנו בסימן הקודם מן האו"ז סי' ר' ושם מפורש: "ורבינו משולם בר' נתן מנרבונא זצ"ל השיב וכו'".

(6) ר' שמעון מיונבול, גרוס במ"ח חלק ל"ד עמ' 369, וגרוס לשיטתו שר' שמעון הנזכר בראבי"ה הוא ר' שמעון מיונבול, אבל לדעתי הוא ר' שמעון אביו של ר' נתן בר' שמעון משפירא, ראה פרק תולדות החכמים ערך ר' שמעון.

פ ר ק ש נ י

משפחת רבינו

אבותיו, בניו, ובני בניו, קרוביו.

"רבי יוסי אומר הראשונים על ידי שהיו מזכירים יחוסיהם היו מוציאים לשם המאורע, אבל אנו שאין אנו יודעין את יחוסינו אנו מוציאים לשם אבותינו. רבן שמעון בן גמליאל אומר הראשונים על ידי שהיו משתמשין ברוח הקודש היו מוציאים לשם המאורע, אבל אנו שאין אנו משתמשין ברוח הקודש אנו מוציאים לשם אבותינו" [כ"ר פל"ז אות ז', הוצ' תיאודוראלבעק עמ' 349].

הראשונים שהיו יודעים יחוסיהם לא היו צריכים להזכיר שם אבותיהם על בניהם, אבל אנו קוראים את בנינו על שם אבותינו למען זכור ושמור את יחוסינו. ולכן מנהג ישראל בכל מקומות מושבותיהם לקרוא לבן על שם אבי אביו. ובאשכנז ביחוד היה מנהג זה לחק ולא יעבור, ורק לפעמים רחוקות נמו מן המנהג הקבוע מפני טעמים חשובים: קראו לבנים שם כשם אבי אבם, אם היתה חשיבותו גדולה מוז של אבי האב, כמו שקרא ר' יואל את בנו אליעזר כשם חמיו ראב"ן. ובן בתו של ר' יהודה הלוי היה נקרא יהודה. ולזה שר

ר' יהודה: "אך ישכח יהודה את יהודה" [דיואן שר"ל סי' מ'. וויסטינעצקי הערות לספר חסידים סי' שע"ז]. או שהיה אבי האב בחיים ואבי האם בין המתים, ומטעם זה אמר הרמב"ן בהולדת נכדו: אף על פי שצריך לקרותו על שמי אני רוצה שיקרא שמו יונה על שם זקנו אבי אמו, משום זרח השמש ובא השמש עד שלא זרחה [קרי: שקעה] שמשו של זה זרחה שמשו של זה [תשו' רשב"ש סי' רצ"א, הערות וויסטינעצקי לספר חסידים שם]. ועוד קראו לכן שם כשם אחד הגדולים אשר בארץ שלא ממשפחתם אף שהיה אדם חשוב גם בה, אלא על ידי טובה שכאה לאב על ידי הגדול ההוא קרא לבנו על שמו, לכבוד ולהכרת טובה. כמו שקרא שלמה בר' חננאל את בנו אליעזר על שם ראבי"ה, אף שהיה ר' חננאל חכם גדול בתורה ויראה [תשו' ראבי"ה סי' תתקפ"ג והערות]. ויש מקומות שאין קורין אותן אחר שמות החיים אלא אחר שכבר מתו" [ספר חסידים הוצ' וויסטינעצקי עמ' 114 סי' שע"ז], ולכן כשנולד הנכד בחיי זקנו לא נקרא על שמו כי אם על שם אבי זקנו או על שם אחד מאבות המשפחה בדור קדום יותר. דוגמא לזה היא שלשלת יוחסין של ריב"ק ממגנצא, אביו של בעל הרוקח: "יהודה בן קלונימוס בן משה בן יהודה בן קלונימוס בן משה בן קלונימוס בן יהודה בן קרא לבנו יהודה מפני שאביו היה עדנו בחיים, ור' יהודה בר' קלונימוס לא קרא לבנו קלונימוס מפני שר' קלונימוס היה עוד בארץ החיים, והוא הדין לר' קלונימוס בר' משה שלא קרא לבנו משה אלא יהודה.

ויש שנמנעו מלקרוא לבניהם על שם אביהם משום ניהוש. מפני איזה מאורע שאירע לאבותיהם וחששו שלא יקרה כמקרה ההוא גם לבניהם: ויש שם פלוגי שכל המשפחה שלו אם קראו זרעם כשמו מתו בלא תולדות ולא האריכו ימיהם וככל אילו ענינים לנקבות וכשיראה החכם שכך הוא אל יאמר אקיים לאבותי שם שלא ישכח והוא רואה שנקראים אחרים ונכשלו הרי הוא נושא על נפשו עון ואין אלו הדברים משום נחוש שהרי הראשונים היו קוראים זרעם על שם המאורע ולא מתו אלא אם כן חטאו כער ואונן לכן יהיו צדיקים שזרעם מתים ולא מחמת עון אלא שאלו הדברים הזיקו להם וכו'" [ספר חסידים עמ' 112 סי' שס"ד, וע"ש סי' שס"ג].

אבל חוץ לאלה היוצאים מן הכלל מפני סבות חשובות וחששות של ממשות היה זה כלל גדול שאין לזוז ממנו: בני בנים יקרא בהם שם אבי אביהם. ופשוט הוא ואין צריך לומר שהכח הנולד ראשון היה נקרא על שם אבי האב, שכבוד האב גדול מכבוד האם, והוא והיא חייבים כבודו, והבנים האחרים נקראו על שם אבי האם או על שם אחד האבות בדורות קדומים. ומנהג זה סיוע גדול הוא בחקירת המשפחות וסדר יוחסין, שאם נמצא איש ששמו ראובן בן שמעון ומצאנו בדור שלפניו איש ששמו שמעון בן ראובן נוכח לשפוט בקרוב לודאי ששמעון בן ראובן הוא אביו של ראובן בן שמעון, וכיחוד אם נוסף על השם עוד תואר או שם לזוי הנמצא בשני האנשים: כהן, לוי, סופר, חזן וכדומה: ועל פי יסוד מוסד זה עלה בידי לסדר ספר היוחסין של ראבי"ה למעלה ולמטה ולצדדין, שרשים פירות וענפים, בתקופה של שלש מאות שנה ויותר, משנת ת"ת לאלף החמישי עד שנת ק' לאלף הששי בקרוב [1340 - 1040].

I. אבותיו.

א. ר' יואל ומחצבתו.

גם אותם מזכירין בשכת שלפני שבועות: ר' שמעון. ר' יצחק בר' יואל הלוי הסופר" [ספר הזכרת נשמות, Martyrologium הוצ' זאלפעלד עמ' 8, הרוגי וורמיישא בגזירת תתנ"ז 1096]. ושני יהודים ממגנצא היו עושים יין בימי הבציר ר' יצחק בר' יואל הלוי וזר יהודה זארכ עליהם צורר אחד מתועב כשתי וערב ויכם נפש והלך לו לדראון עולם ולא שב אחרי כן וכו' והיהודים ההרוגים הוכאו למגנצא ויקברום שם בקברות אבותם" [ר' אפרים מכונא כספורו על גזרת תתק"ו, 1147-1146, הרוגי קולוניא Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland ח"ב עמ' 61].

ולפי הכלל הגדול בקריאת השמות ובהתאם לסדר הזמנים אין שום ספק שר' יצחק בר' יואל הלוי השני הוא נכדו של ר' יצחק בר' יואל הלוי הראשון. ואין ספק גם שר' יצחק בר' יואל הלוי השני היה אביו של ר' יואל בר' יצחק הלוי אביו של ראבי"ה.

והנה אומר גרום: קשה לומר שר' יצחק אביו של ר' יואל הוא ר' יצחק בר' יואל שנהרג בשנת 1147 שאם כן היה ר' יואל בקינתו על ההרוגים באותו זמן מזכיר הריגתו של אביו [מכתב-חדשי חלק ל"ד עמ' 315, ושם טעות: שנהרג במגנצא]. ובגר"י הוחלט הדבר שאינו אביו של ר' יואל, והוסיפו שגם בסליחתו "יקרו רעוך" לא הזכיר ר' יואל את מיתת אביו [גר"י חלק א' עמ' 54 הערה 59].

וזו היתה באמת ראייה גמורה אם הזכיר ר' יואל שמות ההרוגים ולא זכר את אביו. אבל מכיון שר' יואל אינו קורא בשמות אלא מקוין אתם על ההרוגים לא היה צריך להזכיר מיתת אביו בפרט להכניס אבל יחיד בתוך צרת רבים, והיתה בזה גם קצת פחיתת-כבוד להאחרים אם היה אחד מהם נזכר לעצמו יוצא מן הכלל. ולהפך יש ראייה שר' יצחק אבי ר' יואל הוא הוא באמת ר' יצחק בן יואל הלוי שנהרג בגזרת תתק"ו. וזו היא הראיה: ר' יואל היו לו שני בנים, אליעזר ואורי, ומדוע לא קרא את אחד מבניו על שם אביו "יצחק" כמנהג ישראל בכלל וכאשכנז ביחוד? שם האחד אליעזר מובן, שנקרא על שם אבי אמו ראב"ן, האדם הגדול בדורו ובמשפחתו. אבל כמה זכה השם אורי לפרוץ בשביל הגדר שגדרו הראשונים ולשנות מטבע שטבעו חכמים וגם ר' יואל עצמו טבע מטבע זה, שהרי קרא לנכדו בן ראבי"ה יואל כשמו, ור' יואל ידענו שיטתו לקיים מנהגי אבותיו ונתן נפשו על זה אף במקום שצדקו המעוררים והמפסקים, ויזכורו עם ר' אפרים ויכחו, ומדוע עזב את מנהג אבותיו בנוגע לאביו ולא הזכיר את שמו על שם בנו השני? ואל שאלה זו אין פתרון אחר כי אם זה: בנו השני של ר' יואל נולד לאחר מיתת זקנו ר' יצחק, ומכיון שר' יצחק לא מת על מטתו אלא נהרג לא רצה ר' יואל לקרות את בנו בשם יצחק מפני הניחוש, כמו שהזכרנו. ואף שלא נמצא ניהוש זה בספרי הראשונים, פשוט שהוא בכלל אלו המאורעות הרעים הנזכרים, וכי הריגה אינה

מאורע רע כחוסר זרע קיימא? [ואצל האחרונים מפורש: יש מקפידין שלא להעלות שם אחר שנהרג בידו עכו"ם משום דאיתרע מוליה. שבתו ליפשיין, שרכיט הזהב החדש נ"ט א' סי' י', ע"ש שרומז לספרי האחרונים. וראה עוד לומברך הערה 56]. ובמשפחת ר' יואל קרה מקרה נורא כזה פעמים, שגם אבי זקנו של ר' יואל נהרג ר"ל, ובמקום סכנה חוששין לחזקה בשתי פעמים, כשיטת רבי. ונפלא הדבר עד למאוד שבכני בניו הרבים של ר' יואל לא נמצא כי אם אחד ששמו יצחק, הוא ר' יצחק בר' יואל נכדו של ראב"ה, וגם הוא נהרג בידו שונאי ישראל!! הי"ד. כדורות האחרונים לא נהרו ממה שנהרג בו ר' יואל ונענשו, כדברי החסיד בספר חסידים. הרי זכינו לדון כו: ר' יואל אביו של רבינו היה בנו של ר' יצחק בר' יואל הלוי שנהרג בקלוניא בשנת תתק"ו, ור' יצחק זה נכדו של ר' יצחק בר' יואל הלוי הסופר שנהרג בוורמיישא בגורת תתנ"ו.

ומספורו של ר' אפרים, משינוי בלשון: רבי יצחק ומר יהודה יוצא שר' יצחק בר' יואל השני, אביו של ר' יואל היה נחשב ביודעי ספר, אף שלא היה מחכמי התורה שלא מצאנו בשום מקום אצל ר' יואל דבר חכמה בשם אביו או אצל ראב"ה בשם אבי אביו.

והנה קאהן [מרדכי בן הלל עמ' 132] אומר: במרדכי כבא מצינא פרק א' סי' 663 מוזכר אחיו של ר' יואל, אבל במרדכי כ"י נכון בשם אביו". ורמיהו זו מוטעת, ולא מצאתי הדברים במרדכי לא בכ"מ ולא במקום אחר, אבל ברור אצלי שאם "אחיו" טעות הדפוס "אביו" טעות הבנה של הסופר קאהן, ואין ספק שראב"ה הוא האומר בשם אביו. וגרום [מכתב-חדשי חלק ל"ד עמ' 315 הערה 2] רומז לדברי קאהן, ומוסיף הוא לרמזו "ליקוטי אמרכל הוצ' קורוניל עמ' 26", וודאי שכונתו למה שכתוב שם כ"ו ב': "אך הוא אבי רבינו יואל לא הזכיר הפקר". וכאן נקל הוא לגלות השבוש, כי הדברים לקוחים מראב"ה ושם ח"ב עמ' 63 שורה 9 ולהלן: אך רבינו אבי מורי לא היה אומר וליהו הפקר.

אבל אף שלא היה ר' יצחק עצמו מתופשי תורה זכות גדולה היתה לו והיא שעמדה לו שהיתה משפחתו אכסניה של תורה. האיש הפשוט, עושה יין בימי הכציר" היו לו בנים. ובני בנים אשר עשו להם שם כשם הגדולים אשר מעולם, שם עולם אשר לא יכרת מפי לומדי תורה ודורשי חכמה כל הימים — ר' יואל, ראב"ה, ר' מרדכי בן הלל ועוד אחרים שלא נתפרסם שםם כל כך.

ועוד נאמר בספורו של ר' אפרים שר' יצחק, אביו של ר' יואל, היה ממגנצא, ולאחר הריגתו בקלוניא הובלה גותו למגנצא ויקבר שם בקברת אבותיו. מזה יוצא שמגנצא היתה מקום מושבו ומושב אבותיו. ואילו זקנו של ר' יצחק זה נהרג בוורמיישא. וזה יש להכין בשני פנים: או שגם הוא היה ממגנצא אלא שהיה במקרה בוורמיישא כשעת ההרג, או שהיתה דירתו בקביעות בוורמיישא אלא שבנו ר' יואל נטע אהלו במגנצא. על כל פנים רואים אנו בכירור כי:

משפחתו של ר' יואל אבי ראב"ה, לכל הפחות מימות זקנו ר' יואל בר' יצחק, היה מושבה במגנצא, מקומו של ראב"ן ומשפחתו. אמו של ר' יואל, אשתו השניה של ר' יצחק, היתה אחות אמו של רשב"ט. ויש נוסח אחר שרשב"ט היה בן אחותו של ר' יואל, ראה רשב"ט. אמו של ר' יואל היתה לה בת מבקלה הראשון ושמה מרים, והיתה אם כן מרים אחותו של ר' יואל מן האם: וכן ראיתי את אבא מרי רבינו יואל ברכי יצחק הלוי [זה הוא המקום האחד בספרו של רבינו שמזכיר את אבי אביו] כשנפטרה אחותו מרת מרים שהיתה אחותו נשואה מאמו שלא התאבל עליה והלך בו ביום למרחק, לא מפני שהיה צריך לכך אלא להורות הלכה לתלמידים [ראב"ה ח"ב עמ' 545].

ר' יואל נולד לכל המאוחר בשנת תת"פ [1120]. וזה יוצא ממה שהוכחנו שרבינו נולד קרוב לשנת תת"ק [1140], ואף אם נניח שבנו בכורו ראב"ה נולד לו בשנה ראשונה לנישואיו לא היה אז פחות מבן עשרים שנה, ונולד בקרוב לתת"פ. אבל יש סברה שכתו של ראב"ן, אמו של ראב"ה, היתה אשתו שניה של ר' יואל, ראה להלן וערך רשב"ט, ולפי זה היה ר' יואל כהולד לו בנו רבינו כבן שלשים, ונולד קרוב לשנת תת"ע [1110].

כודאות גדולה יותר יודעים אנו את שנת פטירתו של ר' יואל, היא שנת תתקנ"ט או תתק"ס [1199, 1200]. ראה פרק פתיחות סי' ב'. מקורות חייו אין אנו יודעים הרבה, ידענו שהיה לו חוץ מבנו ראב"ה עוד בן אחר ושמו ר' אורי, ראה להלן. ונראה שאורי היה שם אבי אמו. ובפירושו המחזור כ"י ברלין [רשימות שטיינשניידער עמ' 22 סי' 177] נמצא: "ואני אורי שמעתי שדודי ר' מאיר שליח צבור לא היה נוהג לומר כן". ור' מאיר שליח צבור היה כדורו של ר' יצחק הלוי רבו של רש"י, ואם כן היה נכדו יכול להיות אבי אמו של ר' יואל. אם היה אורי זה בן אחיו או בן אחותו של ר' מאיר אין להכיר. ר' מאיר שליח צבור היה מקום מושבו וירמיישא.

בבחרותו עשה ר' יואל כמה שנים בריגנשבורג ללמוד תורה. והנה ראב"ן [צ"א ד'] מדבר "בקושיות שהביא חתני ר' יואל מריגנשבורג" ומזה יצא שר' יואל בהיותו בריגנשבורג כבר היה חתנו של ראב"ן, וכששב מריגנשבורג למגנצא הביא אתו קושיות שהקשו חכמי ריגנשבורג בדברי ראב"ן [ראה ר"ש אלבעק מבוא לראב"ן עמ' XIII]. אבל ר' יואל באחת מתשובותיו לר' אפרים כותב: "וזכור אני שהייתי בריגנשבורג מציק מים על ידיך ראיתי וכו' ולא זכיתי לדבר עמם מאין הרגלים וכשחזרתי לביתי ודברתי עם קרובי הר"ר שב"ט זצ"ל, והביא מכאן ראיה" [ראב"ה ח"ב עמ' 263]. ומדוע לא שאל את פי חותנו ראב"ן, ששאל ממנו הרבה כל כך וגם על מה שראה בוירצבורג כשכבא משם, ראה להלן, ומדוע לא שאלו גם על מה שראה בריגנשבורג כשכבא משם ומספר לו מה ששמע? ואין פתרון לשאלה זו אלא זה שאז לא היה עדיין חתנו של ראב"ן, וזה סותר לדברי ראב"ן.

ממכוכה זו אין מוצא אחר כי אם זה: ר' יואל היה פעמים בריגנשבורג. כפעם הראשונה כשהיה תלמיד צעיר ימים, ולכן לא זכה לדבר עם גדולי החכמים לשאל מהם טעם למעשיהם. ואז לא היה עדיין חתנו של ראב"ן, או שהיה פנוי

ונראה לי שצ"ל כמים אדירים והעלו חרם בידם" [ראבי"ה ח"ב עמ' 255 שורה 13 ולהלן]. הרי שלא ר' יואל ולא הגר היו או בירצבורג, ולא היו אנשי בירצבורג צריכים לכופף ראשם תחת פסקו של ר' יואל, שלא פסק להם ולא אמר להם. ודברי במברגר נתקבלו בגר"י [ח"ב ב' עמ' 480] אלא שהשמיטו, במתכוין או שלא במתכוין, זה שאנשי בירצבורג עשו כדברי ר' יואל. וגם זה שראב"ן היה בירצבורג טעות הוא. ראה להלן ערך ראב"ן.

וסופר אחר בהזכירו את ר' יואל כותב: "ואח"כ היה מרבני בירצבורג. שמה לא רצו ליתן לגר אחד לעבור לפני התיבה והוא התיר. ושוב פעם אחת אסר שמה לגר אחד לעשות לעצמו העתקה מכתבי קדש מועתקים יונת שהיו אצל כומר אחד." [ישראל קאמפלעהאר, רבינו אלעזר מגרמיוזא, עמ' 7]. ויש בשלש השורות האלה לא יותר מחמש טעיות: א) ר' יואל לא היה מרבני בירצבורג. ב) בשעה שהיה הענין עם הגר לא היה כלל בירצבורג. ג) לא שני גרים היו אלא אחד. ד) כתב גלחות אינו יונת, הכומרים בימי הבינים לא ידעו יונת עד שבא יוחנן רייכלין וסיעתו וחדשו למוד יונת. ה) הספר לא היה של כומר אחד אלא קבל אותו הגר — מרבני שפירא.

ועקר ישיבתו של ר' יואל היתה בונא [Bonn] על הרינוס [ראבי"ה ח"א עמ' 363 שורה 15 ולהלן. או"ז ח"ב 42 סע"ב ולהלן. או"ז ח"ב 45 רע"א: וכבר היה מעשה כבון שהביאו יין מגולה מבעוד יום וכשקדש היום הורידוהו מעגלה וכעס עליהם רבינו יואל הלוי זצ"ל]. ועל שם בונא נקרא ר' יואל מבונא [ספר התרומה סי' ק"ט, סמ"ג הלכות גירושין קרוב לסופר, ד' יוני ק"כ א': ועל הגוסס השיב ר"י בר' שמואל לרבינו יואל מנרבונא, ונקוד על גר"י סימן למתיקה. או"ז ח"א סי' כ"ח א' 18 רע"ב, 189 א', פסקי עבודה זרה סי' רע"ח ועוד]. ואין להביא ראיה מכינוי זה שהיתה בונא עיר מולדתו של ר' יואל, וכן מצאנו חכמים אחרים שלא נקראו אלא על שם המקום שישבו בו ופעלו את פעולתם ולא על עיר מולדתם: ר' אלעזר בר' יהודה בעל הרוקח מקום מולדתו מגנצא ונקרא ר' אלעזר מגרמיוזא על שם מקום ישיבתו. וכן ר' דוד בר' קלונימוס היה משפירא ונקרא ר' דוד מינצבורג על שם מקום ישיבתו ועוד. בסוף ימיו קבע ר' יואל דירתו בקולוניה [גם בעיר קולוניה שהיה דר' שם אבא מרי נוחו עדין וכו' תשו' ראבי"ה ססי' תקצ"א והועתק באו"ז ח"א ססי' שס"ב 97 ב', תשוב' ר' ברוך סי' תתקכ"ב גט הבא מקולוניה, ערך ר' יעקב בר' מרדכי. וכבר היה מעשה בנפולה בקולוניה והצריך רבינו יואל הלוי זצ"ל אביו של רבינו אלעזר זצ"ל לבדוק ככל מיני טרפות או"ז ח"א 118 סע"ב ולהלן. או"ז ח"ב 144 ב', ראה כאן להלן תלמידיו]. מבונא או מקולוניה בא פעם אחת למקום מוצאו מגנצא, ושם מסר לר' ברוך בר' שמואל הלכה כשם ראב"ן [מרדכי חולין סי' תרפ"ד].

וראבי"ה מספר שבכחותו היה בועד הקהלות וגם אביו היה שם [סי' תתקע"ג]. אבל אין להכיר באיזו קהלה היה הועד, אף שודאי היה באחת מקהלות שו"ם, היינו שפירא, ורמיוזא, מגנצא. ובחירתו של ראבי"ה היתה לפי סדר הזמנים בשנות תתקמ"ו — תתקכ" (1155 — 1160). ומצאנו את ר' יואל בשפירא, שם עמד על ימינו של ר' אפרים

או שהיה חתנו של איש אחר. ובפעם השניה הלך לריגנשבורג לרגל איזה דבר או ששב לבית המדרש, ואז כבר נשא את בתו של ראב"ן. ולכן מסרו לו חכמי ריגנשבורג את קושיותיהם בספרו של ראב"ן חותנו. ובעת ההיא כבר יצא מכלל תלמיד והיה תלמיד חבר לר' אפרים, שכן הוא כותב לראב"ן: ור' יואל סיעני מהאי וכו' [ראב"ן קנ"א ב']. ושיבתו בריגנשבורג מוכיח ר' יואל עוד פעם אחרת: כבר נשאלה שאלה זו בהיותי יוצק מים לפני רבותי בריגנשבורג [ראבי"ה ח"ב עמ' 400].

ומצאנו את ר' יואל בירצבורג. שכן אומר ראב"ן: שאלני חתני ר' יואל כשבא מירצבורג [ראב"ן רס"י ט"ז]. ונראה שר' יואל לא בא לירצבורג על עסקי תורה לא ללמוד ולא ללמד. ולא מצאנו בירצבורג בזמנו של ר' יואל חכמים ידועים בשם שהיה יכול לשמוע לקח מפייהם. ומענין הוא לראות ההבדל בלשונות שהוא משתמש בהם בדבריו בחכמי שפירא ובאנשי בירצבורג באותו זמן ובאותו ענין, ענין הגר. בנוגע לחכמי שפירא כותב: וילדות היתה בי והעתי פני בפני רבותי אולי משגה הוא [ראבי"ה ח"ב עמ' 254]. ואילו על אנשי בירצבורג הוא אומר: ונראה לי שצ"ל כמים אדירים והעלו חרם בידם [שם עמ' 255]. ובמליצה זו לא היה משתמש ר' יואל כלפי חכמים של שם וערך. הרי שלא בא ללמוד. ושלא בא ללמד יוצא ברור מדבריו לראב"ן כשמוכיר את מנהג בירצבורג שלא ישר בעיניו: "ראיתי אותם שנחאבלו על אהותם מאמם", ואינו אומר שהוא צוה להם לשנות מנהגם, ואף אין רמז שנשא ונתן עמיהם בענין זה. מזה יוצא ברור שלא ירד ר' יואל לירצבורג להשתקט שם ולא לגור שם אלא אורח היה שבא שמה לזמן קצר לרגל עסקיו, או לבקר את קרוביו, שנראה שמשפחת אמו היתה שם, שכן מצאנו גם את ראבי"ה זמן מה בירצבורג. ודבר היות ר' יואל בירצבורג היה אבן מכשול לאחד הסופרים שטעה וגם הוסיף דברים מלכו, כאילו חפץ היה להשכיח את מקומו ולהגדיל כבוד עירו. וזה לשונו: R. Joel b. R. Isak halevi, der Schwiegersohn des oben erwähnten R. Elieser b. Nathan, lebte und wirkte in Würzburg. (Zwischen 1110—1180). Und wenn auch die bei der Rückfahrt von Würzburg von seinem Schwiegervater ihm gegebene religiöse Entscheidung nicht mit Sicherheit seinen längeren Würzburger Aufenthalt beweist, so geschieht dies durch eine andere Entscheidung. Einst wollte man nämlich in Würzburg einen Proselyten, der als Vorbeter fungieren wollte, zu diesem Amte nicht zulassen, doch R. Joel gestattete es und man fügte sich seinem Ausspruche [Bamberger, Geschichte der Rabbiner der Stadt und des Bezirkes Würzburg, Wandsbeck 1905, S. 11f.].

והוא רומז מקור דבריו למרדכי מגילה סי' תשפ"ו, ושם אין אף צ"ל של רמז ששמעו אנשי בירצבורג לדברי ר' יואל. ובמקור הדברים בראבי"ה מבואר שהגר יצא כבר מירצבורג בשעה שכתב ר' יואל דעתו להיות: "ועוד הגיד לי כי מנעוהו להתפלל במקום שליח צבור בירצבורג."

בויכותו עם חכמי העיר ר' שמריה ור' אברהם בר' שמואל החסיד. ר' יואל אף שהיתה דעתו בעקר הדין כדעת חכמי שפירא מכל מקום למד על ר' אפרים זכות [ראה לעיל ע' 5].

כן היתה מדתו של ר' יואל לבקש את הנרדף ולאמץ ברכים כושלות. וכן דרש מוכתו של הגר שמנעוהו אנשי וירצבורג להיות שליח צבור. והוא הוכיח שמעות היא כידם והגר יכול לקרוא אבות ישראל אבותיו, שאברהם הוא אב לגרי צדק [ראה למעלה, וכן בס' תחק'ט לענין עבד משוחרר. לקמן פרק רביעי, תשו' ר' יואל לריב"ק משפירא]. וכן היה אפוטרופוסן של אלמנות ונכנס בעובי הקורה לשמור את זכותן [ראבי"ה סי' תחקנ"ז I, תתל"א]. וחשובה היא שיטתו בדבר היתר עגונות: ואף אם רפיא ביד ר' אליעזר הלוי הרי כתב ר' יואל אביו זצ"ל בתשובה א' דבכל פלוגתא דהתרת נשים ואחרי שחכמי התלמוד והגאונים הקלו משום תקנת עגונות אתה למד לחכמי הדור השפל הזה לצאת בעקבותיהם כי גלוי ומבואר כידועה ברורה שלא נותרה פליטה ביום הרג רב מכל אותם שהיו במקום הגזירות וזולתם המסירין ואותן ידועין ולא יורו להוציא מבעליהן נשים שנשאו בעדות ברורה בהתרתנו [תשוב' הרא"ש בזכרון יהודה סי' צ"ב עמ' נ"א כ"ן]. ועוד נראה מדותיו הטובות, ביחוד ענותו הרבה, להלן. ועתה נבוא לתורתו וחכמתו: רבותיו, תלמידיו וספריו:

רבותיו אשר לרגליהם ישב ושתה את מימיהם היו: ר' יצחק בר' מרדכי, ריב"ם, ור' אפרים בר' יצחק [ראה ערכיהם בפרק חכמים ופרק ד', תשובות ר' יואל], ר' משה בר' יואל: והרב אברהם בן מורי רבינו משה בר' יואל [סי' תתל"א] שלשתם בריגנשבורג. בבית מדרשם למד ר' יואל שנים רבות, לפנייהם כתב את תוספותיו. מהם קבל רוב תורתו.

לפעמים קורא גם את ראב"ן ורשב"ט, מורי [ראבי"ה ח"א עמ' 425 ועוד]. אבל נראה שאין זה אלא מפני הכבוד, שהרי את ריב"ם ור' אפרים מוכיר תמיד בלי יוצא מן הכלל בשם מורי, מה שאין כן ראב"ן ורשב"ט שמזכיר אותם לרוב בלי התאר הזה. פשוט ואין צריך לומר שכיון שהיה בשכונתם וחבורתם זמן רב שמע מהם כמה דברי חכמה, מפיהם וגם מפני כתבם, אבל לא היה תלמידם במובנו העצמי של מלת תלמיד, תלמיד היושב לפני רבו ודן לפניו בקרקע. ורושמי הדורות כתבו שר' יואל היה תלמידו של ר' יצחק בן אשר, ריב"א [רח"ם, אור החיים סי' 1056 עמ' 473. צונץ, Zur Geschichte עמ' 51. קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 132. ר"ש אלבעק, מבוא לספר ראב"ן עמ' XIII. סי' י"ג. גר"י ח"א עמ' 48 ועמ' 55 הערה 70]. והם רומזים לכמה מקומות אצל מחברים קדמונים שנאמר בהם שר' יואל קיבל מריב"א וכתב תוספות לפני ריב"א. ולא נתנו החכמים ההם אל לבם שדבר זה קשה לאומרו לפי סדר הזמנים. שאם הכונה לריב"א הראשון, שהיה תלמידו של רש"י, הרי היה ר' יואל ילד בעת זקנותו של ריב"א או לא נולד אז עדיין. ואם הכונה לריב"א השני, נכדו של ריב"א הראשון, היה ר' יואל גדול ממנו בשנים. וגרום הוא האחד שהרגיש בקושי שיש במסורת זו, ושער שבמקום ריב"א צ"ל: ריב"ם [מכתב-חדשי חלק ל"ד עמ' 314 הערה 11]. ובנוגע לתשובות לספר משפטים סי'

ע' התיקון מוכרח מן הענין: "אשר פירש לפני ריב"א ולפני רבינו אפרים", וריב"א ור' אפרים לא היו במקום אחד, אבל ריב"ם ור' אפרים היו שניהם בריגנשבורג, ושניהם עם ר' משה בר' יואל ישבו כועד אחד, ואליהם כתב ראב"ן לחכמי ריגנשבורג [ר"ש אלבעק, מבוא לראב"ן עמ' XI]. ובמרדכי חולין סי' תרל"ג נאמר שראבי"ה קבל מאביו בשם ריב"א. ומה אין יוצא ששמע ישר מפיו ולהפך. ובמרדכי כתובות ססי רמ"ב נאמר: "וראבי"ה כתב מקובלני מפי השמועה ואבא מורי ומריב"א", הרי שראבי"ה קבל מריב"א והוא ריב"א השני רבו של ראבי"ה.

והאמת שר' יואל קבל מריב"ם וריב"ם מריב"א, והיה ר' יואל תלמיד תלמידו של ריב"א. וכן כותב ר' יואל: ומורי רבינו יצחק בר' מרדכי כתב בתוספותיו בשם ריב"א [ראבי"ה סי' תחקנ"ז]. ובאויז ח"א סי' תכ"ט 122 א': "ונראה כמו שקבלתי אני המחבר ממורי רבינו אבי העזרי שקבל מרבינו יואל אביו זצ"ל שקיבל מרבינו יצחק בר' מרדכי זצ"ל שקיבל מרבינו יצחק בר' אשר זצ"ל זכו".

רבו המובהק של ר' יואל היה ר' אפרים, ואת דבריו מביא במדה מרובה מדברי רבותיו האחרים. עם ר' אפרים נשאר בקשר גם לאחר עזבו את בית מדרשו והגדי נעשה תיש איל מנגה ימה וקדמה ושמו הולך לתהלה בין חכמי דורו אשר כבדוהו כבוד גדול. ר' יואל פנה בשאלותיו אל ר' אפרים, וגם הוא שאל לפעמים מר' יואל. ברוב הפעמים היו השאלות והתשובות לויכוחים, האחד שואל והשני משיב וסותר והראשון מקיים דבריו ושזכ מביא השני ראיות אחרות לסתור וחוזר הראשון ומביא הוכחות לקיים את דבריו. ורק מעטים הויכוחים אשר דברי חכמים בנחת נשמעו ושמו צורת משא ומתן מדעי. ולרוב היו הויכוחים לפולמוס ומלחמה, מלאים עקיצות ודקירות אירוניות וכיטוים קשים מגיעים לגבול חירושים. וכל אלה הדברים הקשים, מצדו של ר' אפרים, ואלו ר' יואל מדבר בלשון רכה ובענות חן, ואף במקום שחרה לו היטב ורוח כמנו הציקתהו ככש את כעסו ושמר פיו. ולשונו מלהוציא ביטוי קשה כלפי מתנגדו המדבר בחימה שפוכה ברעש ורגז סואן כסופה ושערה. ורק פעם אחת נמלטה מפיו של ר' יואל ומקולמוסו מליצה קשה כנגד ר' אפרים, אמר עליו שהוא מהפך דברי אליהם חיים. ומובן הדבר, כי ר' אפרים בענין ההוא פגע לא בכבודו של ר' יואל בלבד—על זה היה מותר ומוחל כדרכו—אלא השפיל גם כבוד אבותיו וכבוד בני מדינתו ועשה אותם אוכלי חלב. על זה לא יכול ר' יואל להתאפק והמליצה הקשה פרצה את גדר שיניו.

ר' יואל ור' אפרים התנגדו זה לזה בשני ניגודים עקריים ראשיים: ניגוד טבעי כתכונת רוחם וניגוד שיטתי מדעי.

א) הניגוד הנפשי: ר' יואל היה קשה לכעוס ונוח לרצות, כבוד שכנגדו היה חביב עליו יותר משלו, ואף אם נבר עליו כעסו ובצדק התמרמר על מתנגדיו שם מחסום לפיו מלהמית דברים כלפיהם. ר' אפרים היה נוח לכעוס וקשה לרצות. אם נטה איש מדעתו או לא רצה לקבל את דבריו נחשב בעיניו כשונא נפשו וישפוך עליו כל חמתו וחרון אפו ושיגו בדברים

יורדים חררי בטן, אש מפיו תלך ותלהט סביב מתנגדו גחלים בעורות חותה על ראשו. ר' אפרים שנקרא גבור לא היה גבור לכבוש את כעסו, ובכעסו לא חת מפני כל.

(ב) הניגוד השיטתי: ר' יואל נהג כבוד גדול במנהגים, ובכלל כח תורתו השתדל לקיים מנהג הקדמונים, מנהג אבותיו ומדינתו ועל זה לעג לו ר' אפרים, שהוא לא נהג דרך ארץ גדול בפני המנהגים. ואם עלה בגורל אחד המנהגים שלא למצוא חן בעיניו יצא לנגדו וחרבו שלופה בידו להרום לנתון ולשבר ולהכות לרסיסים, ואוי להם לאלה שלא שמעו לו לשנות מנהג אבותיהם. ואם באחד המקומות שבא לשם כנודדיו לא חפצו לעשות כמצותו יצא מבית הכנסת בחרי אף. ועל דרכו זה הוכיחו ר' תם בדברים קשים מאוד, וכאן מצא מין את מינו, שגם ר"ת לא היה יכול לעצור ברוחו ובתוכחתו דבר דברים כמדקרות חרב. ראה לכל אלה הראיות בויכוחים שבין ר' יואל ור' אפרים, בפרק רביעי.

למרות נסיונותיו המרים עם ר' אפרים לא חדל ר' יואל מלשאת ולתת עמו וחזר כפעם בפעם לשאל ממנו. וזה שאומר הפתגם: "הנגודים שואפים זה לזה".

אין ספק שר' יואל הרביץ תורה בישיבה והעמיד תלמידים הרבה. וכן מספר ראבי"ה: וכן דנתי לפני אבי מורי ולפני כל הישיבה [ח"א עמ' 360 שורה 6]. ור' יואל כותב לבנו: "על שאר דבריך ארנן [ודאי שצ"ל: ארנן] ואעיין לכשאפנה כי אני לומד לבחורי מס' גיטין" [ס' תתקכ"ב]. אבל שמותיים של תלמידיו נעלמו מאתנו, ואין לנו ידיעה ברורה כי אם מאחד מהם הוא בנו ראבי"ה. ולדעת גרוס [מכתב-חדשי חלק ק"ד עמ' 315 הערה 1] היה מחבר תוספות למסכת מיטה אחד מתלמידיו של ר' יואל. וראיתו הוא שבתום סופה כ"ה ב' ד"ה בית הלל חתום בסוף הדבור: מפי מורי"ה [ראה צונץ Zur Geschichte עמ' 205] ובאסופות ע"ב ד' [כן נכון, ובנחלת שד"ץ עמ' 30: ע"ג א' והלשון ע"ב ד' בשורה האחרונה] נמצא: "כן נראה למורי"ה הוא רבינו יואל הלוי". וקבלו דברי גרוס בגר"י [ח"א עמ' 48 ועמ' 55 הערה 84]. אבל מי ששמע דבר אחד מפן חכם צריך לנהוג בו כבוד ולקרנותו "רבי אלפיו" [אבות ו' ג'] אך תלמידו כמובן העצמי של המלה אין לקרותו בשביל שמועה אחת או הלכה אחת. ואין לפתור מורי"ה מורי רבינו יואל הלוי, מפני שרחוק הוא ששני מחברים עשו להם קיצור אחד לעצמם. ואם נניח זה צריכים אנו לומר שגם הכותב באסופות היה תלמידו של ר' יואל. ורחוק הוא עוד יותר שמחבר או סופר יבדה לו סימן וקיצור מלכו ולפתרו, כמו שהוא באסופות. לכן נראה כי מורי"ה פתרונו: מורינו ר' יואל הלוי, והסימן מורי"ה היה שגור וידוע, והכותב באסופות או בעל האסופות עצמו משתמש בו ומבאר. ואם כן לא נשאר למסדר תוספות לסופה רק פירוש אחד ששמע מפי ר' יואל. אבל בשביל זה אין מוכרח להיות תלמידו, אף שהיה מחכמי אשכנז, תלמידו של ר' מאיר בר' קלונימוס וכן דורו הצעיר של ר' יואל.

וכן יש מקום עיון בנוגע לר' אביגדור כהן צדק, שיש רגלים לדבר ששמש בישיבות ר' יואל, אבל הדבר רופף, וזה היא:

מעשה היה בקלוניא שאפו לכתחילה פשטירא מיום טוב לחבירו והתירו רבני קלוניא בדיעבר באכילה וכו' ורבינו יואל אסר וכו' [וכן באו"ז ח"ב סי' שמ"ד]. וכן אמר הר' אביגדור כהן שראה שבא מעשה לפניו בטבח א' שתקן ואפה קרעפליש מיו"ט לחבירו וצוהו להשליכם לאיבוד ואפילו ליחנם לשפחתו אסר לו [מרדכי ביצה פרק ב' סי' תרע"ה].

הרי מפורש שהיה ר' אביגדור בקלוניא כסביבו של ר' יואל וראה הוראתו הלכה למעשה. ולפי זה הדבר תמוה שר' אביגדור אינו מזכיר בשום מקום לא את ר' יואל ולא את ראבי"ה. אבל לא ראינו אינה ראייה, וכו' יש לנו כל דברי ר' אביגדור או רובם? ואין להכריע. ובאמת יש סברה שר' אביגדור השתמש בספר ראבי"ה. ראה לקמן פרק ג' ב' VII.

בין תלמידיו ר' יואל יש אולי לחשוב גם את ר' אפרים מבונא. וכן כותב ר' יואל בתשובתו לר' יהודה בר' קלונימוס משפירא: "על האחרון שאמרת להודיעך אם על פי הורה חברי רבי אפרים. אלמלא לא נמנה עמנו הייתי שותק" [ראבי"ה ח"א עמ' 463 סי' ת"ן]. ובאו"ז ח"ב סי' פ"ה אות כ"ה 42 ב' ולהלן: "וכבר היה מעשה בישוב אחד ברינוס רחוק מבונא חמשה פרסאות ושלחו לבונא לשלוח להם אתרוג וכו' ונשא ונתן בדבר הר' יואל בר' יצחק הלוי מכון עם תלמידים שבעיר והסכלמו ואמרו וכו'. ומאוז בתשו' מהר"ם ד"ב עמ' 9 סי' ל"ו. ור' יואל קורא לתלמידו "חבירו" דרך כבוד מתוך ענוה. וכן כותב ר' אליעזר ממיץ לר' יואל: "והקונטרס שכתבתי על דברי ההוראה צויתי לחבירי להעתיקו" [ח"א עמ' 450]. וכן כותב ראבי"ה לר' און: "וכחו הרואות בארובות, לכן בקשתי אחד מהחברי לכתוב לך וכו'" [או"ז ח"א סי' תשנ"ו 223 א'. אצלנו לקמן פרק רביעי, תשו' ראבי"ה מאור זרוע]. וכן כותב ר' אליעזר ממיץ לראבי"ה: אחי וחבירי [ח"א עמ' 452]. וכן ר' שמחה קורא לר' יצחק או"ז "חבירי", ראה פרק חכמים ערך ר' יצחק, חבירו של ר' שמחה.

מתורתו של ר' יואל נודעים לנו:

(א) פירושו ופסקיו וחדושי. והרבה מהם כלולים בספרי רבינו, וקצת גם אצל מחברים אחרים קדמונים, מה שלא נמצא בראבי"ה. ופשוט שכל אלה אינם רק חלק מעט מתורתו הרחבה.

(ב) תשובותיו ושאלותיו. גם מהן הרבה בספרי רבינו, וכמה מהן אצל מחברים אחרים. ושאלותיו לחמו ר"ב"ן בספרו של ראב"ן: סימנים מ"ז, מ"ח, נ"א, ס', ע"ה, ע"ט, פ', פ"א, פ"ב, פ"ג, צ"ג. דפ"ם קי"ג, ב', קי"ד ב"ד, קי"ז, קכ"ו א', קכ"ו ב' וד'. ובדף ק"ב ג' תשובת ראב"ן לשני חתניו רשב"ט ור' יואל כאחד: ואני פרשתי בענין אחד בקונטרס תשובות שכתבתי לחתניי שיחיו. ובסי' ל"ו ונ"ט: לחתני, ואין להכיר מי הוא, ואולי גם כאן צ"ל: לחתני.

שאר החכמים אשר נשא ונתן עמם בדברי הלכה, שאל מהם והשיב להם רשומים לקמן בפרק רביעי. וכאן אעיר על פרט אחד. גרוס [מכתב-חדשי חלק ל"ה עמ' 26] ואחריו בגר"י [ח"א עמ' 48] אומרים שר' יצחק בר' מאיר, אחיו של ר"ת, שאל מר' יואל. ואמת שכן נמצא בראבי"ה ח"א סי' ת"ז,

עמ' 463: תשובה לר' יצחק בר' מאיר, אבל המתבונן קצת בסדר הזמנים ובענין השאלה על מעשה שאירע "בישוב סמוך לבונא" יראה שאי אפשר לומר שר' יצחק זה הוא אחיו הגדול של ר"ת. ובאמת הכתובת מוטעת, והתשובה לר' יהודה ב"ר קלונימוס ב"ר מאיר משפירא.

ג) תוספותיו. בספר ראב"ה לא נזכרו תוספותיו של ר' יואל רק פעם אחת: וסיוע לדברי מצאתי שוב בתוספות אבא מורי פרק אלו מציאות [כבא מציא פרק ב. סי' תתרכ"ז]. וכתשובות השייכות לספר משפטים סי' ע': זו העתקה מתוך [קרי: מתום, ונחלת שד"ל עמ' 51: תוספין] כבא בתרא של רבינו יואל הלוי מכתובת ידו אשר פירש לפני ריב"א [קרי: ריב"ס] ולפני ר' אפרים [בנחלת שד"ל עמ' 51 מכ"י מהר"ם: אפרים בר' יצחק]. ובמרדכי סנהד' פי"ג סי' תרצ"ה הגי' בכ"י: הועתק מכתב ידו של ר' יואל הלוי ומתוספותיו [קרי: מתוספותיו]. ראה קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 132. והענין מדבר בקרובים שפסולים לעדות, סנהדרין כ"ז וכ"ח. הרי תוספות לסנהדרין.

ובגר"י יחסו לר' יואל עוד תוספות לכמה מסכות אחרות [גר"י ח"א עמ' 49 ועמ' 56 בהערות]: שבת, עירובין, סוכה, תענית, יבמות, כבא קמא, עבודה זרה, וחולין. מרכים ציונים ורמיוות לספרי הראשונים, אבל בכל המקומות שרומזים להם אין אף צל של רמז לתוספות, ובכולם לא נאמר אלא: אמר, כתב, פירש, פסק, הורה, הקשה, השיב, נשא ונתן, היה נוהג וכדומה מלשונות הכאה. ואני מסתפק כאן בכמה דוגמאות בולטות: א) הערה 95 רומזים, או"ז ח"ב סי' ו"ו ושם הלשון: פירש ר' יואל זצ"ל מצאתי בספר האלפסי וכו', ובלשון זה מתחילה שאלת ר' יואל לר' אפרים, ראב"ה ח"א עמ' 416. ב) באותה הערה רומזים עוד לאו"ז ח"ב סי' ל"ד, ושם: עד שבא מורי אב"י העוררי אצל אביו רבינו יואל זצ"ל וענה לו. ג) מציינים: או"ז ח"ב 43. ושם: ונשא ונתן רבינו יואל בר' יצחק הלוי מבין עם תלמידים שבעיר והסכימו ואמרו וכו', והענין בראב"ה ח"א עמ' 463 סי' ת"ז. ד) בזכרון ברית לראשונים עמ' 111 נאמר: וכן דנתי לפני אבי מורי נ"ע ולפני כל הישיבה, והוא בראב"ה ח"א עמ' 360. ולא ידעתי איך אפשר למעות בדברים ברורים כאלה. אפשר או קרוב שחבר ר' יואל תוספות עוד למסכות אחרות חוץ מכבא מציא ובכא בתרא וסנהדרין, אבל ידיעה אין לנו כי אם בנוגע למסכות אלה. ואף גם זאת נפלאות בעיני שרבינו שמכיא דברי אביו במדה מרובה כל כך לא הזכיר תוספותיו כי אם פעם אחת למסכת אחת. אבל אף על פי כן אין להטיל ספק בידיעות המפורשות שבמרדכי ותשובות מיימוניות שהבאנו. והמרדק בדברי ר' יואל המובאים בראב"ה ימצא שהרבה מהם כתובים בסגנון תוספות וחידושים, ורבינו לא חש לקרוא שם על דברי אביו.

ונראה כי "כתיבת ידו" של ר' יואל באה לבעל המרדכי בירושה מכית אביו שהיה דור רביעי לראב"ה מכתו, ובעל תשובות מיימוניות שהיה גיסו של המרדכי [קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 24] השתמש בה בשאלה מקרובו. ואני בא להשערה זו על ידי העובד שראב"ה היה הסוכן לתורת אביו ששלח דבריו לבנו שיאספם וישמרים. וכן הוא כותב לו באחת מתשובותיו:

"וזה הכתב תקשור עם קובץ דבריי למען תזכירני וידוכבו שפתי ישנים" [נבואה נזקרה לתוך פיו, שנפטר זמן קצר לאחר כתבו הדברים האלה].

אם כן מי שהיה בידו ספר או קונטרס כתוב בידי ר' יואל או שבא לידו מתוך גניבה שנגנבה מביתו של ראב"ה, — ובאמת ידענו שנשללו לרבינו ספריו בשליחת בינגא — או שנפל לו בירושה, ומכיון שהספר נמצא בידי אחד מיורשיו של ראב"ה בחרתי באופן השני, שר' מרדכי בן הלל נפל לו תוספות ר' יואל כתיבת ידו בירושה מכית אבי אמו הראב"ה.

ד) פיוטיו. והם שבעה במספר, ששה רשם צונץ, Literaturgeschichte עמ' 209 ולהלן ושם חסר סי' 3 אצלנו. וכולם רשומים בספרו של דאווידזון, אוצר השירה והפיוט, ושם גם המקורות שבהם נמצאים. ואני רומז לספרו:

- 1) ה' צדיק יבחן. עקידה [חלק א' עמ' 46 סי' 953].
- 2) אכן שמעה קול תחנוני. סליחה [א' עמ' 154 סי' 3284].
- 3) אל אלה דלפה עיני אשוע ויאמר הנני. סליחה [א' 152 סי' 3393. ע"ש נוסחאות: אל אלהי, אל אלהים].
- 4) אלהים יראה לו שה פורה ויושיע. סליחה לערב ראש השנה [א' 217 סי' 4738].
- 5) אמת אתה הוא ראשון ואין ראשית לראשיתך. סליחה לערב ר"ה [א' 273 סי' 5992].
- 6) יבכיון מר מלאכי שלום ואכות שלישיה. קינה על גזירת חתק"ז ושאר רדיפות [ב' 265 סי' 152].
- 7) יקרו רעין רב מחולל אדם לה' ואתחולל. סליחה לציום גדליה [ב' 428 סי' 3674].

וקאתן. מרדכי בן הלל עמ' 132. אומר שבמרדכי כ"י נזכר יסודו של ר' יואל. וחושב הוא שהוא ספר שנקרא יסוד, ונשנו הדברים בגר"י [ח"א עמ' 49 ועמ' 56 הערה 93], אבל יסוד זה אין לו שום יסוד, כי יסוד פירושו "חיבור" "ספר", "ועד כאן יסודו" נרדף עם "עד כאן לשונו", ולא שהחבור נקרא יסוד. ודי כאן בכמה דוגמאות: 1) מצאתי שהשיב רב נטרונאי גאון וכו' עד כאן יסודו [ראב"ה ח"א עמ' 140—141]. 2) גם זה לשון מורי חמי [ראב"ן סי' ס"א] וכו' עד כאן יסוד חמי [ראב"ה שם עמ' 188—189]. 3) פירש רבינו שב"ט וכו' עד כאן יסודו [ראב"ה ח"ב עמ' 292—293]. 4) ראיתי שפסק ר"ת בספר הישר וכו' עד כאן יסודו [ראב"ה ח"ב עמ' 336—338]. 5) ראיתי רבינו זקיני שכתב וכו' [ראב"ן פי"ג ד'] עד כאן יסודו [ראב"ה ח"ב עמ' 534—535]. 6) ובפירוש רב האי גאון ורב שרירא אביו מצאתי וכו' עד כאן יסוד רב שרירא ורב האי בנו הגאונים [ראב"ן סי' רט"ו, ראב"ה סי' תתפ"ו]. 7) בהלכות גדולות וכו' עד כאן יסודו [ראב"ה סי' תתפ"ב]. 8) ראיתי שפירש הרב ר' משה בר' יואל בתוספותיו בשם ריב"א וזה יסודו [ראב"ה סי' תתקנ"ו]. 9) עד כאן יסוד פירוש ר' חננאל [ראב"ה סי' תתל"ח, תתרי"ט]. 10) זה הדף העתקתי מיסודו של רבינו זקיני אבן העזר [ראב"ה סי' תתצ"א]. 11) עד כאן העתקתי מיסוד

לרבינו ליאונטיין, ור' ליאונטיין זה הוא ר' ליאונטיין בן יעקב הנזכר בתשו' מהר"ם ד"ל סי' ש"ט. ולא הרוחנו כלום בהגהה זו, שיצא חותן לא-ידוע ונכנס במקומו חתן לא-נודע. והשערותו של גרום היתה לודאי ופשיטות אצל וועלעש [מכתב-חדשי חלק מ"ח עמ' 445] וליאונטיין אצלו הוא ר' יהודה הכהן בעל ספר הדינים (1). והוא מת קרוב להולדת ראב"ן או אולי עוד לפניו, שהרי היה חברו ותלמידו של רגמ"ה. אבל הגהתו והשערותו של גרום במלות מפני דברי הרשב"ם שהוא כותב בהתייחסת תשובתו: ושלום לרבינו חמיו [ראב"ן קמ"ז ג']. ולכן אין מוצא אחר מן המבוכה אלא שר' אליקים היה בתחלה שמו יהודה ובכינויו ליאונטיין ואחר זמן לסבת מחלה שנו שמו לאליקים. מתורתו של ר' אליקים נשאר שרידים בספרו של ראב"ן ובספר ראב"ה, והם רשומים לקמן פרק חכמים.

ר' אליעזר ברי' נתן, ראב"ן, נולד קרוב לשנת תת"ן [1090]. זה יוצא מן העובד שבשנת תתצ"ג [1133] כבר היתה בחו הבכורה נשואה לרשב"ט [ראב"ן סי' מ"ח. ר"ש אלבעק, מבוא לראב"ן עמ' V. וראה גרום, מכתב-חדשי חלק ל"ד עמ' 307].

וזמן פטירתו של ראב"ן רומזים [גרום שם עמ' 306, אלבעק עמ' XVI] למה שנמצא בספר הישר לר"ת בססי' שצ"ג: זה פירש ר' אליעזר ממגנצא נ"ע, הרי שנפטר ראב"ן לפני רבינו תם, והוא נפטר בשנת תתקל"א [1171], וראב"ן נפטר לפני תתקל"א. אבל אין מזה ראיה גמורה, מפני שאין אנו במוחים שהלשון ההיא היא לשונו של ר"ת עצמו, וכבר נסתפק בזה ר"ש אלבעק. ואין אנו צריכים לומר שהוספה היא בספר הישר אלא שתלמידו ר"ת מסדרי ספר הישר הוסיפו "נ"ע" [נחחו ערן, נשמתו ערן] בהתאם לזמנם, שאז לא היה ראב"ן בין החיים. אבל ממקום אחר יש להוציא שראב"ן נפטר קרוב לשנת תתק"ל, ויותר קרוב לפניו מלאחריו, וזה הדבר: מצינו שר' יואל באחת מתשובותיו לר' אפרים מריגנשבורג כותב: "ומעיד אני על חסי ר' אליעזר ברי' נתן ומורי הרב רבינו שב"ט שהיו נוהגים ליישב שבעה נקיים וכו' וכן אנו נוהגים אחריהם" [ראב"ה ח"א ר"ע 221]. מלשון זה יוצא ברור שראב"ן לא היה אז בין החיים, ור' אפרים נפטר בשנת תתקל"ה. הרי נפטר ראב"ן לפני שנה זו. ומלשונו של ר' יואל יוצא שתשובתו היתה נכתבה כמה שנים לאחר פטירת ראב"ן ורשב"ט. ובנוהג שבעולם מת הזקן לפני הצעיר ממנו, אם כן מת ראב"ן לפני רשב"ט. ואם היה כאן יוצא מן הכלל אי אפשר שלא היה נמצא רמו לזה בדברי ראב"ן או בדברי ר' יואל וראב"ה או אצל מחבר אחר. והנה גם בתשובה אחרת לר' אפרים מזכיר ר' יואל את רשב"ט בברכה למתים [ראב"ה ח"ב עמ' 263], ורחוק הוא מאד ששתי התשובות נכתבו בשנה האחרונה לחיי ר' אפרים. מכל אלה יוצא בקרוב לודאי שראב"ן נפטר ממוך לשנת תתק"ל לפניו, בהתאם למה שיוצא מספר הישר.

עיר מושבו של ראב"ן היתה מגנצא, מקום ישיבתו של חתנו ר' אליקים. ועל שם עירו נקרא ר' אליעזר ממגנצא. במגנצא למד ולימד, ושם נשא אשה, והיה מבית דינו של חתנו.

ומצינו ששעה זמן מה כביהם [Böhmen] או בארץ אחרת מארצות

מורי רבינו אב"י העזרי זצ"ל [או"ז ח"ב ססי' שע"ג והוא מספר ראב"ה]. וראה עוד פרק ג' VI סי' 6.

וכן מיחסים לו קאהן וגר"י שם ספר בשם פרישה. ופשוט שגם כאן אין הכוונה לספר ששמו פרישה, אלא פרישה פירושה פירוש.

שני חתנים היו לו לראב"ן שעשו להם שם עולם כשם הכי גדולים בתורתם וחכמתם: רשב"ט ור' יואל. את הראשון כבד כבוד גדול כעבור חכמתו. אבל לא נטה אליו באהבתו, ואת השני כבד כעבור תורתו ויאהבו על פי מדותיו. ראב"ן קורא את ר' יואל מחמד לבי [ראב"ן סי' פ"א].

ונכבד מאוד היה בעיני חכמי דורו. קראו לו מורי"ה, היינו: מורינו ר' יואל הלוי, חברו את התאר מורינו לשמו והיו שניהם אחד, זה לא מצאנו בימים ההם אצל חכם אחר. ור' ברוך ממגנצא כותב לראב"ה שהוא מוסר לו את תשובתו על פסק ר' יואל ולא לר' יואל עצמו, כי יראתי מהביט אל דברי הגאון אביך כדי להשיב, כי מי אני לבוא לפני שער המלך בלבוש שק" [ראב"ה סי' תתקכ"ב]. ור' יצחק ברי' שמואל, הוא ר"י הזקן בעל התוספות, כותב אליו בתשובה על שאלתו: "אשרי תבחר ותקרב, כי מי יערב לבו לגשת אליו, הרהבני עוז בנפשי, יכרך מלכי וקדושי, הרב ר' יואל הלוי יען כי מצאתי חן בעיניך להכירני ולקרבני בענותך במחתי כך להשיבך. ולולי כן קיימת בעצמך דברי המקיימים בעצמם ראוני נערים ונחבאו, כי מי לנו גדול כמוך לצלו במים אדירים ולגלו מרגליות להאיר עיני חכמים" [ראב"ה סי' תתקל"ג].

ב. גזע אמו

ר' נתן אביו של ראב"ן, מענינו אין אנו יודעים דבר חוץ מזה שהיה לו עוד בן אחר ושמו ר' חזקיה. והוא היה בעל תורה ושאל מראב"ן [סי' ע"ג: שאלני אחי ר' חזקיה]. ואולי היתה לו לר' נתן עוד בת, שראב"ן מזכיר את גיסו ר' יצחק, ואין להכיר אם היה בעל אחותו או בעל אחות אשתו [ראב"ן בשורה הראשונה של הספר: הזיקני אגיס ר' יצחק].

ר' אליקים ברי' יוסף, חותנו של ראב"ן, היה מגדולי חכמי מגנצא. נולד בשנת תת"ל בקירוב. זה יוצא מהעובד שראב"ן חתנו נולד קרוב לשנת תת"ן, ור' אליקים היה גדול מחותנו לכל הפחות כעשרים שנה. נפטר בין תתק"ה ותתק"י [ראה למעלה פרק א' עמוד 6]. והנה רשב"ם בתשובתו לראב"ן כותב: רבי אליעזר ברי' נתן חתן לרבינו ליאונטיין [ראב"ן קמ"ג ד]. וליאונטיין כינוי ליהודה ולא לאליקים ולכן שערו ר"ח מיכאל [אור החיים עמ' 211 סי' 451] ור"ש אלבעק [מבוא לראב"ן עמ' VI] שבשעה שנכתבה התשובה היתה ראב"ן חתנו של אחד מגדולי הדור ששמו ליאונטיין [וכבר נדחק בזה רש"י, ביכורי העתים תקצ"א עמ' 86 בהוספה להערה 46]. וחזר ר"ש אלבעק ודחה את השערותו מפני שבאותו הזמן לא נודע חכם וגדול הדור בשם זה. וגרום [מכתב-חדשי חלק ל"ד עמ' 306] מגיה חותן

הסלבים, שכן כותב: ובהיותי בארץ כנען ראיתי [סי' ח' וראה סי' שכ"ז ודף ע' א', שמוכר מנהגי ארץ כנען]. וקרוב שהכונה לביהם [ראה אלבעק עמ' LVII]. אבל מזה שידע ראב"ן כמה ענינים מארץ רוסיא ויון אין ראיה שהלך לארצות ההן [אלבעק שם], כי היה יכול לדעת דברים כאלה מה שמע מעוברי דרכים. ובמקום אחד הדבר ברור: ונראה לי שמכאן סמכו הראשונים הולכי דרך רוסיא לקבל מעילים וסחורה שאין דמיהן קצובים וכו' [ראב"ן ססי' ה']. ומה שמסופר בססי' רצ"א על הנוצרים שברוסיא מספר ר' יואל כעין זה מה ששמע [לקמן פרק אנשים ומקומות ערך רוסיא]. ור' יואל שמע מאיש אחר ולא מחמיו. ראה לזה עוד להלן.

ובנוגע ליון אולי הוא כנען יון, בולגריה [Bulgarien]. ראה ענינים סי' קי"ד I.

וידענו שהיה ראב"ן בצרפת. שם השתתף בועד החכמים עם רשב"ם ור"ת בשנת תתק"י [1150] בעיר טרויש, Troyes [תשו' מהר"ם ד"פ בסוף הספר, הוצ' בלאך קנ"ט ב'. גרוס, Gallia Judaica עמ' 232, גר"י ח"ב עמ' 197 ועמ' 218 הערה 283]. ובראב"ן ע"ז א': וערדלין שאסורין בהן משום כלאים כמו שעושים בארץ יון ובקיאם ראיתי מהם וכו'. לכאורה יוצא מזה שקיאם הוא מקום בארץ יון, אבל באמת אינו כן, ולהפך, שאם קיאם היא בארץ יון היה אומר: כמו שעושים בארץ יון וראיתי מהם, ולמה לו להזכיר שם המקום פעמים. ונראה לי שקיאם שבוש הוא וצ"ל: "קיאם" או "קאם" והיא העיר Caën בדרום צרפת [גרוס, Gallia עמ' 541 ולהלן, רוזין בספרו על הרשב"ם עמ' 8 ומבוא לפירוש רשב"ם עמ' XI]. ור"ת כתשוכתו לראב"ן כותב: ורבינו שמואל אחינו איננו פה כי בקאם ישנו עומד [ספר הישר סי' תרט"ו ובהוצ' רוזינטל סי' מ"א, ראב"ן קמ"ח ב']. הרי ישיב רשב"ם זמן מה בקאם ואולי הלך ראב"ן שמה לבקרו.

ויש שמעו ואמרו שעשה זמן מה בוירצבורג, ראה למעלה אצל ר' יואל. וסמכו בזה על ספור אחד בספר מאחר שראב"ן הכריע בין שני כומריב שהתחרו במשרת הגמון. ועוד מצאו סמך לדבריהם בלשון הראב"ן רס"י ט"ז: שאלני חתני ר' יואל כשבאין מוירצפורק, ומכיון שלשון "כשבאין" אין לו מובן הגיעו: כשבאנו. אבל הקורא דברי ראב"ן רואה שהגהה זו אינה אפשרית, שהרי ר' יואל אומר: "ראיתי", ואם היה ראב"ן ג"כ שם מה מספר לו חדשות הרי גם ראב"ן ראה? ועוד מדוע חכו בחקירת הדבר עד שובם למגנצא ולא נשאו ונתנו בדבר בשעה שראו את המנהג? וברור הוא שצ"ל בראב"ן: כשבא, כמו שהגיה ר"ש אלבעק בהגהותיו לראב"ן.

משפחתו של ראב"ן. ידענו שהיו לו ארבע בנות והיו נשואות לרשב"ם, ר' יואל, ר' אורי, ר' אליקים. וצונץ [Literaturgeschichte עמ' 259] טעה ועשה את ר' אליקים לבנו של ראב"ן ואמר שראב"ן היו לו שלש בנות ובן אחד. ונשנית מעות זו בגר"י [ח"ב ע"מ 297 ולהלן].

בוסכם הוא אצל רושמי הדורות מאז ומקדם שהרא"ש היה נכדו של הראב"ן, מפני שהרא"ש בפסקיו כותב זקני ראב"ן. ועוד הוסיפו ראיה והיא שזקנו של הרא"ש היה שמו ר' אורי בר' אליקים, והשבו מהם שר' אורי הוא

חתנו של ראב"ן. וגרוס הוכיח שלפי סדר הזמנים זה אי אפשר [מכתב-חדשי חל"ד עמ' 312 ולהלן]. ואמר שר' אורי זה היה בנו של ר' אליקים חתן הראב"ן [שם עמ' 314. וראה באריכות מאמרו של א' ח' פריימן בספר השנתי של פפד"מ חלק י"ב עמ' 238 ולהלן]. ואצלי היה הדבר מוטל בספק גדול, מפני שהראיות אינן ראיות ויש מענות חזקות כנגדן.

הראיות אינן ראיות מפני שכבר הכיר גרוס שרוב המאמרים בפסקי הרא"ש שנאמר בהם "זקני ראב"ן" הם העתקות מלה במלה מספרו של ראב"ן ה, אלא שהושב כמה מאמרים כאלה שאינם מן הראב"ן. וכן פריימן [מאמרו הנ"ל הערה 6]. אבל המעוט בטל ברוב, ויש לומר שאלה המאמרים שאינם לפנינו בראב"ן היו לפני הרא"ש, שהיה לו אבי העזרי יותר שלם, כמו שמביא דברים בשם ראב"ן והוא לפנינו בספר אבי העזרי [להלן פרק ג' א' סי' 7], וכמה מאלה המאמרים מקומם באבי אסף שאינו לפנינו. והשם אורי או אליקים פשוט שאינו אף סניף לראיה. אם כן אין ראיה לקיים יחש הרא"ש אל הראב"ן. והמענות לסתור הן:

1) על מצבת ר' יהודה בן הרא"ש חקוק: יהודה בן הרא"ש בן ה"ר יחיאל בן ה"ר אורי בן ה"ר אליקים בן ה"ר יהודה [אבני זכרון לרשד"ל עמ' 8 ולהלן סי' ה]. הקדמה לתשו' ר"י בן הרא"ש, ועוד]. הרי שהולך וסופר יחוסו עד דור חמישי, ומדוע לא הלך עוד צעד אחד להזכיר שר' אליקים היה חתנו של ראב"ן? האם ר' אורי ור' אליקים ור' יהודה הם גדולים וחשובים ומפורסמים יותר מראב"ן? האם אין זאת תפארת לאיש להכתב בספר היחש של ראב"ן, ראש גדולי ישראל? ועוד במקום אחר מזכיר ר' יהודה בן הרא"ש את ר' אליקים ראש משפחתו ואינו רומז שהיה חתנו של ראב"ן. בצואתו [בית תלמוד תרמ"ה עמ' 345]: "איש אחד היה במשפחתנו ור' אליקים שמו". ואין ספק שהוא ר' אליקים אבי ר' אורי וזקנו של הרא"ש. וכאן ודאי שהיה מקום להזכיר יחסו לראב"ן, ומדוע לא עשה זכר לו? [וכתשו' מהר"ם ד"פ ססי' תתק"ל נזכר ר' אליקים ואין זה ר' אליקים חתנו של ראב"ן מפני שאנחנו ידענו שר' אליקים חתנו של ראב"ן היה איש פשוט ולא יד לו ושם בכית המדרש, והיה סוחר יין וראב"ן אינו קורא אותו בשם רבי, בתאר שהיו מכבדים בו כל יודע ספר. ראב"ן רס"י כ"ז: בשנת תתקי"ב אירע מעשה שהוציא חתני אליקים יין מחבית וכו'. ועוד שקרוב לדאי שכתשו' מהר"ם סי' תתק"ל צ"ל: ר' קלונימוס, ראה פרק תולדות חכמים ערך ר' שמחה].

2) בנו השני של הרא"ש, ר' יעקב בעל הטורים כשמעתיק דברי הראב"ן מן הרא"ש משמיט תמיד מלה זקני. האם בוש הוא להתייחס על הראב"ן, ואם לא להוסיף עכ"פ גם לא להשמיט במקום שאביו מתפאר בזקנו.

3) הרא"ש עצמו במקום שאינו מעתיק דברי ראב"ן כלשונם אינו קורא את ראב"ן בשם זקנו. לדוגמא: ראב"ן ח"ב עמ' 236 שורה 7 ולהלן: "במעשה שאירע בימי זקני ר' אליקים חמיו של רבינו זקני אבן העזר", "רא"ש ר"ה פ"ד סי' י"א מזכיר מעשה זה וכותב: ר' אליקים בר' יוסף וכו' ור' אליעזר בר' נתן חתנו הסכים עמו. ואין זכר לקורבה שבינו ובין החכמים ההם. —

אך עתה נודע לי עובד אחד שיש בידו לקיים הדבר שבאמת היה הרא"ש מיוצאי הלציו של הראב"ן, והוא: בתשו' הרא"ש כלל פ"ד סי' ג' נאמר: וזכור זקני ראב"ן הנקרא צפנת פענח [והענין בראב"ן ק"ט ד' כלשונו בתשו' הרא"ש], ואלו הראב"י"ה קורא לספרו של ראב"ן אבן העזר, ואם כן הכאה זו ברא"ש לקוחה מספר הראב"ן עצמו ולא מראב"י"ה. ואף שאין כאן ראייה גמורה, מפני שאפשר שהדברים ברא"ש לקוחים מאביאסף [ובאביאסף קרא ראב"י"ה לספר ראב"ן צפנת פענח והיא המהדורה השניה, ראה לקמן] מכל מקום כל זמן שאין האביאסף לפנינו ולא נוכל להוכיח שנמצא שם המאמר באמת אין לדין אלא מה שענינו רואות ויכולים לקיים שרי אשר ברי' יהיא' היה דור חמישי לראב"ן. ולפי זה יש להזכיר כאן גם משפחת הרא"ש.

ר' יהיא' אביו של הרא"ש היו לו עוד שני בנים: ר' חיים ור' אליעזר, ושש בנות [פריימן שם עמ' 241 ולהלן, ע"ש עניניהם] ואחת מהם ידועה בשמה אפרת. והיא היתה נשואה לר' אליעזר בן שלמה המכונה יודל'ן מקולוניא. הרא"ש נשא אשה את מרת יוטא [Jutta] בתו של ר' שלמה יודל'ן הנ"ל [גרום עמ' 313, פריימן עמ' 244] והוליד ממנה שמונה בנים: ר' יהיא'ל, ר' שלמה, ר' יעקב בעל המורים, ר' יהודה, ר' אליקים, ר' משה, ר' אליעזר, ר' שמעון [ראה אור החיים עמ' 259, צונץ Zur Geschichte עמ' 422] וכת אחת נשואה לר' יהודה בן קרשף [תשו' הרא"ש כלל ע"כ סי' א'. אצל צונץ שם שלא בדיוק: יהודה קרשף].

קרוביו של ראב"ן. ראב"ן קורא קרוביו אלה החכמים: ר' אליעזר ברי' שמשון מקולוניא. והוא היה עמו בועד אשר במרויש שנת תתק"ו. ר' אפרים ברי' יעקב מבונא. ר' יהיא'ל. ר' יהודה ברי' יוסף. ר' יעב"ץ. ר' שמריה משפירא. ראה גרום [מכתב-חדשי ח"ד עמ' 308 ולהלן] ור"ש אלבעק בערך אלה החכמים, ורוכס גם אצלנו לקמן פרק חכמים. ור' אפרים מבונא קורא קרוביו: ר' ליאנטיין ברי' יעקב [תשו' מהר"ם ד"ל ססי' שי"ט] ור' יהיא'ל [כפירוש המחזור שלו, צונץ, רימוס ס"ע 197]. ואולי היו מהם גם קרוביו של ראב"ן.

רבותיו של ראב"ן אינם ידועים לנו בכירור. ור"ש אלבעק [מבוא עמ' VIII ולהלן] מונה כמה חכמים שבמגנצא ושפירא: חמיו ר' אליקים, ר' יעב"ץ, ריב"א, ר' קלונימוס ברי' יהודה, שהיה ראב"ן תלמידם. אבל פשוט הוא שלמד וקבל מחכמי מגנצא עירו ועוד מחכמים אחרים, אך אין לציין את החכמים בשמותם שהיו רבותיו של ראב"ן במובן רב מובהק. ואם קורא לפעמים את חותנו ר' אליקים, מורי' אין זה אלא מפני הכבוד. ולכן אקצר בזה. וכמו כן אין לנו יודעים את תלמידיו. חתניו ר' יואל ורשב"ט ודאי שקבלו ממנו, אבל תלמידיו במובן העצמי של המלה לא היו, ראה למעלה אצל ר' יואל.

חבוריו של ראב"ן. החכמים אשר נשא ונתן עמהם, שאלו ממנו ושאל מהם, רשומים במבואו של ר"ש אלבעק פרק ג' ולהלן, ושם בפרק ח' המקורות אשר שאב מהם, החכמים והספרים שהוא מזכיר. וכמה מענינים האלה אצלנו לקמן פרק חכמים, ספרים. ולכן לא ארד כאן לזה. ויש עוד לדבר על ספריו של ראב"ן:

ספרו הגדול של ראב"ן—והוא כלול מפירושים, תוספות, פסקים ותשובות—קרא הוא עצמו אב"ן העזר. וכן נקרא הוא על שם ספרו אבן העזר אצל חכמי דורו [רח"ם, אור החיים עמ' 213 ולהלן. ר"ש אלבעק עמ' XVI ולהלן]. וכבר העיר על זה בעל המפתחות לראב"ן. ור' יואל חתנו כותב: וכבר שאל ר' אברהם ברי' שמואל מחמי רבנא אבן העזר [ראב"י"ה סי' תתק"ץ]. וראב"י"ה נכדו: בימי זקני ר' אליקים חמיו של רבינו זקני אבן העזר [ראב"י"ה ח"ב עמ' 236]. ורבינו זקני אבן העזר [ח"ב עמ' 437, 545, 681]. זה הרף העתקתי מיסודו של רבינו זקני אבן העזר [סי' תתצ"א]. ובספר אבן העזר של זקני [כ' עמ' 195]. ובספר אבן העזר של רבינו זקני ראיתי [סי' תתקצ"ב]. וגם זקני רבינו אליעזר ברי' נתן בספרו הנקרא אבן העזר [סי' תתל"ז].

וכמה מחברים קוראים ספרו של ראב"ן "צפנת פענח" [המקומות רשומים אצל רח"ם, אור החיים עמ' 214. והוסיף עליהם ר"ש אלבעק במבואו עמ' XVII ושם יש לתקן: אגודה שבת פרק כירה סי' נ"ג]. ויש להוסיף: א) מהר"ם ד"ב סי' שפ"ה. ב) במדרכי נזכר צפנת פענח עוד ב' פעמים: 1) חולין פ"ח סי' תרצ"ב: ובספר צפנת פענח עוף ובשר וכו' [ראב"ן ע"ג רע"ג]. 2) ע"ז פ"ד סי' תתמ"ז: כתב ראב"ן בספר צפנת פענח ישראל שיש לו עכו"ם או כותית וכו'. ובמדרכי כ"ו: צפנת פענח סי' ש"י [קאהן, מדרכי בן הלל עמ' 110]. ולפנינו בראב"ן סי' ש"י לא נמצא, וכן לא נמצא בס"י ש"ט המדבר ג"כ בענין זה. ג) תשובות ר' חיים אור זרוע סי' קי"ז: כתב לי ר' עובדיה שראה בצפנת פענח בשם ר' אליעזר ברי' נתן [ראה לזה תוספות לראב"י"ה ח"א עמ' 210 שורה 13, תוספות ותקונים עמ' 38]. ד) סדר היחס של חכמים אשר בתשו' רש"י סי' כ"ט: ורבינו אליעזר בר נתן אשר יסד הספר צפנת פענח, ה' תוספות כ"י ע"ג ד' [גרום, Magazin, חלק י' עמ' 70 סי' ו']. ו) ר' אברהם ברי' עוריא'ל בספרו ערוגת הבושם כתי' נ"ח ד': וראיתי בצפנת פענח דדוקא בניין בשר ודם שיש לו לשמור מצות הקב"ה אבל הק' הוא צוה ואינו מצוה [מובא אצל Kaufmann, מ"ח חלק ל"א עמ' 363]. וקופמאן הבין כפשיטות שהכונה לספר ראב"ן, עפ"י צונץ. ובראב"ן לא ידעתי מקום הענין וגם אין שם מקומו.

ז) ר' חיים מיכל במכתבו לצונץ מיום כ"ט Nov. תקצ"ג [ספר השנתי של פפד"מ ח"ד חלק העברי עמ' 32] כותב: "להערה 41 [של תולדות רס"ג של רשייר] פירושו [של רס"ג] על משלי הועתק בספר צפנת פענח לראב"ן [כן הוא שם הספר ולא אבן העזר ככתוב בפתח השער]. כן הוכחתי באריכות) סי' קי"ט". והתימה על חכם כרח"ם שעמד על פתח השער ולא השער פנימה לא בא. והיה רואה שהמחבר עצמו קרא ספרו אבן העזר, כמו שראה זאת בספרו אור החיים. ואין ספק שמה שכתב, הוכחתי באריכות" כונתו לרשימותיו שנצטרפו אח"כ לספרו, והיה כתוב בהן מה שכתב לצונץ, ואחר זמן הכיר מעותו וחזר ותקן, כדרכו. ראה הקדמת מו"ל אור החיים עמ' VII. והנה גם צונץ [Zur Geschichte עמ' 72, 162] אומר ששם ספרו של ראב"ן הוא צפנת פענח. ואין ספק שנמשך אחר רח"ם, שרשימותיו היו לפניו והשתמש בהן הרבה [הקדמה לאור החיים]. וחזרתו של רח"ם נעלמה ממנו. וכן בעל קורא הדורות

קורא לספרו של ראב"ן "צפנת פענח" (הוצ' קאססעל י"ד א'). (ח) והראשון שקורא ספרו של ראב"ן "צפנת פענח" הוא ר' אליעזר בר' יהודה בעל הרוקח. בספרו מעשה רוקח (סאניק תרע"ב) סי' מ"ט מ"ז וע"א: מצאתי כתוב בצפנת פענח שפורסין מצה ראשונה לשנים וכו' והוא בראב"ן ע"ד סע"ג.

וכבר נאמרו בזה השערות שונות. רחיד"א [שם הגדולים הוצ' בן יעקב ח"ב ס"ג סי' 26] נמשך אחר פשטי הדברים וחושב אבן העזר וצפנת פענח לשני ספרים. ורח"מ [אור החיים עמ' 214] דוחה דבריו מפני שמה שמובא מצפנת פענח נמצא באבן העזר ועל כורחך שניהם אחד, ומפרש הוא: ובני דורו אשר ראו גודל חשיבותו ויקר ערכו קראו לו בשם צפנת פענח. ור"ש אלבעק קבל דבריו והוסיף עליהם בנותן מעם לשבח: ונראה שכינוהו כן לגודל חשיבותו ויקר ערכו ולפי שתעודותיו הוא לגלות מעמי מנהגי הראשונים ועמקי סתרי דינין כמו שכח רבינו בהקדמתו. ופירוש זה שנון, אבל קשה לקבלו, מפני שלא מצינו בכל ספרות הרבנים דוגמא לזה שאחרים יקראו לספר שם אחר מאשר קרא לו המחבר. ומאותו המעם עצמו שנתן אלבעק לשם צפנת פענח קורא ראב"ן את ספרו אבן העזר: אקרא לספר הזה אב"ן העזר על כי עזרני צורי לגלות בו מעמי מנהגי הראשונים וכו'. ולא היו צריכים מכבדו ומעריצו לברות להם שם חדש, אשר לא עלה על לב המחבר. ור' אליעזר לא נדס הוא [עמודי העבודה עמ' 20] אומר שהספר עיקר שמו צפנת פענח ונקרא ראב"ן על שם מחברו ראב"ן. וזו היא ודאי הפיכת הקערה על פיה. ורשי"ר [הובאו דבריו באור החיים עמ' 214 ולהלן] מפרש: והלקוטים והתשובות נפרדות שכסוף הספר כתבם מתחלה בפני עצמם ומה בא שהם מעורבים בלי הפסק וסדר כמה ענינים שונים ואולי עמיהם גם הלקוטים הראשונים שלפני סדר המסכתות והיו נקראים מאיזה תלמיד שמדרם ואספם כולם לקובץ אחד צפנת פענח והסופרים המאוחרים כאשר ראו בסוף הקובץ, נשלם ספר צפנת פענח, המוסב כאמת רק על הלקוטים יחסו שם זה לכ"כ הקובץ.

וגם סברה זו מלאכותית הרבה. ויש לשאול מדוע קראו הספר על שם סופרו על שם הקונטרס הזעיר הנספח לו ולהפך היה מובן אם קראו לקונטרס הקטן על שם הספר הגדול ששמו נקוב ונעוץ בראשו בהקדמת המחבר. ובענינונו מופרכת היא מן העובד שכבר בזמן קדום כשני דורות או אפשר רק דור אחד אחר הראב"ן היה השם צפנת פענח ידוע ושגור, שכן אומר בעל הרוקח: מצאתי כתוב בצפנת פענח, ולשון זה לא יאמר אלא בנוגע לספר ידוע ומפורסם. לכן נראה לי פתרון זה: אבן העזר וצפנת פענח הם שני ספרים והם ספר אחד, כלומר ספר אחד בשתי מהדורות האחת ארוכה כמשה ומתן ופלפול חדושים ותוספת - ספר אבן העזר שלפנינו, והאחת קצרה פסקים והלכות קצובות - ספר צפנת פענח. ולמהדורה שניה נכנסו כמה ענינים מן המהדורה הראשונה, ולכן נמצאים הדברים המובאים מצפנת פענח לפעמים גם בלשונם באבן העזר. וכן אנו מוצאים פירושים משותפים לשתי המהדורות של פירושי רשי"ר, כמו שאנו רואים לדוגמא מן השיטה המקובצת לכתובות שמביא מהדורה קמא של רשי"ר. ויתר על כן מוצאים אנו ענינים ולשונות משותפים לספר אבי העזרי ולאבי אסף [ראה לקמן פרק ג', ב' אבי אסף ס"ו 5] אף שהם שני

ספרים, אלא שהם ממחבר אחד ובמקצוע אחד. ואפשר למצוא רמז לתכניתו זו של צפנת פענח בדברי מהר"ם ד"פ סי' שפ"ח: מצפנת פענח פסק הלכה, שהיה הספר פסקי הלכות אף שיכולים לפרש גם כן שמהר"ם הוציא את פסק הלכה מתוך המשא ומתן.

והנה ידענו את הלחץ זה הרחק שהיו נתונים בו רבותינו הראשונים בנוגע לספרים. ודוגמא בולטת ומענינת הוא העובד שמהר"ם בר ברוך שהרכיב להשתמש בספר אבי העזרי עד שתורתו לא תמוש מפיו כל הימים ולרוב מעתיק דבריו גם בלי הזכיר שמו [ראה פרק ג' VII ערך מהר"ם] כתוב כאחת מתשובותיו: ספר אבי העזרי אין בידו. וראב"ה עצמו שמביא דברי רשי"ר כמעט בכל עמוד מספרו הגדול כתוב פעם אחת שאין בידו פירוש רשי"ר [תשו' ראב"ה סי' תתקצ"א]. ופעם אחרת כתוב שאין בידו ירושלמי ותוספתא [תשו' ראב"ה סי' תתרי"ו]. ועל פי זה אפשר גם כן שהמהדורה הקצרה של אבן העזר לא נעשתה על ידי ראב"ן עצמו אלא על ידי אחד החכמים [שכא הספר לידו בשאילה לפי שעה ולא היה יכול להעתיק הספר כולו מפני גודלו וגם לא היה רשאי לעשות הדבר עשה לו קיצור מן הספר למען יעמדו דברי ראב"ן אצל ימים רבים], והוא קרא את קיצורו צפנת פענח מפני שהקיצור נקל הוא להעתיקו ויכול להתפרסם ולהגלות יותר מן הספר הגדול שבשביל גודלו כאלו נשאר צפון ומטון אחד בעיר ושנים במדינה. ולסברה זו מתאים יותר לשון ר' עובדיה שהכאנו למעלה: בצפנת פענח בשם ר' אליעזר, שהמקצר הודיע שהוא מעתיק מספרו של ראב"ן. לפני ראב"ה היה ספר הראב"ן בנוסח שלם יותר. שהוא מביא בכמה מקומות דברים בשם ראב"ן שאינם לפנינו. ראה פרק חכמים ערך ראב"ן, וכן מביא לשונות הראב"ן ואינם לפנינו. ובתשובה אחת של הראב"ן יש בראב"ה מאמר גדול שחסר בראב"ן, ראה פרק רביעי, תשובות ראב"ן סי' תתרכ"ח, תתרכ"ט. אבן העזר נדפס ראשונה בפראג ש"ע, ואחר כך בוארשא תרס"ה הוצ' ר"ש אלבעק עם הגהות אבני שהם. ולא נדפס רק עד מסכת נדה ועד בכלל, ואחר כך נדפס חלק ממנו בירושלים תרע"ה בהוצ' ר' ליב ראשקעס. ובאחרונה בעיר שמלוי תרפ"ז על ידי ר' שלמה עהרנרייך עם הגהות אבן שלמה. ספר אבן הראשה. חבר רבינו אליעזר בר' נתן פסקי דינים, וראיתו בכ"ו [רחיד"א, שם הגדולים ח"ב הוצ' בן יעקב א' א' סי' 8]. והוא כעת באוצר הספרים אשר בבית מדרש הרבנים בעיר לונדון [ר"ש אלבעק עמ' XXIII]. והאריך לבאר תוכנו, ולדעתו הוא קיצור מספר אבן העזר מסכת כבא מצינעא וקצת מסכת כבא בתרא. ואם כן הוא הרי זה מיוע גדול להשערתו בדבר הצפנת פענח. ואולי אבן הראשה אינו אלא חלק מן הקיצור צפנת פענח. אבל כל זה השערה, ואין להחליט דבר ברור. וברשימת הירושלמי [Descriptive Catalogue... Montefiore library עמ' 21 סי' 101 ושם סי' 103: אבן הראשה „Abstracts from Montefiore library identical with (ראב"ן) by R. Elieser b. Nathan (printed). Some of these abstracts (fol. 217.) are headed ליקוטים מספר הדינין שקבץ תלמידו של הרשב"א ז"ל". ולא ידעתי להבין ונמצא הספר גם בארכספורד [רשימת נייבווער ח"ב עמ' 90 סי' 2697/4], ותחלתו: ראובן תבע שמעון לדין ואמר שלחתי על ידך וכו', וכן הוא הדין הראשון

בדיניו מהר"ר אליעזר בר' נתן ז"ל אשר בסוף הכלבו [ד' וינ' קל"ח ב' ולהלן].

ספור גזירת תתנ"ו. ר' יוסף הכהן בעמק הבכא מיחס הספור לאיש אחד ששמו ר' אליעזר הלוי, ונמשכו אחריו גרץ חלק ו' עמ' 173 ור"ש אלבעק עמ' XXV. ומעות היא, שספורו של ראב"ן לחוד וספורו של ר' אליעזר הלוי לחוד, והוא המאוחר, ראה לזה Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland ח"ב עמ' XVI. והמליחה שחבר ראב"ן על גזירת תתנ"ו קרובה בלשונה ללשון הספור. ראה להלן פיוטיו. ואם כן אין ספק שראב"ן חבר את הספור. אבל אינו מספר כעד ראיה, שהיה בעת הגזירה כבן חמש ושש, אלא מפי השמועה ועל פי מקורות קדומים. כן הוציאה החקירה החדשה בענין זה. ראה Quellen שם עמ' XIII ואילבוגין בספר היובל לפיליפפון עמ' 6 ולהלן וכיחוד עמ' 21. הספור נדפס פעם ראשונה בספרו של יליניק: Zur Geschichte der Kreuzzüge ליפסיה תר"ד, ואחר כך בנוסח מתוקן בספר Quellen הנ"ל עמ' 36 ולהלן.

פיוטיו. רשמם צונץ Literaturgeschichte עמ' 259 ולהלן ואלבעק במבואו עמ' XXIV ובאחרונה דאויידון בספרו הגדול אוצר השירה והפיוט, ושם מקומות פרסומם עם הערות חשובות. ראה ח"ד עמ' 364 עמ' ג' ולהלן. והמליחה "אלהים זרים קמו עלינו" [צונץ עמ' 261 סי' 21, דאויידון ח"א עמ' 216 עמ' ג' סי' 4709] נתפרסמה מכ"י במאסף Zeitschrift für Geschichte der Juden in Deutschland ח"ב לשנת 1930 עמ' 238 ולהלן. ובחרוזים שבסופי הכתים חתום: אליעזר ברבי נתן נ"י חזק ונתחזק אמן. וממלת נ"י הוציא המו"ל ליכטנשמיין שהמליחה נתחברה בשעה שהיה ר' נתן אביו ערנו בחיים. הרשות לנישואין [צונץ עמ' 261 סי' 16, דאויידון ח"ג עמ' 183 סי' 2455] שנתפרסם ע"י ר"י מילר במכתב-חרשי חלק ל"ט עמ' 33 ולהלן גם בתרגום אשכנזי אצל זאלפד, Bilder aus der Vergangenheit der jüdischen Gemeinde Mainz עמ' 30 ולהלן ובספר J. Münz, Jüdisches Leben im Mittelalter עמ' 34.

פירוש למחזור. דעת אלבעק [מבוא עמ' V] אינו כולו מעשה ידי ראב"ן כי אם קובץ שבאו בו פירושים מחכמים שונים. והאמת שיש בו הוספות מאוחרות. ראה לאנדסהוט, עמודי העבודה ס"ע 21.

ושאר הספרים שנתחמם לראב"ן ראה מיכאל באור החיים עמ' 213 ולהלן ור"ש אלבעק במבואו פרק ט' עמ' XXIII ולהלן. ויש להעיר:

(א) "פירוש מסכת אבות בכ"י משנת תק"ה היה בירי ר' מיכאל מחאפטשיק". ולא התעוררו שני החכמים על הפרט הנפלא. אם הכ"י נכתב בשנת תק"ה הרי נתחבר לכל הפחות כמה שנים לפני זה, ושנת תק"ה נזכרת בראב"ן [סי' ס"א כמעשה שאירע במגנצא], הרי שלא כתב עוד או את ספרו, ואם כן חבר פירושו לאבות זמן רב לפני חבורו כהלכה, וזה רחוק קצת אצל חכם תלמודי. עכ"פ יש לדון בדבר.

(ב) מאמר השכל. גם צונץ, Gottesdienstliche Vorträge עמ' 398 חשב כדעת היידנהיים שמחבר הספר הוא ראב"ן, אבל אחר כך חזר בו וכתב

[Literaturgeschichte עמ' 259] שהמעות לייחס מאמר השכל לראב"ן בת שלש מאות שנה היא.

אישיותו וחשיבותו של ראב"ן בעיני חכמי דורו ראה דבריו החשובים של ר"ש אלבעק, ועליהם אין לי להוסיף.

בניו ובני בניו

I. בניו יואל

מספרו של רבינו בשלשה מקומות נודע לנו שהיה לו בן, ושמו יואל:
(א) "וכן דנתי לפני אבי מורי ולפני כל הישיבה, כשמלתי אני את בני והודו לדברי, וברכתי גם שהחינו" [ראבי"ה ח"א עמ' 360 שורה 5 ולהלן].
(ב) ר' יואל כותב לבנו ראבי"ה: "ועל יואל שמחתי, כי זכיתי לראות קושיותיו המוכות. שישו בני מעי, כמו אבי, שלא ימושו מפך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך מעתה ועד עולם. ומה שהקשה נכדי יואל שיחיה וכו' [הקושיא העתקתי לקמן פרק חכמים ערך ר' יואל בנו של ראבי"ה] ושש אנכי על דבריו כמוצא שלל רב. השם [ישמרהו] ויחיהו. ותוסף להודיעני ענינו, כי בשלמו גם לי שלום" [סי' תתקכ"ב].

(ג) באחת מתשובותיו של רבינו לר' שמחה מתנצל הוא על שאחר להשיב לו על שאלתו, מפני כמה טרדות, ואחת הטרדות היא "טרדת הנשואין" [סי' תתקע"ג] והכונה לנשואי בנו או אחד מבני בניו. ראה פרק פתיחות סי' ח'. ועוד רביעיה נזכר בנו של רבינו—בפזמון לברית מילה בעשרת ימי תשובה או ביום התענית, וחתום בסופו: "אליעזר הלוי. בני יואל יגדל בתורתך חזק אמן" [צונץ Literaturgeschichte עמ' 327]. והזכרה זו מוכיחה, שרבינו חבר הפזמון ההוא לרגל הולדת בנו. ואולי עוד סעד לזה העובד שרבינו חבר עוד פזמון אחר לברית מילה ביום התענית. ראה לקמן פרק ג' V סימן א' וב'. זה לפי נוסח החתימה אצל צונץ. אבל אצל לאנדסהוט [עמודי העבודה עמוד 19] החתימה היא: אליעזר הלוי ברב יואל, ואצל דאויידון, אוצר השירה והפיוט חלק א', עמ' 183 סימן 402, החתימה: אליעזר הלוי בן רבינו יואל. והחרוז שנרמז בו השם יואל הוא "בשר ניניך רבה נוראות, ישר ונאמן איליהי הצבאות". ויכולים לקרות: "בשר ניניך רבה נוראות, או בשר ניניך רביה נוראות, או בשר ניניך רביה נוראות, ואין מן החרוז עצמו הכרע, אבל ממקום אחר יש הוכחה גמורה, שניקודו של צונץ הוא העיקר. הנה ראבי"ה חותם על הרוכ "אבי העזרי", ולפעמים, בתוך המשך הדבור: ואני אליעזר הלוי, אך כשתחתם חתימה שלמה כהזכרת שם אביו חותם תמיד, בלי יוצא מן הכלל: אליעזר בר' יואל הלוי. ואם כן בפזמון שלנו לאחר שכבר חתם "אליעזר הלוי" אי אפשר שהזכיר אחר כך שם אביו פורח באויר. לכן ברור הוא, שרבינו חתם כאן חתימה קצרה. ותוסף אחריה ברכה לבנו הנולד לו אז: בני יואל יגדל בתורתך חזק אמן.

ודברי ר' יואל בנוגע לנכדו נספחו לתשובתו לרבינו מגנצא, ששלחה ביד בנו ראבי"ה, והתשובה נכתבה בשנות תקנ"ה-תקנ"מ, ראה לקמן פרק

רביעי, תשובות ר' ברוך סי' תתקכ"ב. ומשמחתו של ר' יואל על הקושיות המובאות של נכדו יוצא, שהיה נכדו יואל השני או צעיר לימים, כבן חמש עשרה עד שמונה עשרה. נמצא, שנולד יואל השני סמוך לשנת תתק"מ—תתקמ"ג (1180—1183) וראב"ה היה אז בן מ'—מ"ג.

ובספר השטרות של קולוניא [Hoeniger, Das Judenschreibbuch der Laurenzpfarre zu Köln] נזכר איש אחד: ר' יואל הזקן המכונה אדולף [Adolf], ואומר גרום [מ"ח חלק ל"ד עמ' 315] שאינו ר' יואל אביו של ראב"ה, מפני שבניו כבר לא היו בעת ההיא בחיים, ועוד שאם היה יואל ההוא אביו של ראב"ה, שהיה ראש ישיבת קולוניא, לא היה מזכירו באופן פשוט כזה. וזה פשוט ואין צריך לומר. ויש להוסיף עוד, שר' יואל הזקן, הנזכר בשטרות ההם, מת קרוב לשנת ה' אלפים ז' [1247] ואלו ר' יואל אביו ראב"ה נפטר קרוב לשנת תתק"ם [1200]. אך לא ידעתי, מדוע לא עלה על דעת גרום, שר' יואל הזקן של השטרות הוא יואל בנו של ראב"ה וכן השכילו לשער בגר"י [ח"א עמ' 75, עמ' 83 הערה ב' ועמ' 78]. ובאמת סמוכים להשערה זו מן המקום והזמן והשם. המקום—קולוניא, עיר מושבו של ראב"ה בסוף ימיו. הזמן—ר' יואל הזקן מת קרוב לשנת ה' אלפים ושבע [1247] ובדיני נפשות הולכים אחרי הרוב ורוב בני אדם מתים בין ששים לשבעים. אם כן נולד ר' יואל הזקן בזמן שבין תתקל"ז—תתקמ"ו [1187—1177]. ור' יואל נקרא "הזקן" ואף שיש לומר, שנקרא כן, כדי להבדילו מנכדו יואל, ראה להלן, מכל מקום לא ישחמשו בתאר זה אלא אם מתאים הוא גם לשנים של המתואר בזקנה. אם כן היה ר' יואל הזקן בשעת מותו קרוב לשבעים, ונולד סמוך לשנת תתק"מ לפניו או לאחריה, ובאותו הזמן נולד יואל בנו של ראב"ה. השם—יואל, לפי מנהג אשכנז לקרוא לבנים שם כשם זקניהם, ולפי זה קרוב מאד, שזקנו של יואל-אדולף היה שמו יואל. ועל פי כל אלה קרוב הרבה הדבר, שר' יואל הזקן, המכונה אדולף, הוא יואל, בנו של ראב"ה.

ומכיון שכן תוכן השטרות יש בו הסיבות להתלדות משפחת רבינו וכדאי להעתיקם:

(א) נחננו תתומי מטה הודענו נאמנה לכל רואי כתבינו זה שאותו הבית העומד ברחוב היהודים הנקרא רחוב קצר בלשון אשכנז אנגאנשא [Engegasse] שהיה של ר' יואל הזקן המכונה אדולף ונתלק לששה חלקים החמשה בירושה לחמשה (אחים⁴) וחלק הששי ממושכן למרת שפרה המכונה ברומוט [2^e Frumet] ור' יצחק הלוי שנהרג בוינצכא⁵ היה אחד מן האחים והיה נשוי לכסוף ימיו למרת רינה בת ר' צדוק הלוי ואחרי מותו לא מצאה בנכסיו כדי לגבות כתובתה והגביה בית דין אותו חלק ששי שהיה לר' יצחק הלוי בעלה בכתובתה ואתו חלק ששי נפל בירושה לר' צדוק בנה אחרי מות אמו והוא מכרו לר' מנחם בר' נחמיה המכונה שונמן ור' צדוק המכונה בייבש [Vives] הוא ואשתו מרת גנא מכרוהו לר' מנחם בר' נחמיה במכירה גמורה חתובה חלוטה שרירא וקיימא לו ולאשתו ומה שנעשה בפנינו כתבנו וחתמנו... קהל קולוניא" [עמ' 22 סי' 105/6 שנת 1270].

[1—2] לר' יואל הזקן היו חמשה בנים וששה יורשים, ארבעה בנים

ושני בני בנים. שהבן האחד מת על פני אביו ושני בניו עמדו תחתיו לנהלה וכן מכואר בשטר סי' 149: ונפל בין יורשיו בניו וניניו וכן בשטר סי' 200: ור' יואל היו לו ששה יורשים, וכאן אינו מדבר אלא בחמשה חלקים, מפני שאחד מן היורשים, היינו אחד הבנים, קבל את חלקו העתיד ליפול לו לנהלה עוד בחיי אביו והשכינו, ולכן באמת לא ירש הוא עכשיו. ולכן חמשה חלקים בירושה, והאחד במתנה.

(3) Sinzig, בגליל קולוניא. ובספר הזכרת נשמות [Martyrologium des Nürenberger Memorbuches] הוצאת זאלפעלד עמ' 15 ולהלן בין שרופי זינצכא כ"ו לפרט לאלף הששי מ"ו באייר יום ו' [23 April 1266] שנשרפו בבית מקדש מעט בשבת" נמצא ר' יצחק בר' יוסף. ולזה העיר זאלפעלד בחרגומו שם עמ' 131 הערה 4 וזה לשונו.

"Der einzige Isak Halevi, den unsere Liste nennt Er ist identisch mit dem Besitzer des Sechstels des Hauses in der Judengasse zu Köln, das nach seinem Tode seiner Witwe Hanna, Tochter des R. Zadok Halevi, zufällt. S. Stern-Höniger, Quellen I. 23".

ולא ידעתי, איך בא לידי מעות זו, שיתחלק לו יצחק בר' יואל ביצחק בר' יוסף. אבל הזכרת ההריגה ומקום ההריגה מוכיחה, שרומז למאורע נודע ומפורסם, ולכן קרוב לדואי, שר' יצחק הלוי שלנו היה בין שרופי זינצכא אלא שלא נרשם ברשימת הנשרפים והיא אינה שלמה, או שבמקום "יוסף הלוי" צריך להיות: יואל הלוי.

(ב) אנחנו קהל קולוניא מעידים שהבית העומד ברחוב הנקרא אינגרגשא והוא ממוצע בין בית הכנסת של הנשים ובין הרחוב הנקרא אינגרגשא והיה של ר' יואל הלוי הזקן ונפל בין יורשיו בניו וניניו והשליש שבבית הוא עתה של ר' אליקים בר' יואל הלוי כי הוא ירש קצת חלק שנים עשר מחמיו ר' שמואל בר' יואל הלוי ועוד חלקים אחרים קנה מאת ר' מנחם הנקרא שונמן בר' נחמיה עד שהשליש בכל הבית שלו כי ר' מנחם הנקרא שונמן בר' נחמיה ואשתו מרת יינמא מכרו כל חלקיהם באותו בית לזה ר' אליקים הנקרא גויישלך בר' יואל הלוי ומה שידענו כתבנו וחתמנו לעדות נאמנה... קהל קולוניא" [עמ' 44 סי' 149 משנת 1281].

[הנה ר' מנחם היה לו חלק ששי בבית הזה, שקנהו מר' צדוק כמכואר כסי' הקודם. הרי שהיה לר' אליקים חלק ששי שקנה מר' מנחם וחלק שנים עשר שירש מחמיו, הרי חלק ששי וחלק שנים עשר וחמסר עוד חלק שנים עשר לשליש, ואף על פי כן נאמר בשטר שיש לו לר' אליקים שלישי בבית. וצריכים לפרש שהחלק שנים עשר הרביעי היה לו בירושה מאביו ר' יואל. ור' יואל זה אינו ר' יואל הזקן, שאם כן היה לו לר' אליקים חלק הששי בירושה ועם מה שקנה מר' מנחם ושירש מחמיו שלישי וחלק שנים עשר, ואלו בשטר לא נאמר רק ששליש הבית היה לר' אליקים, שלישי לא פחות ולא יותר. אלא ר' יואל אביו של ר' אליקים היה אחד משני היורשים שקמו תחת אביהם לנהלת ר' יואל הזקן. אחד מניניו, כמכואר למעלה].

(ג) אֲנַחְנוּ (הַחֲתוּמִים) מַעֲרִידִים שֶׁהֵבִית הַעוֹמֵד בְּרַחֲבֵי הַנִּקְרָא אֵינְגֵרְגֶשָׁא שְׁהִיָּה שֶׁל ר' יואל הֶזְקֵן וְהִנִּיחוּ לְשֵׁשָׁה בָנָיו וְהַעֲרֵנוּ עַל אֵלִיָּקִים בְּר' יואל הַמְכֹנָה גּוֹיִישֶׁלֶק שֶׁהוּא קָנָה חֶלְקִים שֶׁל אַרְבַּעַת הָאֲחִים הַיּוֹרְשִׁים נִמְצָא שֶׁהֵבִית שְׁנֵי שְׁלִישֵׁי שְׁלוֹ וּבְאֵלּוֹ חֶלְקִים שֶׁל אַרְבַּעַת הָאֲחִים לֹא הָיָה חֶלְקוֹ שֶׁל ר' יוסף בְּנוֹ שֶׁל ר' יואל הֶזְקֵן כִּלְכֵּל כִּי אוֹתוֹ חֶלֶק נִתְמַשְׁכֵּן לְתַתּוֹ מִמֶּנּוּ מִסְּעִירוֹן אֶחָד וְחֶלְקִים שֶׁל אַרְבַּעַת הָאֲחִים הֵם שֶׁל ר' אֵלִיָּקִים הַמְכֹנָה גּוֹיִישֶׁלֶק בְּר' יואל הֶלְוִי לְכַד חֶלְקוֹ שֶׁל ר' יוסף הַמְמוֹשְׁכֵן וְזֶה הַעֲרָנוּ בְּכַתֵּב יְדִינוּ זֶה... קֹהֵל קוֹלוֹנִיָּא" [עמ' 72 וְלֶהֱלֵן ס' 199 מִשְׁנַת 1291].

[שְׁמֵר זֶה יֵשׁ לְפַקֵּק בּוֹ: 1] הוּא אוֹמֵר הִנִּיחוּ לְשֵׁשָׁה בָנָיו, וְאֲנַחְנוּ רֵאִינוּ כִּי לֹא כָּל שֵׁשֶׁת הַיּוֹרְשִׁים הָיוּ בָנָיו שֶׁל ר' יואל כִּי אִם שְׁנַיִם מֵהֶם הָיוּ בָנָיו בְּנָיו. (2) הַשְׁמֵר אוֹמֵר שֶׁר' אֵלִיָּקִים קָנָה חֶלְקִים שֶׁל אַרְבַּעַת הָאֲחִים, וְהוּא שְׁנֵי שְׁלִישִׁים וְאֲנַחְנוּ יִדְעֵנוּ שְׁהִיָּה לוֹ לְר' אֵלִיָּקִים שְׁלִישׁ מִשְׁכַּבְר הַיָּמִים, חֶלֶק שְׁשֵׁי בִירוּשָׁה מֵאֲבִיו וְחֶלֶק שְׁשֵׁי שְׁקֵנָה מֵר' מִנְחֵם, וְאִם קָנָה עוֹד חֶלְקִים שֶׁל אַרְבַּעַת הָאֲחִים נִמְצָא שְׁהִיָּה לוֹ הֵבִית כּוֹלּוֹ, וְהַשְׁמֵר אוֹמֵר שְׁהִיָּה לוֹ שְׁנֵי שְׁלִישִׁים? וְהַשְׁמֵר הַרומי הַמְתַּאִים לִזְוֵה מְדוּיָק יוֹתֵר: N. s. etc. q. magistratus Judeorum in Colonia testificati sunt... officiat s. Laurentii, quod Godeschalkus dictus Leyvin et Jutta uxor sua habent in domo, que dicitur quarta von "der misten" sita in arta platea etc. habent, inquam unam terciam partem. Item quod emerunt aliam terciam partem in domo predicta erga heredes, que [עמ' 72 ס' 199].

לְפִי זֶה יֵשׁ לְפָרֵשׁ "קָנָה חֶלְקִים": קָנָה מִחֶלְקִים, וּבְנָיו בְּמוֹכֵן יוֹרְשִׁים, וְדָבָר בְּהוֹת שְׁמַתָּם יוֹרְשִׁים הֵם בָּנִים].

(ד) אֲנַחְנוּ חֲתוּמֵי כִּמְהָ מַעֲרִידִים שֶׁר' שְׁמוּאֵל בְּר' אֵלִיָּקִים (4) קָנָה חֶלֶק אֶחָד מִבָּנָיו שֶׁל ר' יואל הֶזְקֵן בְּאוֹתוֹ הֵבִית הַעוֹמֵד בְּרַחֲבֵי הַנִּקְרָא אֵינְגֵרְגֶשָׁא וְר' יואל הָיוּ לוֹ שֵׁשֶׁת יוֹרְשִׁים וְזֶה ר' שְׁמוּאֵל חֶלֶק אֶחָד וְהוּא חֶלֶק הַשְּׁשִׁי וְר' גּוֹיִישֶׁלֶק בֶּן אַחִיו (2) יֵשׁ לוֹ אַרְבַּעַת חֶלְקִים בְּאוֹתוֹ הֵבִית וּבְכַל אֵילּוֹ חֶלְקִים הַחֲמִשָּׁה שֶׁל שְׁשִׁית הֵבִית שֶׁל ר' שְׁמוּאֵל הַנּוֹכֵר וְאַרְבַּעַת חֶלְקִים שֶׁל ר' גּוֹיִישֶׁלֶק לֹא הָיָה בְּכֹלֶם חֶלֶק שֶׁל ר' יוסף בְּנוֹ שֶׁל ר' יואל הֶזְקֵן וְהוּא הָיָה יוֹרֵשׁ הַשְּׁשִׁי וְיִמְשֵׁכֵן חֶלְקוֹ לְגוֹי לְתַתּוֹ לֹא מִמֶּנּוּ מְדֵי שְׁנָה בְּשָׁנָה וְזֶה הַעֲרָנוּ בְּעֵדוֹת נִאֲמָנָה... קֹהֵל קוֹלוֹנִיָּא" [עמ' 73 ס' 200 מִשְׁנַת 1291].

(1) הוּא אֵלִיָּקִים הַמְכֹנָה גּוֹיִישֶׁלֶק, בְּנוֹ שֶׁל ר' יואל הַשְּׁלִישִׁי. וְכֵן מְפּוֹרֵשׁ בְּשְׁמֵר הַרומי הַמְתַּאִים לְעֵדוֹת זֶה: "Item n. s. etc. q. magistris Judeorum: Colonienſi unnotificaverunt officiat s. Laurentii, quod Samueli Judeo, filio Godeschalci dicti Leyvin (sexti heredis et filii dicti Jolin) Judei cecidit una sexta pars de domo que est quarta domus von "der misten" que est praescripta". מוֹקֵף הוּא בְּכַתְּוִי, וְאֵין מוֹקוּמוֹ כֹּאן אֵלֹא לְהֵלֵן: et dicta sexta pars non respondebit pro parte Joseph [i sexti heredis et filii Jolin] מֵתַאִים לְנוֹסַח הַשְּׁמֵר הַעֲבָרִי, וּמֵתַאִים אֵל הָאֲמַת: שְׁהָרִי אֵלִיָּקִים גּוֹיִישֶׁלֶק לֹא הָיָה בְּנוֹ שֶׁל ר' יואל הֶזְקֵן, כִּי אִם בֶּן בְּנוֹ, כִּמוֹ שְׁהוֹכַחְנוּ לְמַעֲלָה.

(2) וְיִמֵּי הוּא אַחִיו? וְמִדּוּעַ לֹא קִרְאוּ עַל שֵׁם אֲבִיו? וְאֲנַחְנוּ יִדְעֵנוּ שְׁשֵׁנִי שְׁלִישֵׁי הֵבִית הָיוּ שֶׁל אֵלִיָּקִים בְּר' יואל. לְכֵן בְּרוּר שְׁמֵם נִפְלָה כֹּאן וְצִ"ל: בֶּן ר' יואל].

(ה) נִחְנּוּ חֲתוּמֵי מִטָּה מוֹדִיעִים לְכַל רוֹאֵי כְּתוּבֵינוּ זֶה שֶׁהֵבִית הַעוֹמֵד כֹּאן בְּרַחֲבֵי הַקֹּהֵל שְׁקוֹרֵין אֵינְגֵרְגֶשָׁא וְהוּא הֵבִית הַחֲמִישִׁית מִן הֵבִית שְׁקוֹרֵין אֲשֶׁפָּה בְּלִשׁוֹן אֲשֶׁכְּנוּ מִישְׁטָא וּסְמוּךְ לְכֵיִת הַגְּדוֹל הַעוֹמֵד כְּנֶגֶד בֵּית הַעִירוֹנִים הוּא כּוֹלּוֹ שֶׁל ר' אֵלִיָּקִים בְּר' יואל הֶלְוִי וְשֶׁל אֲשֶׁתוֹ מֵרַת יוֹמָא בַּת ר' שְׁמוּאֵל הֶלְוִי" [עמ' 91 וְלֶהֱלֵן ס' 234 מִשְׁנַת 1300].

(ו) "Notum sit quod Joseph, filius Adolfi Judei et Aleidis, et uxor sua Aleidis eam partem (hereditatis etc.) que de morte predictorum parentum ipsius Joseph ad ipsos devoluta fuerat, inpignoraverunt etc." [עמ' 5 ס' 29 מִשְׁנַת 1247].

נִמְצָאנוּ לְמִדּוּן מִשְׁמֵרוֹת הָאֵלֶּה פֵּרְטִים הֶלְלוּ לְתוֹלְדוֹת מִשְׁפַּחְתּוֹ שֶׁל רְבִינוּ. 1. ר' יואל בְּנוֹ שֶׁל רֵאבִי"ה הָיָה נִקְרָא בְּלִשׁוֹן הַעֲמִים אֲדוֹלְף [Adolf] נוֹלַד בְּשָׁנַת תַּתְק"מ—תַּתְקמ"ג [1180—1183] וּמַת קְרוֹב לְשָׁנַת ה' אֲלָפִים וְשֶׁבַע [1247]. אֲשֶׁתוֹ הָיְתָה מֵרַת אֵלֵיִיט [Aleidis] מִמְּנֵה הוֹלִיד חֲמִשָּׁה בָּנִים, שְׁלֹשָׁה מֵהֶם נִוְכְרוּ בְּשֵׁמֵם: יוֹסֵף, יִצְחָק, שְׁמוּאֵל, וְשֵׁם הַנּוֹתָרִים לֹא נִזְכַּר, אֲבָל לְפִי מִנְהַג אֲשֶׁכְּנוּ, שְׁהִיָּה כְּמוֹעַט לְחֶק וְלֹא יַעֲבֹר, לְקָרָא לְבָנִים עַל שֵׁם אֲבִיהֶם, נוֹכַח לְשַׁעַר בְּקִרְוֵי לְדוֹאוֹת שְׁכֵנּוֹ הָאֶחָד שֶׁל ר' יואל הֶזְקֵן, יוֹאֵל הַשְּׁנִי, הָיָה שְׁמוֹ כְּשֵׁם זְקֵנוֹ: אֵלֵיִעֶזֶר. וְזוֹ אֵין צְרִיךְ לִזְכֹּר שֶׁלְפִי מִנְהַג הַבֵּן הַנּוֹלַד רֵאשׁוֹן הָיָה נִקְרָא עַל שֵׁם זְקֵנוֹ, אִם כֵּן הָיָה אֵלֵיִעֶזֶר בְּנוֹ בְּכוֹרוֹ שֶׁל ר' יואל הֶזְקֵן. בְּנוֹ הַחֲמִישִׁי שֶׁל ר' יואל הֶזְקֵן הוּא אוֹלִי ר' נִתָּן בְּר' יואל הֶלְוִי הַחֲתוּם עַל שְׁמֵר שֶׁל קֹהֵל קוֹלוֹנִיָּא מִשְׁנַת 1284 [Hoeniger שֵׁם עַמ' 53 ס' 163].

2. אֵלֵיִעֶזֶר, בְּנוֹ בְּכוֹרוֹ שֶׁל ר' יואל הַשְּׁנִי, מַת עַל פְּנֵי אֲבִיו וְהִנִּיחַ שְׁנֵי בָּנִים, שֵׁם הָאֶחָד יוֹאֵל וְשֵׁם הַשְּׁנִי מְכוּסָה. וְאוֹלִי נוֹכַח לְמוֹצְאוֹ, כִּי בֵּין חֲחֻמִּים שֶׁנִּשְׂאוֹ וְנִתְּנוּ בְּהַלְכָה עִם מַהֲרֵ"ם בְּר' בְּרוּךְ וְאַחַר כֵּךְ גַּם עִם ר' אֲשֶׁר בֶּן יְחִיאֵל [רֵאָה מִיכָאֵל, אֹר הַחַיִּים עַמ' 14 ס' 49] נִמְצָא: אֲבָרְהָם בְּר' אֵלֵיִעֶזֶר הֶלְוִי. וְחֲשַׁב קֶאֱהָן, Mordechai ben Hillel עַמ' 110 שֶׁהוּא בְּנוֹ שֶׁל רֵאבִי"ה, וְזוֹ טַעֲמוֹת גְּלוּיָהּ. וְרַחֲ"ם מְדַגִּישׁ שֶׁלֹּא הָיָה בְּנוֹ שֶׁל רֵאבִי"ה, וְזֶה פְּשׁוּט וְאֵין צְרִיךְ לְזַכֵּר. אֲבָל אֲפֶשֶׁר שֶׁהוּא בְּנוֹ שֶׁל רֵאבִי"ה הַשְּׁנִי, נִכְדוֹ שֶׁל יוֹאֵל הַשְּׁנִי, אַחִיו הַצְּעִיר שֶׁל יוֹאֵל הַשְּׁלִישִׁי הַנּוֹכֵר בְּשְׁמֵרוֹת שְׁלֵנוּ וְהָיָה ר' אֲבָרְהָם בְּר' אֵלֵיִעֶזֶר הֶלְוִי דוֹר רְבִיעִי לְרֵאבִי"ה הַרֵאשׁוֹן, רֵאבִי"ה סֵתֵם, הוּא רְבִינוּ. וְאֵף שְׂאֵין רֵאָה לְדָבָר זָכַר לְדָבָר הוּא הַמַּעֲשֶׂה אֲשֶׁר ר' אֲבָרְהָם בְּר' אֵלֵיִעֶזֶר הֶלְוִי קוֹרָא לְהַרְא"שׁ, מוֹרֵי קְרוֹבִי" וְהַרְא"שׁ קוֹרָא לְר' אֲבָרְהָם, "מוֹרֵי שְׂאֵרִי" [תְּשׁוּ הַרְא"שׁ כִּלְכֵּל ב' ס' ו', ל' ס' ד', פ"ד ס' ג', צ"ט ס' א']. וְהַרְא"שׁ הָיָה דוֹר חֲמִשִּׁי לְרֵאבִי"ה זְקֵנוֹ שֶׁל רְבִינוּ, רֵאָה לְמַעֲלָה אֲצֵל רֵאבִי"ה.

בְּתִשְׁבּוֹת מַהֲרִים דִּיל ס' שְׁפִיר, תְּשׁוּבוֹת מִיִּמּוֹנוּיֹת לְסַפֵּר מִשְׁפָּטִים ס' נ"א: תְּשׁוּבוֹת ל' אֵלֵיִעֶזֶר הֶלְוִי" אוֹלִי הוּא ר' אֵלֵיִעֶזֶר שְׁלֵנוּ.

3. ר' יִצְחָק הֶלְוִי נִשְׂרַף עַל קִידוּשׁ הַשֵּׁם בְּשָׁנַת כ"ז לְאַלְף הַשְּׁשִׁי [1266] בְּוִינְצֶאכָא [Sinzig]. וְהָיָה נִשְׁוִי בְּנִישׁוּאִים שְׁנַיִם בְּסוּף יָמָיו לְמֵרַת חָנָה בַּת

ר' צדוק הלוי, והיא ילדה לו בן ושמו צדוק כשם אבי אמו. ועל שטר אחד מקולוניא משנת 1305 תתום: "יואל בן הקדוש ר' יצחק הלוי זצ"ל" [ספר השטרות הנ"ל עמ' 100 סי' 245], וקרוב לודאי שהוא בנו של ר' יצחק הלוי שלנו. וראיה לדבר השמות והמקום והזמן וקידוש השם. ואם כן היה בנו של ר' יצחק מאשתו הראשונה, ור' יצחק קרא לבכורו שם כשם אביו יואל. 4. שמואל, היתה לו בת ושמה יומא ונשאת לקרובה ר' אליקים המכונה גוטשלק [Gotschalk]. ראה לקמן סימן 6. ונראה שהיתה לר' שמואל עוד בת אחת, שהרי ר' אליקים חתנו לא ירש ממנו רק חצי חלקו בירושת אביו ר' יואל הזקן. ובנים לא היו לו, כנראה.

5. יוסף, ממנו לא נודע רק שאשתו היה שמה אלייט [Aleidis] כשם חמותה, ועוד פרט אחד, שמשכן חלקו בירושת אביו לאחד העירוניים בעד ששה מרק. 6. יואל השלישי, בן אליעזר בן יואל הזקן בן ראבי"ה, היה לו בן ושמו אליקים ונקרא בלשון העמים גוטשלק [Gotschalk]. הוא נשא אשה את יומא בת ר' שמואל הלוי אחי זקנו. אליקים היה כנראה עשיר גדול. והי עוד בשנת שבועים ושתיים לאלף הששי [1312], כמו שיוצא מן השטר סי' 307: ומצר הרביעי הוא [ביתו] של ר' אליקים בר' יואל הלוי. לר' אליקים היה בן ושמו שמואל כשם אבי אמו.

ובשטר מכירה שנכתב בקולוניא בשנת ע"ט לאלף הששי [1319] נאמר: "וגם נודע לנו שהיה לו לר' שמעון בר' יואל הלוי ולאשתו מרת גודראט בת הנה"ר [הנדיב הרב] יהודה חלק רביעית וחלק שמינית גם באותו הקרקע עם החצי [של] כל הורכלך וכו'" [מכתב-חדשי חלק סי' עמ' 341]. ולפי סדר הזמנים יכול ר' שמעון זה להיות נכדו של ר' יואל השלישי, אחיו הצעיר של ר' אליקים. והמקום והשם מסייעים לזה.

II. בתו.

רבינו ראבי"ה היתה לו בת. ואין לנו לזה כי אם זכר אחד בקינה שחבר אחד מבני בניה ברור ששי. המחבר חותם קינתו, "זכור איכה ארמון יפה נוף": "היאל הצעיר ברבי יוסף בן הקדוש הרב ר' מרדכי ברבי הלל בר הלל בן בתו של רבינו אליעזר אבי העזרי חוק ואמץ מאד לשמור ולעשות את כל התורה אמן אמן סלה" [צונץ Literaturgeschichte עמ' 508]. ולכאורה יש לפקפק בדברי המקונן בדבר יחוסו לראבי"ה שהרי ר' יואל כמכתבו לרבינו אינו מזכיר אלא את נכדו יואל, מזה יוצא שלא היו לרבינו בנים אחרים, שאם היו לא היה נמנע ר' יואל מלהזכיר גם אותם. ור' יואל מבקש את בנו "שיוסיף יודיעהו משלום יואל כי בשלומו גם לו שלום". והיכן הם הבנים האחרים? האם לא איכפת לו כלל בשלומם ורק ברכה אחת לו לנכדו ויחידו? ואף אם היה חביב עליו יותר מן האחרים מכל מקום לא היה נמנע לברך גם האחרים, ואם לא לכבודם ולאחבתם לכבוד בנו ואחבתו, שכל בניו חביבים לו.

אבל פקפוק זה אין בו כדי לחשוך את המקונן שבדה יחוסו לראבי"ה מלבד למען התפאר, וכי לא הספיק לו היחש הקרוב למרדכי הקדוש? וכאמת אין

שתיקת ר' יואל מנכדיו האחרים סתירה ופרכה לדברי ר' יהיאל בר' יוסף ויכולים לפתור שתיקת ר' יואל בשני אופנים: א) בתו של ראבי"ה נולדה לאחור הזמן שכתב ר' יואל את מכתבו (בשנת תתקנ"ה—תתקנ"ט). ב) בתו לא היתה אז סמוכה על שלחן אבית, שיצאה מכיתו בשכר הימים והלכה והיתה לאיש במקום אחר, ולכן לא הזכירה ר' יואל זקנה. והאופן הראשון אינו יכול להתקיים לפי סדר הזמנים. שאם בשנת תתקנ"ה—תתקנ"ט לא באה עדיין לעולם הרי נולדה לכל המוקדם בשנת תתק"ס ובן בנה ר' מרדכי נולד לכל המוקדם בשנת ה' אלפים ועשרים, והוא נהרג בשנת ה' אלפים ונ"ה, והיה אם כן לכל היותר בן ל"ה שנה, ומתי הספיק לכתוב את חבורו הגדול? אלא על כורחך שהמרדכי היה בשעת מותו לכל הפחות כבן ששים, ונולד סמוך לשנת ה' אלפים, ואם אבי אביו, בתו של ראבי"ה, נולדה בשנת תתקל"ח—תתק"מ. לכן תפוס לשון אחרון עקר.

III. נכדו לא נודע שמו.

באסופות מובאים כחמשה מקומות דברים בשם "זקני" והם נמצאים כלשונם בראבי"ה ובמקום שראבי"ה מדבר בעדו כותב באסופות זקני. ואני מעריך כאן הדברים אלה מול אלה ומוה יצא ברור כשמש, שזקנו של הכותב הוא ראבי"ה. ומי הוא נכדו הכותב? בעל האסופות עצמו אינו כי הוא כותב תמיד: אבי"ה, ר' אבי"ה, מספר אבי"ה, ולפעמים גם "אבי העזרי", וקשה לומר שבמקומות מעטים עוב את דרכו וכתב "זקני". וצריכים לומר בעל כרחנו שבעל האסופות העתיק הדברים מספר אחר, אלא שגם זה אינו פשוט. מפני שיש לשאול: כיון שהדברים נמצאים בראבי"ה מדוע לא הביא אותם משם? אבל דרך המאמנים נעלמה ואין לדקדק בהם הרבה בנוגע לסדר. ומי הוא בעל הספר? יכולים להבין "זקני" שלא כמובנו העצמי השגור אלא כמובן "אחד מאבותי הראשונים" ונאמר שהכותב הוא ר' מרדכי בר הלל שהיה דור חמשי לראבי"ה. אבל גם זה לא יעלה יפה, מאותו הטעם עצמו שאמרנו בנוגע לאסופות, שהרי גם המרדכי מביא דברי ראבי"ה כמעט בכל עמוד מספרו הגדול וכותב תמיד: רבינו אבי"ה, רבינו אבי העזרי. ועוד שבמרדכי אין רמז לכל הדברים שבאסופות בשם "זקני". וגם אין לומר שהוא ר' הלל אביו או אבי אביו של המרדכי, מפני שלא מצאנו במרדכי בשום מקום, שמביא דבר תורה בשם אביו או זקנו. וגם ממקום אחר לא ידענו שהיו אביו או אבי אביו של ר' מרדכי בן הלל נמנים בחכמי התורה. ומה שכתב קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 20 ואחריו במברגר Geschichte der Rabbiner der Stadt Würzburg עמ' 19, שהלל שנשא ונתן עם מהר"ם מרוטנברג אפשר שהיה אביו או אבי אביו של המרדכי, אינו נכון. זה שהיה אביו של המרדכי אי אפשר, כי ר' הלל שכתשו' מהר"ם [ד"פ סי' קס"ג, צ"מ, ד"ל סי' שני ושפ"ח, ד"ק ג', ר"ה, תכ"ג, תשובות השייכות לספר משפטים סי' ז'] היה שם אביו עזרא או עזריאל, ואפשר היה רק שהוא אבי אביו של המרדכי, והלל זה, נכדו של הראבי"ה, לא ידענו שם אביו ואולי היה שמו עזרא או עזריאל, אבל גם זה אי אפשר מטעם שאמרנו, שאם היה זקנו של המרדכי חכם כר' הלל כתשו' מהר"ם אי אפשר שלא היה מביא נכדו בחבורו הגדול דבר אחד של תורה, פרפרת אחת של חכמה משמו.

לפי זה היה הכותב באסופות נכדו של ראבי"ה או דור רביעי לו לא מצד בתו אלא מצד בנו ר' יואל. ונתקיים במחוננו של ר' יואל שהתורה לא תמוש מפי זרעו של בנו ראבי"ה. וכבר ראינו למעלה שאפשר וקרוב הוא שר' אברהם בר' אליעזר הלוי מתלמידיו ושואליו של מהר"ם מרומנובורג היה בן נכדו של ראבי"ה, ואם כן אפשר וקרוב הוא, שהוא הוא הכותב באסופות, היינו שבעל האסופות העתיק הדברים מספרו של ר' אברהם. וברוך היודע. ואלה הם דברי האסופות ערוכים מול דברי ראבי"ה:

1. אסופות:

ואם נמצאת חטה במצה אפויה ש"מ [עתי] שנחלקו הראשונים בדבר זה וזקני הורהו להתיר [מ"א ד']:

ראבי"ה:

ואם נמצאת חטה במצה אפויה ש"מ [עתי] שנחלקו הראשונים בדבר זה ובעיני נראה להתיר [ח"ב עמ' 78 שורה 1 ולהלן].

2. אסופות:

ומרבו רבי אליעזר ממיץ קבל זקני שאם נמצאת חטה על בשר מלוח או צלי או מצה רותחת חותך מקום פיעפועו לפי אומדן הרעת זרבי החמץ ודיו. ואם נמצאת חטה גרגיר אחד או ב' או ג' בתרנגול דרך צלי מגי ליה בקליפה כשיעור אצבע סביב סביב דבצלי לא שייך ששים כשאר איסורין אלא קליפה וכגון שידוע מקום שכיבתו—אבל אין ידוע מקום ששכב שם הכל אסור [מ"א ד]. העתיק בטובו הרב בנימן רודריגז פירירה].

ראבי"ה:

וממורי הרב רבי אליעזר ממיץ מקובלני שאם נמצאת חטה על בשר מלוח או צלי או מצה רותחת חותך מקום פיעפועו לפי אומדן הרעת זרבי החמץ ודי. וכן דנתי מקודם ששמעתי מפיו שאם נמצאת חטה גרגיר אחד או שנים ושלשה בתרנגולת דרך צלי דסגי ליה בקליפה כשיעור אצבע סביב סביב בשחיטת חולין והכא כל שכן שהמשהו אינו מתפשט לכאן ולכאן [ח"ב עמ' 78 שורה 6 ולהלן].

3. אסופות:

נראה לזקני שאם נתבשלו דגים ונמצא ביניהם דג טמא אם הדג [על הגיליון: הדג, הטמא] מרוסק ומשובר אין עליו דין בריה ובמל בששים במים ולא בדגים לדברי רבותי שפסקו דמין במינו לא במל ומילק את מינו כמי שאינו ושאינו מינו רבה עליו ומבטלו אם אינו מכירו, אבל אם ניכר זרקו והטעם במל כדא' גבי כחל, וכחל עצמו אסור ולא במל, ואם נמצא שלם יש עליו דין ביריא ואם מכירו זרקו והטעם במל בששים אבל אם הכירו ולכסוף

נתערב בדגים ואינו ניכר לא שנא נתערב מבושל לא שנא חי קיימא לן ביריא חשובה ולא במלה אפילו באלף. ולא תימא דוקא שלם אלא אפילו אם רובו שלם שלא נתרסק דינו כמו שלם והוי ביריא, וכן הוכח בראיותיו דאפילו רובו הוי ביריא ואם אינו מכירו לא שנא נתערב מבושל לא שנא חי לא במל בכלל אבל אם אין רובו שלם אז במל בששים טעמו אם מכירו, ואם אינו מכירו אפילו גופו במל ובכלל שצינן המים עד שלא השליכן מן הדגים או שהסיר הדג טמא בעוד שכלן שוכבין במים שנחבשלו בו ואם לאו טעון קליפה אותו שכבדו. ואם אחד או שנים נגעו בו ואינן מכירין אותן נראה לזקני דחד כחרי במל דהא לאו ביריא נינהו אלא שקבלו טעם מן האיסור [כ"א ד']:

ראבי"ה:

נראה בעיני שאם נתבשלו דגים ונמצא ביניהם דג טמא אם הדג טמא מרוסק ומשובר אין עליו דין בריה כלל ובמל בששים במים ולא בדגים. ורבותינו שפסקו מין במינו לא במל ומילק את מינו כמי שאינו ובמל בשאינו מינו אם אינו מכירו אבל אם ניכר זרקו והטעם במל כדאמרין גבי כחל וכחל עצמו אסור ולא במל ואם נמצא שלם הרי עליו דין בריה ואם מכירו זרקו והטעם במל כמ' ואם הכירו ולכסוף נתערב בדגים ואינו ניכר ליש נתערב מבושל ול"ש חי קיי"ל בריה חשובה ולא במלה אפי' באלף ולא תימא דוקא שלם אלא אפי' אם רובו שלם שלא נתרסק כולו דינו כמו בריה מדאיבעיא לן בפ' כהן גדול [נזיר נ"א ב'] נמלה שחסרה מהו שיעורא גמירי והא ליכא או דילמא בריה גמירי ורובו ככלהו ומילקא לן בתיקו ומפיקא דאוריית' לחומרא וכו' וכו' והשתא הוכחנו דאפי' רובה הוי בריה ואם אינו מכירו אפי' גופה במל ובכלל שצינן המים עד שלא השליכן מן הדגים כדפרישית לעיל גבי תולעים וכו' אי נמי שהסיר הדג הטמא בעוד שכלם שוכבים במים או שנחבשלו בו ואם לאו טעון קליפה אותו שכבדו ואם אחד או שנים נגעו בו ואינו יודע נראה לי דחד כחרי במל דהא לאו בריה נינהו אלא שקיבלו טעם האיסור [חתקמ"ג].

4. אסופות:

וחלב הנמצא קרוש בעוד הקיבה שמולחין אותו בעורה בין שנחננין עמו חלב אחר בין שמולחין אותו בעצמו נראה לזקני איסור גמור ובשר בחלב ממש היא לאסור הגבינה שלא היה בידו כח להתיר. ויש מתירין ומביאין ראיה מדגים שעלו בקערה שפסקנו שמוותרין לאכול בכוחת משום דהוה ליה נותן טעם בר נותן טעם והאי נמי נותן טעם בר נותן טעם הוא שחלב הקיבה לא נאסר אלא משום נתינת טעם וכו' הדר יהיב טעם בגבינה הוה ליה נותן טעם בר נותן טעם. ורחוקות זו מזו ממזרח למערב מאי טעם דגים שעלו בקערה אע"ג שבלעו עריון החיר גמור הוא לאוכלו וכשכא לאכלו בכוחת למה אחת אסור עליו מפני טעם בשר שבהם ההוא לאו טעם ממש הוא אלא מנותן טעם יצא. אבל הכא גבי חלב קרוש ומלוח בעורה הקיבה עצמה נעשית נבילה וכל טעם היוצא ממנו בין טעם בשר ובין טעם חלב הכל אסור לפי שכלו נבילה וכשמתערב חלב זה עם חלב הגבינה

הוא ליה מין במינו חלב נבילה כחלב התיר' ופסקנו התיכה עצמה נעשית נבילה ואוסרת כל החתיכות כלן ולא אמרינן נותן טעם בר נותן טעם הוא מפני שאף טעם חלב שהיה מתחילה נעשה כלו נבילה. וכן הלכה כרב. וגם פסקנו הלכה מין במינו כמשהו. ואף זקיני היה נוהג בו התר ובלבד שלא יהו נותנין בה חלב אחר עד שעלה בדעתו שטועה היה בדבר שהי' סבור מדא' קיבת עולה כהן שדעתו יפה שורפה חיה, ש"מ פירשא בעלמא ולא מיתסרא, ולא היא חלב נמור הוא ואסורה [ל' א'].

ראבי"ה:

וחלב הנמצא בעור קרוש הקיבה [קרי: קרוש בעור הקיבה] שמולחין אותו בעורה בין שנתנין עמו חלב אחר ובין שמולחין אותו בעצמו נראה בעיני איסור גמור כבשר בחלב ממש לאסור את הגבינה שאין בידו כח להתיר ויש מתירין אותו ומביאין ראיה מדגים שעלו בקערה שפסקנו שמתיר לאוכלן בכותח משום דה"ל נותן טעם בר נ"ט והאי נמי בר נ"ט הוא שחלב הקיבה לא נאסר אלא משום נתינת טעם וכי הדר יהיב טעמא בגבינה ה"ל נ"ט בר נ"ט. ורחוקות זו מזו כרחוק מזרח ממערב, מ"ט דגים שעלו בקערה אע"פ שבלעו עדיין היתר גמור הן לאוכלו וכשבא לאוכלו בכותח למה אתה אוסר עליו מפני טעם בשר שלהם ההוא טעם בשר לאו טעם הוא שהרי לא יצא מממש אלא מנ"ט אחר אבל חלב הנמצא קרוש ומולחין אותו בעור הקיבה בין שנתנין עמו חלב אחר ובין שאין נותנין הקיבה עצמה נעשית נבילה וכל הטעם היוצא עוד מן החלב בין טעם חלב שבו ובין טעם בשר שבו הכל אסור לפי שהוא כולו נבילה וכשמתערב חלב זה עם חלב הגבינה ה"ל מין במינו חלב נבלה חיתר וכבר פסקנו התיכה עצמה נעשה נבלה ואוסרת כל החתיכות כולן ולא אמרינן נ"ט בר נ"ט היא מפני שאף טעם חלב שהיה מתחילה נעשה כולו נבלה וכן הלכה כרב. וגם פסקנו הלכה מין במינו כמשהו. ואני הייתי נוהג היתר עד עתה ובלבד שלא יתנו בה חלב אחר וטועה הייתי בכך שהייתי סבור מדאמרינן גבי קיבת עולה כהן מי שדעתו יפה שורפה חיה ש"מ פירשא בעלמא היא ולא מיתסרא ולא היא חלב גמור היא מרתנן במתניתין כשרה שינקה מן הטרפה קיבתה אסורה ש"מ חלב היא וכו' [אלף וקכ"ג].

5. אסופות:

ועוד כתב שקיבל מרבתי דעוף טהור שנתבשל או שנעשה טרופה ולא היה איסורו משעת לידתו או עוף טהור או דג טהור שקבלו ובלעו איסור ממקום אחר על ידי כישול או צלי או מליחה אפילו הוא שלם ונתערב ואינו מכירו במל טעמו בששים. והוא עצמו בלא טעם בחד כתר, ולא שייך לומר כיריה אלא במי שאיסורו נולד עמו כגון עוף טמא ושרץ ודג טמא וכן נראה בעיניו [כ"א ד'].

ראבי"ה:

וקבלתי מרבתי דעוף טהור שנתבשל או שנעשה טרופה ולא היה איסורו משעת לידתו או עוף טהור ודג טהור שקבלו ובלעו במקום אחר ע"י כישול וצלי

ומליחה אפי' אם הוא שלם ונתערב ואינו מכירו במל טעמא כס' והוא עצמו בלא טעם בחד כתר שלא שייך למימר כרחה אלא שאיסורו מצד עצמו כגון עוף טמא ושרץ ודג טמא וכן נראה בעיני [תתקמ"ג].
אחר זמן בא לידי העתק מדף קי"ד של כת"י פריש סי' 1408 וראיתי שגם שם מובאים דברי ראבי"ה בשם "זקיני" וכמה מן ההבאות הן אותן שבאסופות ומהן חדשות [ראה פרק ג', ספרים שנתיחסו לרבינו בטעות" סי' 4]. ואם כן נכפלה החידה בענין זקיני. וצריכים להוסיף על הפתרון שמחבר האסופות ומאסף כת"י פריש שאבו שניהם ממקור אחד. —

ממשפחת אשתו של רבינו אין לנו שום ידיעה. וזרזום, מכתב-חדשי חלק ל"ד עמ' 316 הערה 3, אומר שראבי"ה מזכיר דברי תורה בשם חותנו, ורומז לראבי"ה סי' תתקנ"ט, אבל שם אין רמז לזה, וגם לא במקום אחר בראבי"ה. ואין ספק שמצא הזכרת חמי בדברי ר' יואל וטעה לחשוב שהם דברי ראבי"ה, וגם רשבי"ט מזכיר פעם אחת דבר שקבל מחמיו. ראה פרק חכמים ערך ראבי"ן.

קרוביו.

א. אחיו ר' אורי.

לא ידענו ממנו כי אם זה שנשרף על קדושת השם בשנת התקע"ו [1216] ודבר השריפה ידענו מתוך הסליחה שיסד ר' מרדכי בר' אליעזר. תחלתה:

באתי לפניך מלכי צורי

למצוא חנינה ולרפא שכרי

הנה נשרף באש אורי

נפשו בצרור החיים צרורה בימין עוזרי [בית א'].

דמעות נולדו מעיני כל אדם

על הריגת לוי אשר שפכו דמו כהזידים [בית ד'].

ראתה הנפש על המזבח נצב אל

וכל כתי מרכבה מתחננים להשמיע אל

הלוא זה בן הרב רבי יואל [בית טו'].

[קובץ על יד ח"ג עמ' 24 ולהלן, ספר הדמעות ח"א עמ' רנ"ח ולהלן].

ושנת המאורע מפורש בכתב-יד עם האגדה שר' אורי עצמו חבר הסליחה:

"סליחה יסד התסיד החבר ר' אורי בן רבינו ר' יואל

הלוי. אחר אשר נפגע בו ונהרג ונשרף ביום השבת בתתקע"ו לפרט, וצוה

להעתיקה לר' מרדכי בר אליעזר בחלומו, כי רמז בה שמו, וצוה לו להתפלל

אותה בניגון תחלת ישראל" [תחלת ישראל סליחה ליום שני של עשרת

ימי תשובה יסדה ר' שלמה הכבלי, כקובצי סליחות סי' נ"ד].

ואין ספק שהמאורע הנורא ההוא הוא שגרם לו לראבי"ה אותו הצער

הגדול שגזל את שנתו וזכרמעו ערשו מסה והכהה את ראותו, כמו שהוא כותב

בפתחת תשובה אחת לתלמידו ר' יצחק אור ורוע:

של הנה"ר יואל הלוי וכו'. בששי בשבת בשנים עשר יום לחודש אב שנת מאה ושבע לאלף הששי משנת 1347 [עמ' 169 סי' 379].

Notum sit univērsis quod magistratis Iudeorum Colonien-^{4a} sium nobis sunt testificati quod liberi heredes quondam Symonis de Bercheym Judei et alii Judei qui ius habebant donaverunt et remiserunt domum dictam „zo Acghen” etc. Joheli dicto de Termonia et Genanne eius uxori Judeis, ita videlicet, quod idem Johel etc... Genanna predictam do-
mum „zo Acgehn” nuncupatam [שם].

ר' יואל בר' אורי זה הוא בנו של ר' אורי בר' יואל הנזכר בשמ"ט סי' 2 ונראה שאשתו גננא [Genanna] היתה מדורטמונד ולכן קבע שם דירתו.

ר' אשר בר' אורי הלוי חתום על שלשה שמרות, האחד משנת 1301 והשנים משנת 1303 [שם עמ' 94 סי' 235, עמ' 100 סי' 245, 247].

השלשלת אורי-יואל-אורי אין שום ספק שיש להוסיף כראשה עוד שתי טבעות: אורי-יואל. והנה יוצא מן השטרות האלה סדר זה של משפחת ר' אורי בן ר' יואל, אחי ראבי"ה:

ר' אורי הוליד את ר' יואל, ר' יואל הוליד את רבי אורי, ר' אורי הוליד את ר' יואל ואת ר' אשר ואת ר' קלונימוס. ר' יואל בר' אורי השני הנקרא de Kastore נשא אשה את מרת בילא [Bela] והוליד ממנה את ר' אורי. ר' אורי זה הוליד את ר' יואל, והוא נשא אשה מדורטמונד ושמה גננא. ר' אשר אחיו המכונה Anselmus נשא את מרת אלייט אחותו של ר' אליקים המכונה גומשלק בן ר' שמואל de Heymersheym. ר' קלונימוס נראה שהיה תלמיד חכם, ונקרא „הרב”.

ור"ד קויפמן [מ"ח חלק ל"א עמ' 322] סובר בפשיטות שהיה לראבי"ה אח ושמו אברהם ורומז לתשו' ר"ח אור זרוע סי' ל"ט. ומעות היא כי „ר' אברהם אחיו” שם אינו אחיו של ראבי"ה אלא של ר' אליעזר מטול.

ב. ר' שמואל בר' נטרונאי, רשב"ט, קורבתו ומרתה מכוארת בדברו רבינו: ורבינו שב"ט בן אחות אם רבינו אבא מרי [ראבי"ה סי' תתרס"ט]. ובספר אמונות קל"ב ב': רבינו שב"ט בן אחות אבא מרי. ואין לומר כודאות מוחלטת שט"ם היא, ראה עוד להלן. הרי קורבה מצד אביו, ומצד אמו הרי היה רשב"ט חתנו של ראב"ן, גיסו של ר' יואל, דודו של ראבי"ה. וראבי"ה מזכיר זה באמרו: ושמעתי מדודתי אשת ר' שב"ט [ראבי"ה ח"כ עמ' 561].

הקיצור „שב"ט” נפתר אצל כמה מרושמי הדורות בטעות: ר' שמואל בן טוביה. והוא: ר' שמואל בן נטרונאי. וכן אומר רבינו: ורב שמואל בר' נטרונאי המצוין שב"ט [סי' תתרע"ח]. ומלשון זה יוצא שרשב"ט עצמו כנה עצמו בשם שב"ט. וכן הוא אומר: יען ראיתי אני שב"ט [ראבי"ה ח"א עמ' 459], ורואה אני שב"ט [הגה"מ פכ"ג מה' אישות סי' מ']. וכן חתם שב"ט על תשובתו שבספר יחסי תנאים ואמוראים [אור החיים עמ' 596 סי' 1210].

אדרה כל שנותי

מרוכ בכיותי וצרותי

זכחו הרואות בארובותי

[אוי"ז ח"א רס"י תשנ"ז. 223 א']. כזה מצאנו אצל ר"ת שמיתת אחיו

דכאה נפשו והכהתה עיניו. וכן כותב בתשובותיו לראב"ן: „גם כי אזעק במר רוחי, ומרוכ שיחי תש כחי, ואור עיני גם הוא אין אתי אל הלך ארון הקודש עמרת ראשי אחי הרב ר' יצחק שנתבקש לשיבה של מעלה זה חודש ימים” [ספר הישר הוצ' רוזינטל עמ' 71 סי' מ"א, ראב"ן קמ"ח ב']. ובדאי שגם ראבי"ה כתב תשובתו ההיא זמן מועט לאחר האסון והצער לא קחה עוד וחוקר לא פג.

ובשמרות של קהל קלוניא [Hoeniger, Das Judenschreibsbuch der

Laurenzpfarre zu Köln] נזכרו אנשים: ר' אורי בן ר' יואל הלוי ר' יואל בר' אורי הלוי ולפי חק קריאת השמות אשר באשכנו אין ספק שאלה האנשים הם מיוצאי הלציו של ר' אורי בר' יואל אחי ראבי"ה. ומאותם השמרות נוכל לסדר משפחתו של ר' אורי, בניו ובני בניו. ואלה הם השמרות.

1. אנחנו חתומי מטה מעידים שר' יעקב בר' אורי הלוי וכו' ואותו הצי הבית פחות חלק אחד משנים עשר בכל הבית מכר לר' יואל בר' אורי הלוי ולאשתו מרת בילא וכו' [עמ' 117 סי' 278 משנת 1308].

2. אנחנו החתומים מטה מודיעים ומעידים לכל רואי כתבנו זה שר' אשר בר' אורי הלוי קנה כמכירה גמורה מאחיו הרב ר' קלונימוס חלק ששה עשר בכל הקרקע העומד פה בקולוניא וכו' וגם ר' אשר הלוי הנזכר קנה מנכדו ר' אורי בר' יואל הלוי חלק ששה עשר בכל אותו הקרקע הנזכר וכו' [עמ' 134 סי' 308 משנת ה' אלפים ע"ג 1312]. וכשטר המתאים כרומית: אשר = Anselmus, אורי = owus, נכדו = filius fratris sui ואשתו של ר' אשר שמה Aleydis = אלייט.

3. הננו חתומי מטה מודיעים לכל רואי כתבנו שידוע לנו שאותו הבית והחצר העומד כאן בקולוניא שהיה של ר' אליקים בר' שמואל ושל זוגתו מרת ליזובילא שנפל על ר' אשר בר' אורי הלוי וזוגתו מרת אלייט לירושה רביע הבית והחצר ועוד חלק אחד מעשרים חלקים שבכל הבית [עמ' 97, סי' 240 שנת 1301].

3a- N.q. testificati sunt nobis episcopus Judeorum magis-
tratus et universi Judei Colonienses, quod pro vero sciunt, quod ex morte Godeschalci Judei de Heymersheym cecidit sorori sue Aleydi et eius marito Anselmo quarta pars domus vicessima pars eiusdem domus [שם].

4. אנחנו החתומים מטה מעידים ומודיעים לכל רואי כתבנו זה שהקרקע העומד פה בקולוניא ברחוב היהודים וכו' הוא כולו של הנה"ר [הנדיב הרב] ר' יואל בר' אורי הלוי הדר במתא דורטמונדא וכו' שהוא קנה אותו קרקע מיורשי ר' שמעון בר' יעקב וכו'. והקרקע הארוך אשר גם הוא

רשב"ט נולד בין תת"ס—תת"ע [1100—1110]. בשנת תתצ"ג כבר היה חתנו של ראב"ן, ראה למעלה אצל ראב"ן, ומן הלשון שהוא משתמש בו כלפי חותנו, שמטיח כנגדו דברים קשים, יוצא כי אף שילדותו היתה בו מכל מקום לא היה פחות מבן כ"ה—ל', וגם היה גדול בשנים מר' יואל גיסו, ור' יואל קוראהו מורי וקבל ממנו. ור' יואל נולד בין תת"ע ובין תת"פ, ראה למעלה, אם כן נולד רשב"ט בין תת"ס ובין תת"ע. וזמן פטירתו אין לנו יודעים בכירוה, אך זה ברור שמת לפני ר' אפרים, היינו לפני תתקל"ה [1175], ראה למעלה אצל ראב"ן.

מקום מולדתו לא נודע, ור"י אור זרוע קורא אותו: רבינו שמואל בר' נטרונאי מבון [Bonn על הרינוס]. ראה או"ח ח"ב 75 א', 85 א', 87 א', 88 א', וזה על שם ישיבתו שם. וידענו שישב בקולוניא, ומשם שלח השגתו על פסק ראב"ן [ראב"ן סי' מ"ח]. ומכיון שבעל אור זרוע קורא אותו על שם בונא נראה ששם היתה ישיבתו לאחר ישיבתו בקולוניא, ובשנת תתק"ח מוצאים לנו את רשב"ט במגנצא יושב ודן לפני ראב"ן [ראב"ן סי' י"ט]. ור' יואל מספר: כאשר חזר לביתו מרינגנשבורג דבר עם רשב"ט. נראה שהיה זה באותו הזמן שישב רשב"ט במגנצא, שהרי ביתו של ר' יואל בכחרותו היה במגנצא, ראה למעלה אצל ר' יואל.

משפחתו של רשב"ט. כמפור' ר' אפרים בן יעקב מבונא על גזירת ניישא [Neuss] בשנת תתקנ"ז, בשנת תתקנ"ז, Quellen zur Geschichte d. Juden in Deutschl. ח"ב עמ' 73 ולהלן, נזכר בין ההרוגים: ר' שמואל בר' נטרונאי. ועל כורחך שאין זה רשב"ט, שמת זמן רב לפני תתקנ"ז [1197] כמו שראינו. וזה הכיר כבר גרוס [מ"ח חל"ד עמ' 311] והסכים עמו בראנן [מ"ח חלק ל"ח עמ' 322 הערה 2]. אבל פשוט מבלי שום ספק שהנהרג הוא בן בנו של רשב"ט, לפי מנהג אחינו באשכנז לקרוא לכן על שם אבי אביו. וזה מתאים לסדר הזמנים, וגם המקום גורם, שניישא סמוכה לקולוניא ששם ישב גם בנו השני של רשב"ט ר' מרדכי.

ר' מרדכי מקולוניא בנו של רשב"ט נזכר במגלת-היהושע אשר בתשו' רש"י סי' כ"ט. ושם סדר היהוש: רשב"ט ובנו ר' מרדכי ובנו ר' שלמה מברולא [Brühl] ור' שלמה הוליד את ר' מרדכי ור' מרדכי את ר' יהודה המכונה ליברמן מפרישבורג ובנו שלמה.

והנה נרין, דברי הימים חלק ו' ציון 1 בהעתק מגלת היהוש שכתשו' רש"י השמיט תיבת "מפרישבורג", וגרוס [מ"ח חלק ל"ד עמ' 311 הערה 8] אומר שתיבת "מפרישבורג" משובשת. ותם אני ולא אדע מה לנו לבקש חשבונות רבים ולא נבין המלה כמשמעה מפרישבורג, העיר הידועה בארץ הגר? ונזכרת העיר בלקט יושר ח"א עמ' 48, 86, ח"ב עמ' 91.

רבותיו של רשב"ט לא נודעו לנו. וכבר אמרנו למעלה, אצל ראב"ן, שאין ספק שקבל תורה מראב"ן, וכן מזכיר כמה דברים ששמע ממנו [ראה פרק חכמים ערך רשב"ט]. וגם הזכרנו למעלה שישב לפני ראב"ן ודן לפניו, אבל תלמידו במובן השגור לא היה. וראיה לזה היא עוד השגתו על פסק ראב"ן בדבר שמר המתנה, ולא ענין ההשגה עצמה אלא הלשון שהוא משתמש

בו, ואם על כבוד חמיו לא חס, בפני רבו ודאי שלא היה מדבר "במון" כזה. ובהגהות מיימוניות, פרק כ"ג מה' אישות הלכה י"ד סי' ט', נמצא: "וזה היא התשובה מתוך הידושים של רבינו שב"ט: שאלה זו נשאלה לפני בית דין הא דאמר רב גידל כמה אתה נותן לבתך כך וכך וכו'" [קידושין ט' ב'], וחתומים שלשה עשר רבנים, ומסיים רשב"ט: "ורואה אני שב"ט דקסברי רבותי החתומים למעלה וכו'". והלשון "רבותי" המעה את צונן לחשוב שרשב"ט היה תלמידם של החכמים ההם [Gottesdienstliche Vorträge שניה עמ' 406 בהערה]. ופשוט שאין לשון "רבותי" אלא לשון כבוד לחכמים גדולים, ושגור הרבה אף בנוגע לחכמים שחיו זמן רב קודם לכותב "רבותי". וזה הכיר גם מחבר ערך Bonn בגר' י [ח"א עמ' 53 הערה 35]. אבל נעלם גם ממנו שהתשובה שבהגה"ט היא התשובה שבראב"ן סי' ל"ח: שאלה זו נשאלה לפני בית דין בארי וכו' ומסיים ראב"ן: כזאת היה כתוב בחשובת השאלה מאחינו חכמי בארי וחתומים [נשמטו החתימות, וראה ר"ש אלבעק]. ומלשון הראב"ן יוצא שהתשובה קדומה לזמנו, ועל זה יורו גם שמות החתומים, ראה גם עפפנשטיין, Beiträge zur Geschichte und Literatur des Gaonäischen Zeitalters עמ' 188. הרי ש"רבותי" החתומים על התשובה היו רחוקים בזמן ובמקום מן הרשב"ט.

וכן אין לנו יודעים דבר על תלמידיו של רשב"ט. ור' יואל קבל ממנו, אם לא היה תלמידו ממש. ראה למעלה אצל ר' יואל.

מתורתו של רשב"ט ידועים לנו: א. תוספותיו לעירובין, עבודה זרה, נדה. ראה פרק ספרים ערך תוספות רשב"ט. ובראבי"ה סוף עירובין עמ' 468: איצו פסקות דעירובין מרבינו שב"ט. ונראה שהן הן התוספות. הידושים לקידושין [הגה"מ שהעתקתי למעלה]. ומחבר ערך Bonn בגר' י [ח"א עמ' 48 ועמ' 53 הערה 40 ולהלן] מיחס לרשב"ט תוספות עוד להרבה מסכות, אבל בכל מקומות שרומז להם לראיה אין רמז לתוספות ולא נאמר בהם אלא: רשב"ט אמר, פסק, מתיר, אוסר, וכדומה מלשונות של הבאה. והא לך שתי דוגמאות:

1. תוספות חולין. רומז לראבי"ה ח"א עמ' 196 ואו"ח ח"א 115 א'. ובראבי"ה: וגם רבינו שב"ט נראה לו לאסור. ובאו"ח [סי' תי"א]: וכבר היה מעשה וכו' והכשירה.

2. תוספות קידושין. רומז להגה"מ פכ"ג מה' אישות הלכה ט' ששם [סי' ג']: כך השיב ר' שמואל לראב"ן, הרי תשובה ולא תוספות. ור' שמואל אינו רשב"ט כי אם רשב"ס, כמפורש במרדכי כתובות סי' ר"ט: "המוציא הוצאות על נכסי אשתו שאלו ראב"ן ורבינו אליקים את רבינו שמואל". ועתה רואה אני שגם גרוס [מכתב-חדשי חלק ל"ה עמ' 80] מיחס לרשב"ט תוספות למסכות הרבה על פי ההבאות שבראבי"ה, אבל במקומות שרומז להם לא נזכרו תוספות של רשב"ט כי אם הוראות ופסקים ופירושים בלשונות: פירש, נראה לי וכדומה לשונות-הבאה. ואפשר וקרוב שבכמה מקומות האלה הכונה לתוספות, אבל אין זה מוכרח ולא בפירוש איתמר, ואין זה דבר פשוט ומובן מאליו.

ב. מספר של רבי שב"ט [אסופות כ"י בכללי המילה לר' גרשום בר' יעקב הגור, ונדפס בזכרון ברית לראשונים, עמ' 126]. וממה שמעתיק מן המפר אין להכיר תוכנו: מצאתי תשובת ר' דניאל ור' אברהם ככמ"ר יחיאל ושאלתם על קטן שמת קודם ח' ימים וכו'. וכבר ראינו למעלה תשובה אחרת שמכיא רשב"ט בתוך חירושו ל'קידושין, ואם כן אולי גם תשובה זו היתה בחירושו או תוספתו לשבת. ושם עמ' 128: "למעום את התכשיל ביום של תענית שפ"ט". וודאי שצ"ל: שב"ט.

ג. שאלותיו ותשובותיו לראב"ן חותנו. והן בראב"ן סי': כ"ז—ל"ב, מ"ב מ"ח, נ"ג, נ"ד, נ"ה, ע"ט, ע"י, שניה, ק"ב, ג' [לחתני], ואין להכיר אם הכונה לרשב"ט או לר' יואל.

ד. סליחה ליה"כ. תחלתה: אפס צרי ורופא בגלעד, סופה: במקוה מים אנורים, ראשי החרוזים: שמואל בר' נטרונאי חוק ואמץ [כרודי Die Hand-schriften der Prager jüdischen Gemeindebibliothek, עמ' 16]. חסרה באוצרו של דאודיון.

בספר האסופות נמצא מאמר אחד נפלא שהוא נוגע בעקרו לרשב"ט אבל יש ממנו תוצאות חשובות גם בנוגע לר' יואל וראב"ן, אלא שהדברים חוזן סחום, מפני שבעל האסופות העתיק כדרכו הדברים סתם בהשמטת המקורות והשמות. ולכן המאמר יש לו פתרונים רבים ולאחר כל ההשערות התוצאה מופלגת בספק. המאמר באסופות נמצא בין העתקות מספר אבי"ה, ולפנינו בראבי"ה אין אף רמז קל לכל ענין המאמר. וגם במקום אחר לא מצאתי דבר מענינו. וזה תוכן המאמר:

אחד התכמים—נקראהו ר' ראובן—מדבר תוכחות את רעהו—ר' שמעון— על שהוא מפקפק עתה בהוראה אחת של ר' ראובן ולפני זמן שמע אותה ההוראה ולא אמר כלום כשעה שנשאלה השאלה לפני ראב"ן ורשב"ט. ור' שמעון אמר בשם ראב"ן דברים המסכימים לדעתו עתה, ורשב"ט שאל על זה לראב"ן, וראב"ן השיב: לא היו דברים מעולם.

נמצא שהמעשה היה כמגנצא במעמד ראב"ן ורשב"ט ושני החכמים שלא נזכרו שמותם. ואני אעתיק את המאמר ואציעו לפני הקוראים בלשונו. אולי יעלה ביד אחד החוקרים למצוא פתרון ברור. וזהו המאמר [אסופות כ"י כ"ה ג']:

על אודות סכין של השרית⁴ שחתכו בו הסם לצורך מר' צפורה כשהיתה בין מות לחיים ומתוך טירדה לא שמו לב ונתנו הסם בפך קטן והיממו בו מים לרפואה עם הסם ושוב חזרו ונתנו מן אותו כלי לכלי אחר ושאלו את פיך בפני אחי רבינו שב"ט וחמיו רבי אליעזר ולא אמרת דבר והתרתני אני אותו ויפה התרתני, כי נותן טעם בר נוחן טעם הוא ומותר, דאיתמר⁵ דגים שעלו בקערה וכו', והילכתא כשמואל דא' מותר, ועוד פסק חזקיה משימה דאביי הילכת' דגים שעלו בקערה מותר לאוכלן בכותה, הכא נמי הסם קבל טעם מן הסכין, דאגב חורפיה⁶ דסכינא נבלע האימור בסם, כדאמי' בעלמא⁷ אגב דוחקא דסכינא בלעא. ובאותו הסכין לא היה אלא טעם אימור ולא ממש וככליע [ונבלע] בסם שחור⁸ הסם ונתן טעם בפך נותן טעם

בר נותן טעם היה ומותר וכל שכן שאר הכלים שהן מותרים. ואפילו אם היה הסם בפך והוא היה של אימור והיה בו היתר ששים מותר רק שהיה שלא במינו ושאל רבי שב"ט את פי חמיו, והשיב: על אשר אמרת לי משמואל⁹ דתבלין במשהו ואמר לו¹⁰ לא היו דברים מעולם ואי אמרי ליה הכי אמרי ליה דברים העשויים לתת לתוך הקדירה למעמא כגון פלפלין או כמוזין¹¹ אם היו של אימור ונתנו לתוך הקדירה אם יש בו כדי לתת טעם בתכשיל אע"פ שיש בתכשיל יותר מששים כיון שאין בו אחד ממאה¹² ונותן טעם בתכשיל אסור ומעמא לא במיל, כדא' בפר' קמא דחולין¹³ שאני שאור ותבלין ולמעמא עבידי ומעמא לא במיל, ותניא משרת ליתן טעם כעיקר במסכת נוזר פרק ג' מינים¹⁴ ובפסחים פר' אלו עוברין¹⁵ דהוי כמו שהדמאי בעין וקאכיל ליה ולא הוי תעובת דמאי אלא דמאי ממש, [אבל] אלו דברים שאינן עשויין לתת לתוך הקדירה אלא שאוכלין אותו לרפואה כגון זה הסם אינו אסור אלא כששים כשאר איסורין שבחורה, ואפילו דברים העשויין לתת לתוך הקדירה למעמא לא אסור אם לא יחנו טעמא בתכשיל דתנן¹⁶ שאור של חולין ושל חרומה שנפלו לתוך העיסה ולא בזה כדי לחמץ ולא בזה כדי לחמץ ונצטרפו והימצו ר' אלעזר או' אחר אחרון אני בא וחכמים אומרים בין שנפל אימור בתחילה ובין שנפל בסוף אינו אסור עד שיהא בו כדי לחמץ. ועד כאן לא פליג אלא בשאין בזה כדי לחמץ ואין בזה כדי לחמץ ונפלו לעיסה אם נצטרפו או לאו, אבל אם נפל שאור בתוך העיסה ואין בו כדי לחמץ אפי' ר' אליעזר מודה דאין אסור, הכא נמי כל זמן שלא נתן טעם בתכשיל אינו אסור.

- [1] אשת השר. (2 חולין קי"א ב', 3) צ"ל: אגב חורפיה [דסם ודוחקא] דסכינא. ראה חולין ח' ב' וקיי"ב רע"א ורש"י שם וראב"ן רס"י רע"ג. (4 חולין ח' ב', 5) צ"ל: וחור. (6 הלשון אין לו הבנה. וודאי שצ"ל: על אשר אמרת לי משמו שאמרת לי תבלין במשהו לא היו וכו'. (7 קרי: כמון. 8) צ"ל ומאה.
- (9) ו' א'. (10) ל"ז א'. (11) מ"ד א'. (12) ערלה פ"ב מ"א].

מי הוא המדבר או הכותב ולמי ערוכים דבריו? המדבר קורא לרשב"ט אחיו. ואם נבין הלשון כמשמעו ומובנו הקבוע יצא ממנו שהיה לרשב"ט אח, ולזה אין רמז במקום אחר. ואם נפרש "אחי" כמובן "קרובי" כלשון המקרא "הלא אנשים אחים אנתנו" [בראש' י"ג ח'] שאמר אברהם לדוד בן אחיו, נוכל לשער שהמדבר באסופות הוא ר' יואל, שהיתה בינו ובין רשב"ט קורבה כעין זו שבין אברהם ולוט, שהיו ר' יואל ורשב"ט בני שתי אחיות, או לפי נוסח האסופות היה רשב"ט בן אחותו של ר' יואל [ראה למעלה]. וכן קורא ר"ת לר' יום טוב בן ריב"ן, "אחי" [ראה ראבי"ה ח"ב עמ' 249 והגהות שם], והם היו בני שתי אחיות. אבל מצאנו שר' אליעזר מביין קורא לראבי"ה "אחי" [ראה ראבי"ה ח"א עמ' 450] אף שלא היתה ביניהם רק קורבה רחוקה ואולי רק קורבה מתוך חתנות, ראה להלן בערך ר"א מטיין.

ואם נחזיק בזה ש"אחי" רומז לקורבה קרובה והמדבר בענין הסם הוא ר' יואל אפשר גם להכיר את שכנגדו שאצלו הוא מדבר, והוא ר' אפרים בר' יצחק מריגנשבורג, רבו של ר' יואל. ולזה מתאים הדבור לנוכח: פיך, אמרת, שכן הוא לשונו של ר' יואל בויכוחו עם ר' אפרים [לסקן

פרק רביעי]. ויש עוד סעד אחר להשערה זו שר' יואל מדבר כאן אל ר' אפרים, והוא: מדברי המדבר באסופות יוצא שהחכם שמדבר אליו היה באותו המעמד בשעה שהורה המדבר את הוראתו ואותו החכם שתק ולא אמר דבר להתנגד לו ואחר כך גלה דעתו שאינו מסכים לאותה ההוראה, ועל זה הוכיחו החכם המדבר, וענין כזה מצאנו באחד הויכוחים שבין ר' יואל ור' אפרים:

„וזכור אני שהייתי בריגינשבורג מציק מים על ידיך ראיתי בראש השנה שבירך רבי ברנך בר' יצחק לפני תקיעות שופר מיושב והתחיל לתקוע ולא יכול לסיים מפני עייפות ושלה השופר לאחיו רבי מתתיהו זסיום כל הסדר בלא ברכה ולא ראיתי אותך ושאר רבותי הר"ר יצחק והר"ר משה זצ"ל שהייתם מוחים בדבר [ראבי"ה ח"ב עמ' 263].

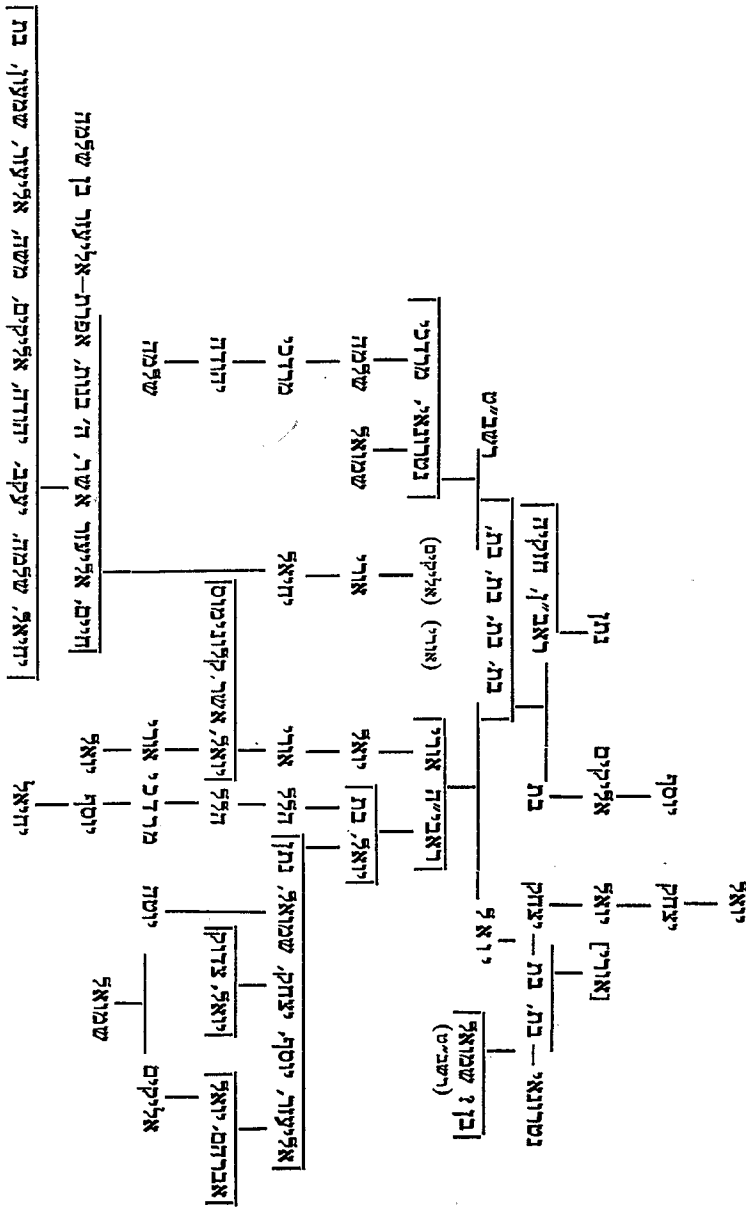
בוה היתה התרה נפתרת, אבל כזה אנו באים אל מכוכה אחרת: שאם ר' יואל פיו הוא המדבר היה לו לומר: „חמיו רבינו אליעזר, והיה לו להקדים חמיו לרשב"מ, וכן מצאנו לו במקום אחר: „ומעיד אני על חמיו ר' אליעזר בר' נתן ועל מורי הרב רבינו שבי"מ [ראבי"ה ח"א עמ' 221]. ויכולים לפרש שהמשא ומתן הזה בין ר' יואל ור' אפרים היה עוד לפני היות ר' יואל תתנו של ראב"ן, אבל אין זה עולה ופה לפי סדר הזמנים. שהרי ר' יואל היה תלמידו של ר' אפרים ובאותו הזמן אי אפשר שהיה מדבר עמו באותו הלשון שמדבר עמו בוויכוח שלפנינו, ואם כן היה ענין הסם זמן לא מועט לאחר שיצא ר' יואל מבית מדרשו של ר' אפרים, ולכל הפחות היה אז בן שלשים, וקשה לומר שהיה ר' יואל בן שלשים רווק. וגם קשה לומר שהיה אז כבר נשוי אשה אלא שלא היתה אשתו בתו של ראב"ן וכשמתה אשתו הראשונה נשא את בת ראב"ן.

ואם נניח שבאמת כן היה שבתו של ראב"ן אמו של ראבי"ה היתה אשתו השניה של ר' יואל או שר' יואל נפשו השקה בתורה ולא קבל ריחים על צוארו עד היותו בן שלשים וכמה יצא שהיה ר' יואל בשעה שנולד לו בנו ראבי"ה, היינו קרוב לשנת תת"ק, כבן שלשים וכמה, ונולד לפי זה סמוך לשנת תת"ע. וראב"ן חתנו היה אז לכל הפחות למעלה מארבעים, ונולד קרוב לשנת תת"ל, כל זה אפשר אבל אינו ברור.

ותוכחה כעין זו שלפנינו שחכם אחד הסכים בתחלה להוראת ר' יואל ואחר כך הורה אחרת מצאנו בתשובת ר' יואל לריביק משפירא: „על האחרונ ששמרת להודיעך אם על פי הורה תבירי רבי אפרים. אלמלא לא נמנה עמנו הייתי שותק [ראבי"ה ח"א עמ' 463 סי' ת"י, ע"ש בהגהות]. והענין שבו נמנה ר' אפרים עם ר' יואל היה בבונא, א"כ ר' אפרים הוא ר' אפרים בר' יעקב מבונא, ועל זה יורה גם הלשון „חבירי". וכזה יש סעד להשערה שהמדבר באסופות הוא ר' יואל. אבל אי אפשר לומר שהחכם שמדבר אליו הוא ר' אפרים מבונא, שהרי ר' אפרים מבונא נולד בשנת תתצ"ג [ראה ערכו בפרק חכמים], ובו בזמן שעמד לפני ראב"ן ורשב"ט והיה יכול לפתוח פיו לדון בהלכה לפני הגדולים האלה היה לכל הפחות בן עשרים, והיה המעמד ההוא בשנת תתקי"ג, ואז כבר היה ראבי"ה בנו מבית ראב"ן בן י"ג שנה ובאסופות נאמר שאז לא היה ר' יואל עדיין חתנו של ראב"ן. אם כן מה שיוצא קצת בקרוב הוא שהמדבר באסופות הוא ר' יואל.

ולא היה באותה שעה עדיין חתנו של ראב"ן ובשעה שנשא את בת ראב"ן היה כבן שלשים וכמה, ונולד לפי זה בקרוב לשנת תת"ע, וכל אלה רק השערה אף אם קרובה קצת, ואין בידי פקעת לצאת מן המכוכה אלא זו, אולי ימצאו אחרים פקעת טובה יותר, ואני את אשר עם לכבי כחבתי.

וזה כתב המתחיל של רבינו אבותיו ויוצאי תלמידי וקרוביו:

ג. שאר קרוביו אשר לא נדע מדת קורבתם אל רבינו:

1. אוריגיה, אוגיא [Ogia, Origia] היתה דודתו של ר' מנחם ברי' יעקב מוירמיישא, קרובו של רבינו [סי' תתקע"ג]. היתה אשתו של ר' קלונימוס ברי' יעקב מבונא, וכשמת בעלה נפלה יבמה לפני ר' אפרים ור' הלל. והם רצו שתתיבם לאחד מהם, והיא רצתה לחלוץ. הריב בא לפני ועד הקהלות, ונתפשרה עם יבמה ונתנה להם מאה זקוקים שתחלוץ להם, כשמונת אלפים מרק היום. ונשאת לר' אליקים הפרנס. השם אוגיא נזכר בשמרות של קהל קולוניא [Hoeniger, Das Judenschreibbuch] סי' מ"ו וס"מ עמ' 8, 11. וכן הרבה בספר הזכרת נשמות הוצ' זאלפלד [Martyrologium] ראה מפתח עמ' 502, וכן בספר הזכרת נשמות קהלת ווירמיישא קובץ על יד ח"ג עמ' 1. והשם אוריגיה כמה פעמים אצל זאלפלד שם.

2. ר' אליעזר ברי' יוסף הלוי. על בקשתו כתב רבינו את משפטי הכתובה. שאר לרבינו, ורבינו מביא דבר תורה משמו. ראה ערכו בפרק חכמים. מקורות חייו לא נודע מאומה ועל עיר מושבו ראה לקמן בפרק תולדות חכמים.

3. ר' אליעזר ברי' שמואל ממיץ, בעל ספר יראים. קורא לר' יואל: "אדוני מורי וקרובי הרב ר' יואל אשר בקירוב דבריו ובקירוב משפחתו אתפאר" [ראבי"ה ח"א עמ' 450]. מלשון זה יוצא שקורבתו לר' יואל היתה מתוך חתונה.

4. ר' אפרים ברי' יעקב מבונא. ראה ערכו בפרק חכמים. הוא היה קרובו של ראב"ן, והוא היה יבמה של אוריגיה. ר' אפרים היו לו שלשה אחים: ר' קלונימוס, ר' הלל ור' גרשום. שנים הראשונים נזכרו בספור הריב שבין אוריגיה ויבמה, ר' גרשום לא נזכר שם, או שמת כבר לפני הריב או שהיה עדיין צעיר ולא בא בחשבון בענין היבום. ובסוף ספר אמרכל על הלכות יין נסך [ספר היובל לרד"צ הופמן עמ' 23]: תשובת הר"ר אפרים ברי' יעקב וכו' וזאת אשר השיב להר"ר יעקב בן אהרן הר"ר גרשום. ובכללי המילה לר' יעקב ברי' גרשום [זכרון ברית לראשונים עמ' 61]: מפי דודי הר"ר אפרים מבונא. ובריל"ל [ספר השנתי חלק ט' עמ' 12] מונה עוד אח אחד לר' אפרים ושמו אוריה, ולא ידעתי מקורו.

בנו של ר' גרשום היה ר' יעקב הגוזר, חבר כללי המילה, נדפסו בזכרון ברית לראשונים חלק א'. בנו של ר' יעקב היה ר' גרשום הגוזר, חבר גם כן כללי המילה, וזכרון ברית לראשונים שם חלק ב'. ור' גרשום זה היו לו שני בנים, האחד נולד בתתקע"ה [זכר"ל ס"ע 117] והשני ושמו יעקב נולד בתתקע"ז [בריל"ל, ספר השנתי חלק ט' עמ' 9 סי' 31]. בספר הזכרת נשמות קהלת ווירמיישא עמ' 5 [קובץ על יד ח"ג]: "רבינו גרשון בן החבר ר' יעקב ישראל שהרביץ תורה בישראל, הוא לדעת מחבר ערך Bonn בגר"י [ח"א עמ' 60 הערה 174] בנו של ר' יעקב זה. אפשר.

ר' גרשום הגוזר מביא דברים בשם דודו רבינו מנחם [זכר"ל עמ' 62, 74, 80]. נראה שהוא ר' מנחם בן יעקב מוירמיישא. ובאסופת כ"ב ב' נמצא מאמר זה: כתוב בתופס שלי שמעתי מאבא מורי שהעיד על דודי רבי מנחם מגרמיישא [נראה שחסר: מעשה] ועכבו בבית הכנסת מאד

ולא רצה להמתין מן פלדונש שלו ואכל מן התבשיל הירקות ואחר כך אכל פלדונש ולא שהה בנתיים אבל נמל ידיו ועשה קינוח כמיבול פת ביין [העתיק כמובן הרב בנימין רודריגז פיריירה, ראמסגאט].

ואפשר שהשומע הוא ר' גרשום הגוזר שלנו, והיה ר' מנחם אחי אמו.

5. ר' אשר הכהן [סי' תת"ק]. חותנו של ר' אלכסנדר, ראה ערכו בפרק אנשים. מחברי הערך Andernach וערך Sayn בגר"י [ח"א עמ' 12 וח"ב עמ' 320] עשו את ר' אשר ל"שואל ומשיב" של ראבי"ה שהיתה "חליפת המכתבים" ביניהם, ולא ידעתי מאין באה להם השמועה הזו, בראבי"ה לא נאמר כי אם שר' אשר בא לפני רבינו בדבר בתו אשת אלכסנדר ויספר לו בפיו את הדברים שהיה צריך לדעת.

6. ר' הלל ברי' יהואל, ראבי"ה השיב לו. סי' תתרי"ג. ולא נודע ממקום אחר. נראה שר' יהואל אביו של ר' הלל הוא ר' יהואל קרובו של ר' אפרים מבונא שמוזכרו בפירושו המחזור שלו [ראה פרק תולדות חכמים ערך ר' אפרים מבונא].

7. ר' יצחק ברי' מנחם מלורכא [Lorch]. קרובו של רבינו ושל ר' משה ברי' מרדכי, ראה פרק אנשים ערך ר' משה ברי' מרדכי. אולי בנו של ר' מנחם ברי' יעקב.

8. ר' מנחם ברי' יעקב מוירמיישא. ראה ערכו בפרק חכמים.

9. ר' משה ברי' מרדכי ממגנצא. ראה ערכו בפרק רביעי.

10. ר' נתן ברי' יצחק ממגנצא. רבינו השיב לו. ראה תשו' ראבי"ה מאור זרוע.

ואשר קורבתם לרבינו מומלצת בספק ויש לפקפק בה הם: ר' אלעזר ברי' יהודא בעל הרוקח ור' ברוך ברי' שמואל ממגנצא.

11. ר' ברוך, ר' ברוך היה קרובו של ר' אליעזר ממיץ ושל ר' יצחק מלורכא ושל ר' אליעזר הלוי. צונץ Literaturgeschichte עמ' 306. ולכאורה יש להתפלג מה מצא ברי' יצחק מלורכא חשיבות אשר בקרבתו יתימר חכם מפורסם כרי' ברוך ממגנצא? ור' יצחק היה איש פשוט ולא נזכר אלא כריב שהיה לו בדבר של ממון, ראה למעלה סי' 7. והרי זה תולה גדול בקמן ותניא בדלא תניא. ועוד שהוא מעמיד את ר' יצחק בשורה אחת עם הגדולים ר"א ממיץ וראבי"ה. ומוזה היו יכולים להוציא שצונץ מצא הדברים באיזה מקור קדום, שנזכרו בו ארבעת האנשים יחד וקורבתם אלה לאלה. אך משאר הפרטים אצל צונץ שם יוצא שלא היו לפניו הדברים במקור אחד בהמשך אחד אלא שהוא צרף וקירב את הדברים ממקורות שונים ומצא במקום אחד שר' ברוך היה קרובו של ר"א ממיץ ור"א ממיץ היה קרובו של ראבי"ה וכן ר' יצחק מלורכא ומוזה הוציא שר' ברוך היה קרובו של ר' יצחק מלורכא ושל ראבי"ה. גרום [מכתב-חדשי חלק ל"ד עמ' 512, Gallia Judaica עמ' 348] אומר שר' ברוך היה קרובו של ר"א ממיץ, ורומז לליקוטי אמרכל כ"ו ב'. ושם: כתב רבינו ברוך קבלתי מקרובי ה"ר אליעזר ממיץ וכו' עד כאן לשון רבינו ברוך. אבל בעל האמרכל אינו בר סמכא בענינים כאלה, והוא מחליף גברי בגברי ודברים בדברים, ראה פרק ג' VII ערך אמרכל. וקאהן, מרדכי בן הלל עמ' 102, רומז לקרבתו של ר' ברוך לרא"ם למרדכי ב"ב פ"ט סי' תרכ"ג. ושם:

כמו שקבלתי ממורי קרובי ה"ר אליעזר ממיץ. אבל לפי שמת לשון המרדכי האומר לשון זה הוא ראבי"ה, שכן מפורש שם במרדכי לפני זה: וגם רבינו אבי העזרי כתב וכו'. וכן רבינו הוא לשון ראבי"ה רח"ם באור החיים עמ' 217 סי' 455 וגרום Gallia שם. אבל גם זה אינו ברור מפני שהלשון שהעתיק המרדכי מספר החכמה לר' ברוך נמצא בשאלת ר' ברוך לראבי"ה בראבי"ה סי' תתקצ"ה, ודברי אבי העזרי, דדוקא נקט ספר תורה וכו' בראבי"ה שם סי' תתקצ"ו, והלשון שבמרדכי "וא"ת וכו' כמו שקבלתי וכו'" עד סוף הענין לא נמצא בראבי"ה שם. ויש סברה שהוא המשך דברי ר' ברוך שהפסיקם המרדכי בהכניסו בהם דברי ראבי"ה, ואפשר עוד לומר שר' ברוך הכניס בספרו שאלתו ועם תשובת ראבי"ה אליו, אבל יש גם סברה לומר שהמרדכי לקח דברי ראבי"ה מאביאסף ונשנו שם הדברים בהרחבה. וזה הוא הקרוב ביותר. מכל מקום אין להציל מלשון המרדכי דבר ברור, אבל זה ברור שקאהן לא ראה דברי אבי העזרי במרדכי והבין שהכל מדברי ר' ברוך, ומצדו טעות היא.

ואין ספק שגם צונץ שאב ידיעתו בדבר קורבת ר' ברוך לרא"א ממיץ ממרדכי הני"ץ וטעה אותה הטעות שטעה קאהן וסופרי גר"י [ח"ב עמ' 201] שהעתיקו דברי צונץ. ואם נאמר שהיה לו לצונץ מקור אחר, ונכון הוא שר' ברוך היה קרובו של ראבי"ה, הרי היה גם

12. מהר"ם מרוטנבורג קרובו של ראבי"ה שהמר"ם קורא לר' שמואל בנו של ר' ברוך קרובו [תשו' מהר"ם ד"פ סי' תתקנ"ג, ד"ק סי' ח' ור"ה, ד"ב עמ' 141 סי' י"ז ועמ' 229 סי' ר"ט. קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 149], מהר"ם ומשפחתו וקרובו עד המעתיק ראבי"ה כ"י שז"ה שהיה ממשפחת מהר"ם, וכן גם

13. ר' שמואל מורדום [Verdun], קרובו של ר' ברוך [מרדכי חולין פ"ז סי' תרפ"ד] קרובו של ראבי"ה.

14. ר' אלעזר ברי יהודה, בעל הרוקח. בפתיחת התשובה לראבי"ה אשר חתומים עליה ר' מנחם ברי יעקב ור' אלעזר ברי יהודה נאמר: ואהבתו וקרבתו השיאתנו על ככה [לקמן פרק פתיחות סי' י"ז]. והלשון כמשמעו הוא ששניהם היו קרובי של רבינו. ומה שלא נזכרה קורבת ר' אלעזר לרבינו במקום אחר אינה ראיה גמורה לסתור, שהיתה קורבה רחוקה כיניהם ולכן לא חשו תמיד להזכירה. וכן לא מצאנו שיזכיר רבינו את ר' אליעזר ממיץ בשם קרובו. וגדולה מזו שאינו מזכיר את רשב"ט שהיה שני בשלישי עמו מצד אביו ודודו מצד אמו. בשם קרובו. ויתר על כן מצאנו שר"ת ור' שמשון ברי יוסף בשאלותיהם ותשובותיהם זה לזה אין רמז ליחס של קרבת משפחה, אף שהיו גיסים זה לזה [ראה פרק חכמים ערך ר' שמשון בן יוסף]. וגם בעל הרוקח עצמו שהיה שני בשני עם ריב"ק משפירא [ראה פרק לתולדות החכמים ערך ריב"ק ממגנצא] מוכירו בספרו רוקח ומעשה רוקח פעמים הרבה ואף פעם אחת לא יקראתו קרובי, ותמיד: מורי ריב"ק. ואם נכון שר' אליעזר בעל הרוקח היה קרובו של רבינו הנה גם

15. ר' יהודה ברי קלונימוס ברי מאיר, ריב"ק משפירא, דודו של בעל הרוקח ומשפחתו, [ראה ערכו בפרק שמיני] קרובו של רבינו.

ובסוף פרק זה מקום להזכיר כמה אנשים ששםם "אבי העזרי", אזלי יש להם איזה יחס-משפחה לרבינו ראבי"ה. ובראשונה נאמר נפלא שלא ידעתי פתרונו. והוא:

1. בס' האורה סי' ס"ה דין כבד: כבד שנמצא דבוק וכו' נמצא בסופו עמ' 202, לשון זה: אבי העזרי העתקתי מאיש ירושלמי. והלשון סובל שני פירושים. א) הענין לקוח מאבי העזרי והמעתיק או הקורא לא לקחו ישר מאבי העזרי אלא מהעתק של איש ירושלמי. ב) שהקורא או המעתיק שהוסיף לשון זה היה שמו אבי העזרי. ובראבי"ה אין רמז מכל זה. ולפי זה יסתבר יותר כפי' השני. והלשון פירושו: מעתיק אחד העתיק ענין זה מכתבו או קונטרסו של איש ירושלמי והכניסו בס' האורה. לפי"ז מעתיק ספר האורה שלפנינו היה ממשפחת אבי העזרי.

אבל הענין נמצא גם בתשובת חצ"ו סי' ע"ב וחתום עליו עזריאל ברבי נתן. לפי"ז קרוב הוא שם' האורה צ"ל רבי עזריאל" במקום "אבי העזרי". וברוך היודע.

ומענין הוא שרי רוססי מכנה את אבי העזרי בשם "ירושלמי", אף שהכניי זהה בא מתוך טעות ההכנה. ראה צונץ Literaturgeschichte עמ' 326 הערה 14.

2. אבי העזרי העתיק טור אורח חיים בשנת הקס"ח, 1427 [רשימת נייבור ח"א עמ' 140 סי' 701].

3. אבי העזרי בנו של ר' אייזיק שטיין, העתיק פירוש אביו לסמ"ג בשנת רס"ו, 1506 [רשימת נייבור ח"א עמ' 180 סי' 827]. וראה עוד פריימן, מבוא ללקט יושר עמ' XVII.

4. אבי עזרי זעליגמן ברי אייזיק מרגליות, חבר כסף נבחר חדש ועיר דוד [אוצר הספרים לבן יעקב עמ' 245 סי' 269, אהל דוד לר' דוד ששון עמ' 249. רח"ם אור החיים עמ' 9 סי' 26].

ועוד אני מעתיק מכו"י ישן סדר היחס שעל פיו היה רבינו מודעו של ר' גרשום מאור הגולה. מסורת זו מסופקת ומפוקפקת ואין לה אשור במקום אחר, ואעפ"כ לא נמנעתי מלהעתיקה וזה:

"ואלה תולדות יצחק אשר העתקתי אני נתן מכתובת ידו של מורי זקני הקדוש שניאור הנהרג באשפורק שנת הד"ק לפרט והניה כמותו יותר משמונים נפשות בחיים מיוצאי ירכו והיה בן שמונים וארבע שנים כשקדש שמו של בורא, ולא כהתה עינו ולא נס לחו ונהרג על ספרו ג' ימים אחר הגזרות השם ינקום את נקמתו. ואלה שמותם יצחק בהקדוש שניאור בר שלמה, הראוי לקרותו הח' כי גדול בתורה רק מרב ענותנותו לא אבה, בר יוסף מווירדא אשר ממנו יצאו כל משפחות, וזירדער, בר שמואל בר יצחק בר שמואל בר אפרים בן רבינו אליעזר ברי נתן, אבי משפחת קורונער, בן בתו של רבינו אליעזר ראש ישיבה בן רבינו גרשום מאור הגולה ע"ה". [כתב יד פארמא, נתפרסם כאוצר טוב חלק ג' עמ' 45 ולהלן]. ראה לזה ברלינר, Magazin ח"ב עמ' 1 ולהלן, וגרום במ"ח ח"ד עמ' 318.

ואין שם קיתון של מים וכו'. היא התשובה שבספר הישר הוצ' רווינמהל עמ' 171 ולהלן סי' ע"ו, ושם בתחלת אות ב': גם שהזכיר, ואין לו מוכן. ובראבי"ה נכון: גת שהזכיר.

סי' תתקע"ח: ועתה נודמנה לי תשובת רבינו תם שהשיב לרבינו יצחק בן רבינו שמואל אחיו לרומש, וכתב בה: אם ידוע שנתערבו כחמאה נסיוכי דחלבא אסור, אבל מספק לא אסרינן, ולא מצינו שגורו על הספק וכו'. תשובת ר"ת עם שאלת ר"י בן שמואל בתשו' מהר"מ ד"ל סי' קס"ב ובתשובות דשייכי להל' מאכלות אסורות סי' מ"ו. בקיצור כשערי דורא סי' ע"ח. ומה שכתב רבינו [בן שמואל אחיו] שלא בדקדוק הוא, שר"י בר שמואל היה בן אחותם של ר"ת ורשב"ם. ובמקום "לרומש" צ"ל לרמ"ו, ששם ישב ר"י הזקן. אבל ראה לקמן פרק שמיני ערך רשב"ם שאפשר שהכונה ליצחק בן רשב"ם.

סי' תתקפ"ו: עוד מצאתי תשובת ר"ת זה לשונה: כל עצמי אני מתיר גבינות הגוים בחלב שחלבו לעשות גבינות וכו'. התשובה כאור זרוע פסקי ע"ז סי' קפ"ו: פסק ר"ת זצ"ל גבינה של גוים וכו'.

ושלחו לפני ר"ת ז"ל והשיב על הקטנה שנתקדשה לדעת ומה אביה ועברו עליה י"ב חדש וקטנה היא, תימה איך יעלה על לב איש שאינה יורשה וכו' ע"כ מאביאסף [הגה"מ אישות פכ"ב סי' ב']. ובספר הישר ובתשו' הצ"ו לא מצאתי.

פרק שמיני

תולדות חכמים הנזכרים בספר.

ר' אביגדור מוירצבורג, שמע ממנו ראבי"ה דבר תורה. לא נזכר במקום אחר. והיו חכמים הרבה בשם ר' אביגדור. ואולי הוא ר' אביגדור כ"ץ הנודע ומפורסם.

ר' אברהם בר' משה ממגנצא, תלמידו של ר' ברוך ממגנצא. וישב בבית דין מגנצא בשנת תקפ"א בסוף ימיו של ר' ברוך, והיה אז צעיר בשנים וגם לא היה מגדולי החכמים אז. ולפי השערתי היה נכדו של ר' אברהם בר' משה מריגנשבורג, ראה ערך שאת"ו.

ר' אברהם בר' משה מריגנשבורג, ישב בבית דין ריגנשבורג עם ר' יצחק הלבן ור' ברוך בר' יצחק, ואליהם שלח ר' יואל פסק דין של בית דין קולוניא 1. ועם ר' ברוך בר' יצחק ור' יהודה החסיד היה מזקני ריגנשבורג 14. אביו היה ר' משה בר' יואל, תלמיד ריב"א הראשון ורבו של ר' יואל. נקרא: ר' אברהם הגדול מריגנשבורג 2. השיב לר' שמחה 2. חבר תוספות או חידושים לכמה מסכתות 3. היה חתנו של אחיו של ר' יצחק בר' מרדכי, ריב"ם הראשון מריגנשבורג 4.

[1] ראבי"ה סי' תתקל"א. 18) ספר חסידים סי' תשס"ב, ד"ב עמ' 390 סי' תתתשצ"ב. ושם: לגדולי ריגנשפורק. ראה לקמן ערך ר' יהודה החסיד. ובתשו' ר"ח אור זרוע סי' כ"ו: הר"א ור' יצחק הלבן, ומפורש בתרומת הדשן

סי' ר"ו: הר' אברהם, ודאי שהוא ר' אברהם שלנו. 2) שכולי הלקט כ"י סי' מ"ו: ר' אברהם הגדול מריגנשפורק, גרום. מ"ח חלק ל"ד עמ' 522 הערה 2, ושם תשובתו לר' שמחה. וראה רש"ב הקדמת שבה"ל עמ' 8. ור' שמחה קורא אותו נר מערבי. ובתשו' מהר"ם ד"פ סי' תתקכ"ב ובתשו' מהר"ם מיניץ סי' ק"ה: ר' אברהם הגדול, ודאי שהוא ר' אברהם שלנו. 3) דבריו מובאים במרדכי, וראה הערה 2 והערה 4. והר' אברהם בן הרב ר' משה בתום חולין ק"ו ב' ד"ה כל קרוב יותר שהוא ר' אברהם בר' משה מפושקיי"ש [Posquières]. 4) מרדכי כ"י ב"ב פ"ט סי' תרי"ב: כמו שפירש אחי חמי ריצב"ם [כ"ה תמיד במקום ריב"ם. קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 99]. וגרום [מ"ח חלק ל"ד עמ' 522 והערה 3] מפרש לנכון: אחיו של חמי, היינו ריצב"ם. 5) ראבי"ה סי' תתק"ק, תתק"ן.

ר' אברהם בר' שמואל, משפירא. בנו של ר' שמואל החסיד 1. חבירו של ר' שמריה בר' מרדכי 2. היה רבו של ר' יהודה בר' קלונימוס משפירא 3) ושל ר' יהודה בר' קלונימוס ממגנצא 3a. שאל לראב"ן והוא משיב לו ככבוד גדול 4. מקורות חיו לא נודע לנו מאומה. והנה ר' שמחה כותב לתלמידו ר"י אור זרוע כאחת מתשובותיו: "נפשי עגומה ושפתי אטומה ואין בידי להשיב מה כי נפרדה החכילה ואין דעתי צלולה כי נפלח עמרת זהב גדולה מזרי הקדוש רבינו אברהם" [או"ז ח"א סי' תש"ם, 224 ב']. ושיער צונן, לוי"ג עמ' 284, שר' אברהם זה הוא ר' אברהם שלנו. וגרום 5) דתת דברי צונן באמרו שר' אברהם בר' שמואל היה חכם מפורסם כבר בימי ראב"ן ואי אפשר שחי' עד זמן תשובתו של ר' שמחה שנכתבה לכל המוקדם בשנת 1218, והחזיק בדבריו פריימאן 6. וכג"ר 7) דחו דברי גרום ופריימאן באמרום: כיון שידענו שר' שמואל אביו של ר' אברהם נולד בשנת 1115 אם כן נולד ר' אברהם בנו לכל המוקדם 1135, ואפשר שחי' עד שנת 1218. וחשבון זה היה נכון כשהוא לעצמו, אבל אינו מכוון אל האמת, מטעם זה: בבית דין שפירא ישבו ר' מאיר בר' קלונימוס ואחיו ר' יהודה ור' יצחק בר' אשר, ריב"א השני 8. וריב"א נהרג בשנת תתקנ"ה 9) 1195. הרי שנפטר ר' אברהם לפני תתקנ"ה. ור' יהודה בר' קלונימוס בספרו יחומי תנאים ואמוראים שנכתב בחיי ריב"א 10) מזכיר את ר' אברהם בכרכה לנפטרים. הרי נפטר ר' אברהם כמה שנים לפני תתקנ"ה.

וכדי שלא לקצר ימיו של ר' אברהם יותר הרבה צריכים להקדים זמן לידתו ככל האפשר, היינו עד שנת תת"ץ 11) וגם צריכים לומר שבימי הראב"ן לא היה עדיין בן המפורסמים, ואך אז, בסוף ימי ראב"ן, החל אורו לזרוח. ועל זה שמח ראב"ן על אור חדש שהאיר ועל ידו לא תשתכח תורה מישראל. וכן יוצא ביהוד מן התאר "החבר" בפתיחת תשובתו של ראב"ן 12). ובזמנים ההם היו חכמים קוראים לתלמידים וצעירים "חבר" ולחבר "מורי" אם מדברים אליו 13). כן קורא רא"ם לראבי"ה "החבר" 14). וכן ראבי"ה ור' שמחה לר"י אור זרוע 15). ור"ת בתשובה לר' שלמה בר' יצחק ור' יוסף מאורליינש תלמידו, ספר הישר הוצ' מק"נ עמ' 65 סי' ל"ז, כותב: הרב ר' שלמה ובחור זקן החבר ר' יוסף. וזקן היינו שקנה חכמה. והיה ר' אברהם בעת שאלתו לראב"ן ככן ל' - ל"ה.

[1] ר"א עפשטיין, ר' שמואל החסיד עמ' 4 [הגן ח"ד]. 2) ר"א עפשטיין

„יחסי תנאים ואמוראים Das talmudische Lexikon“ עמ' 14. גר"י ח"ב עמ' 342, ועמ' 360 הערה 269. (3) בספרו יחסי תנאים ואמוראים מזכירו כמה פעמים בשם מורי. עפשטיין שם עמ' 13 ולהלן. (3a) כ"י אוכספורד 2644, רשימת נייבוקער ח"ב עמ' 41: סליק פירושו איכה רבתי מיסודו של רבנא אליעזר מזורמא שקבל מאביו מה"ר יודא והוא קיבל מרבנא אברהם והוא קבל מרבנא שמואל החסיד והוא קבל מר' קלונימוס בר' יהודא זצ"ל. (4) ראב"ן סי' כ"ד וכ"ה. (5) מכתב חדשי חלק ל"ד עמ' 558. (6) Encyklopaedia Judaica ח"א עמ' 538. (7) ח"ב עמ' 360 הערה 280. (8) ראה פרק רביעי, תשובות ר' יואל סי' תתקל"ה, ופרק שביעי ערך תשובות רבני שפירא. (9) ראה לקמן ערכו. (10) עפשטיין עמ' 8. (11) הסברה שר' אברהם לא נולד קודם התצ"ה מיוסדת על הסברה שר' שמואל אבי ר' אברהם נולד בשנת תתע"ה וסברה זו כנויה על מה שמספר ר' אליעזר בעל הרוקח שר' שמואל היה „נער“ במות אביו, ואומר ר"א עפשטיין ש„נער“ הוא בן עשר שנים, וכיון שר' קלונימוס אבי ר' שמואל נפטר בשנת תתפ"ו נולד ר' שמואל בשנת תתע"ה. וסופרי גר"י יודעים שר' קלונימוס נפטר בתתפ"ח או תתפ"ט והיה להם לומר שר' שמואל נולד בתתע"ח—תתע"ט. אבל סברתו של עפשטיין אין לה שום יסוד, ולשון „נער“ נופל גם על בן עשרים ויותר. וכן מצאנו: „היה י"ד כבן עשרים וארבע או פחות“ [ראב"ה סי' תתק"א לקמן פרק ענינים סי' קט"ו]. ובמקרא: יוסף בן שבק עשרה שנה והוא נער [בראש"ל"ו ב']. ונראה שלזה נתכוון בעל הרוקח. נמצא שר' שמואל נולד בערך תת"ע—תתע"ב [1110—1112], ור' אברהם בנו תת"צ—תתצ"ב [1130—1132]. לכל המאוחר. (12) ראב"ן סי' כ"ד: החבר ר' אברהם בר' שמואל, בור ומימיו חביבין. על כי הראית לי חזותך, שמחתי ונתתי הודייה לצורי, אני אליעזר בר' נתן, שהזרית שמשך ברור יתום כזה, ובטוח אני כי לא ישכח עדות מורע ישראל. (13) תשובות ראב"ה לחביריו ר' ברוך ור' שמחה ור' אליעזר בעל הרוקח ותשובותיהם לראב"ה. ויש עוד דוגמאות הרבה. (14) ראב"ה ח"א עמ' 438. (15) פ"ד עמ' 206, פ"ו עמ' 259.

ר' אברהם הכהן, הוא ר' אברהם בר' מאיר בר' אברהם בר' יהודה (1) בעל ספר הדינים. והחוקרים אמרו שאביו הוא מאיר כהן שזכר בספרו של ר' שלמה בר' שמשון: „ובאותו שעה בא מאיר כהן מוירמיישא ובירו תורת כהנים והיו סבורים שהוא כסף או זהב והרגוהו ואז היה לפרט לבריאת עולם אם יהרג במקדש ד' כהן ונביא“ [1084] 2. אבל אין הדבר ברור, מפני שלא קרא אותו רבי. ישב בדון יחד עם ר' קלונימוס הזקן בר' יצחק משפירא 3. נשא ונתן עם רבינו יעב"ץ ורש"י 4. ריב"א הראשון בתשובה מזכיר: „וכן כתוב בסדר תיקון הגט של רבינו אברהם כהן זצ"ל“ 5. וידענו שנפטר לפני ריב"א. אבל אפשר שריב"א מתכוון לזקנו של ר' אברהם שלנו. ראה פרק ספרים.

(1) „והוא ר' יהודה הכהן שעשה ספר הדינים הוליד ר' אברהם הכהן ור' אברהם הכהן הוליד רבינו מאיר הכהן ורבינו מאיר הכהן הוליד ר' אברהם הכהן“ [ר' יש"ר מקנדיה בספר מצרף לחכמה פרק י"ב ד' ורשא עמ' 64 מדברי ר' אליעזר בעל הרוקח]. (2) Quellen ח"ב עמ' 31. ר"א עפשטיין, מ"ח חלק מ' עמ' ל"א. (3) תשו' מהר"מ ד"פ סי' תק"א. וחתום: אברהם בר' מאיר הכהן.

והתשובה באגודה כ"ב סי' ר"ד ובאגודה כתי. ראה עפשטיין, מבוא למעשה הגאונים עמ' XII הערה ל"ה. (4) התשובות במעשה הגאונים עמ' 11 סי' י"ח ובפרדס ובאיסור והיתר ובשבולי הלקט ובתמים דעים. רש"ב מבוא לספר האורה עמ' 4 ועמ' 94. (5) ראב"ה סי' תתקל"ב. ובגר"י ח"ב עמ' 337 במעוה שראב"ה ראה את הספר.

ר' אלחנן, בעל תוספות המפורסם. בדנפיר [Dampierre], מקום מושבו של אביו ר"י הזקן. ומצד אמו היה נכדו של ר' יהודה בר' יום טוב בן ריב"ן חתנו של רש"י [להלן בתולדות ר' יהודה בר' יום טוב]. אשתו היתה אחותו של ר' שמואל מפליזא [Falaise] הנזכר הרבה בתוספות בשם הר"ש מפליזא. בנו ר' שמואל היה חכם נכבד 1. ר' אלחנן נהרג על קידוש השם בשנת תתקמ"ד [1184] בחיי אביו 1a והיה לכל הפחות בן חמשים במוחו, כמו שיוצא מעבודתו הספרותית הרבה. — חבר תוספות למסכות הרבה 2. ועוד עשה אלה הספרים: (א) תקון תפילין 3, (ב) סוד העבור 4, (ג) ספר ליקומין 5. ונשמרו גם כמה מתשובותיו 6. חבר גם כמה פיוטים 7.

[1] תוספות ערכין י"ח ב' ד"ה שנתו: „הקשה הרב שמואל בן הרב אלחנן“. ובתשובות ריצב"א בתשובות מיימוניות לספר שופטים סי' כ': „ושוב שמעתי מן החבר ר' שמואל בנו של ה"ר אלחנן שרבינו יצחק לא היה יושב במקומו עד שכת רביעית בר' יהודה ולא אמר לי טעמו וכו'“. ובתשו' מהר"מ ד"פ סי' תקמ"ו: „ראיתי רבינו יצחק זקינו נ"ע שהתיר לנדיב ר' אליעזר שלא לבוא לב"ד בטרומיי"ש עם הנ' אברהם מפני שהיה ראש העיר וכלם נשענים עליו ור' שמשון בר' אברהם התיר וכו'“, ובתשב"ץ סי' תקמ"ו [למברג תר"ח, בדפוסים אחרים: תקי"ב] כאריכות קצת וחתום: שמואל בה"ר אלחנן. והנה בתוספות מועד קמן נזכר כמה פעמים „רבינו זקינו ר' יצחק“: כ' ב' ד"ה קורע, כ"א א' ד"ה משלישי, כ"ג א' ד"ה ר' יהודה, כ"ד ב' ד"ה ברכת, ועל פי זה שער רח"ם, אור החיים עמ' 594 סי' 1204, שמחבר תוספות מועד קמן שלנו הוא ר' שמואל בן אלחנן. והחוקר דבריו אורכך. נספח לדו"ח של בהמ"ד לרבנים ברסלע לשנת 1936 עמ' 31. ולא ידעתי למה צריך כאן להשערות, והרי דברי ר' שמואל שמביא ריצב"א מובאים בתום מו"ק כ"ג א' ד"ה רבי יהודה בלשון זה: „וראיתי כשהייתי קטן רבינו יצחק זקני שלא היה יושב במקומו עד שבוע רביעי ולא ידעתי טעמו וכו'“. אם כן הרי ברור כשמש שהחכם המזכיר דברי ר"י זקנו הוא ר' שמואל בר' אלחנן. אבל מה שאמרו רח"ם ואורכך שר' שמואל הוא המחבר תוספות מו"ק שלנו זה דבר שאי אפשר. בתוספות מו"ק מובאים כמה פעמים תוספות ר' פרץ: ז' א' ד"ה אמר, י"ג ב' ד"ה בתבלין, ותוספות ר' פרץ נתחברו לכל המוקדם בשנת ה' אלפים י', 1250 [גרומ, Gallia עמ' 565] ואז היה ר' שמואל בר' אלחנן כבן שבעים ויותר ואי אפשר לציייר שחבר אז תוספות ושהשתמש בספר שזה עתה יצא מתחת ידי מחברו ובמקום אחר. לכן ברור שר' שמואל בר' אלחנן חבר תוספות למו"ק ובהן השתמש מסדר תוספות מו"ק שלנו. ומה שאמרתי שר' שמואל היה בשנת 1250 כבן שבעים ויותר יוצא מן העובד שאביו ר' אלחנן נהרג בשנת תתקמ"ד, 1184, אם כן נולד בנו לכל הפחות כמה שנים לפני זה, נאמר בשנת תתק"ב. [וזה עתה בא לידי התרכיץ

שנה ח' חוברת ג—ד, תמוז תרצ"ז, וראיתי שר"ן עפשטיין השיג ג"כ על אורכך, ומקיים שתום' מו"ק של ג'ו הן תוספות ר' שמואל בר' אלחנן, והסתירה מהבאת דברי ר' פרץ מבמית שיישב במקום אחר. עמ' 372 והערה 54. וודאי שיאמר שהן תוספות מאוחרות, וזה אפשר]. כפענח רזא, כת"י מינכן סי' 50, רשימת שטיינשניידר עמ' 35, מובאים פירושים לפסוקי תורה מר' שמואל בר' אלחנן. (1) גרוס Gallia עמ' 165 ולהלן. (2) רח"ם, אור החיים עמ' 157 סי' 347 רשם כמה מהן, והרכה יותר גרוס שם, ויש להוסיף: בתום' ישנים ליומא מובאים דברי ר' אלחנן ששים וחמש פעמים. תוספותיו לחולין נזכרות כמה פעמים בכת"י אדלר סי' 2717 [דכיר ח"ב עמ' 242]. ועוד מה שלא הזכירו רח"ם וגרוס: תוספות עירובין, סנהדרין, זבחים ונדה, שמזכירין ר' אלחנן עצמו בתוספות עבודה זרה שלו. ואותן נדפסו ע"י ר' דוד פרענקיל, הוסיאמין תרס"א, ראה שם בהקדמתו. ויש להתעורר על עובד זה: הוצאת פרנקיל מסיימת כדף ל"ה ב' ויש שם חתימת המעתיק: „עד כאן יסוד הרב ר' אלחנן בן רבי יצחק מדנפיר ומכאן ואילך יסוד הרב ר' יהודה בר' יצחק מבריינא שפירש על פי תוספות הר"ר אלחנן בן רבינו ר' יצחק". ואותה החתימה עצמה נמצאת בכ"י שהיה ברדי רשד"ל שמגיע עד דף ס"א [הליכות קדם עמוד 46, Gallia עמ' 167]. ותוספות ע"ז נתחברו בשנת תתקמ"ב. (3) רח"מ, גרוס ופרנקיל. (4) רח"מ ופרנקיל. (5) נזכר בתוספותיו לע"ז ר' א' וכ"ג ב', פרנקיל. (6) רח"מ, פרנקיל. (7) צונץ, לייט"ג עמ' 287 ולהלן, דאוידזון, אוצר השירה ח"ד 361].

ר' אליהו, הוא ר' אליהו בר' יהודה, ר' אליהו חסיד מפר"ש [Paris], ונקרא גם ר' אליהו הצרפתי. פסקיו מובאים בכמה מקומות בספר הישר ובתוספות ובפוסקים (1). היה בעל מחלוקתו של ר"ת בכמה ענינים. ושנים מהם יש להם ענינות כללית: א) ר' אליהו אמר שהייב הבעל להשכיר עצמו לזון את אשתו (2). ב) צריך לקשור קשר של תפילין בכל יום (3). אלו זר"ת וזר' משולם בר' נתן שלח ראב"ן שאלתו בענין החלונות (4). ר' משולם כותב באחת מתשובותיו לר"ת: „אמרו לי בשם הרב ר' אליהו, שאין עורה ננעלת בישראל על אדם כמותו בעונה וביראת הטא" (5). — ר' אליהו היה לו בן ר' מאיר מפרובינש [Provins], ובתו של ר' מאיר היתה אמם של הר"ש משאנץ והריצב"א (6).

(1) אור החיים 176 סי' 381. Gallia עמ' 515. (2) תום' כתובות ס"ג א' ד"ה באומר, ראבי"ה סי' תתקי"ט. (3) תום' מנחות ל"ה ב' ד"ה משעת וחולין ט' א' ד"ה ואידך, או"ז ח"א סי' תקע"ט ועוד. (4) ראב"ן קנ"ג ג' ולהלן. (5) ספר הישר סי' תר"כ, הוצ' רווינטהל סי' מ"ז אות ה'. (6) Gallia עמ' 516. ר' אליעזר הגדול, ר' אליעזר [אלעזר] בר' יצחק בר' יהושע, היה מירמיישא וכאשר מתו הוריו בילדותו בא למגנצא לבית קרובו ר' שמעון הגדול והוא גדלתו ולמדו תורה, וכשגדל למד אצל ר' גרשום מאור הגולה ואצל ר' יהודה הכהן בעל ספר הדינים. לאחר פטירתו של ר' גרשום עמד הוא עם ר' יעקב בר' יקר בראש ישיבת מגנצא, שממנה יצאו ר' יצחק הלוי ור' יצחק בר' יהודה, רבותיו של רש"י. מתורתו נשאר שרידים בספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י. זמיונם לו ספר במוסר „ארחות חיים" גם „צוואת ר' אליעזר" (1). אשתו מרת חנה בתו של מר יואל נפטרה בשנת תתמ"ט [1089] (2). ויש אומרים שר'

אליעזר הגדול היה אביו של ר' טוביה בר' אליעזר בעל לקח טוב (3). ומעות היא (3). — ר' יצחק בר' יהודה מספר: „על ידי היה מעשה וכבר הייתי יושב בביתו של רבי זכור לטוב ונקרו לו איל לצורך סעודת בתו" וכו' [האורה עמ' 203 סי' ס"ח ועוד]. ורבותיו של ר' יצחק בר' יהודה היו רגמ"ה ור' אליעזר הגדול. ואין להכיר לאיזה מהם הדבר מכוון.

(1) אור החיים עמ' 205 ולהלן סי' 433. ר"א עפשטיין, מכוא למעשה הגאונים עמ' XV, מכוא רש"ב לסדור רש"י עמ' XVI. גר"י ח"ב עמ' 192 סי' 13. (2) גר"י שם. והנה בתשובת ר' יהודה הכהן נזכר איש אחד מר יואל, סוחר יין [ראבי"ה סי' תתרי]. למעלה פרק ספרים, תשובות ר' יהודה הכהן סי' 3. ואפשר שהוא חותנו של ר' אליעזר. (3) מכוא רש"ב לקח טוב עמ' ט' ולהלן. אבל יש שאינם רוצים לומר על הסברה הישנה ומחזיקים בה, או שלא ראו דברי רש"ב. ראה לדוגמא יקותיאל קאמילהאר בספרו חסידים הראשונים לג ב'.

ר' אליעזר בר' יוסף, קרובו של רבינו, שאל מראבי"ה, ועל בקשתו כתב ראבי"ה „משפטי הכתובה". מקומו אינו ידוע. ובדרך רחוקה נזכר לשער שהיה בוירמיישא, והיא: לאחר פטירתו של ר' מנחם בר' יעקב ישב בכית דין וירמיישא ר' מרדכי בר' יוסף, ויש לשער שהוא אחיו של ר' אליעזר ואם כן היה גם ר' אליעזר שם. ועל כל פנים אין שום יסוד לדברי גרוס שהיה „מבית דין של מגנצא ושהוא ר' אליעזר הלוי ממגנצא המובא פעמים הרבה" (1). חכם אליעזר הלוי ממגנצא לא נמצא בזמן שהוא בשום מקום.

(1) מ"ח חל"ד עמ' 514. ורומז בהערה 2 לשב"ל כ"י ח"ב סי' 60. אבל ברישמת רש"ב לא נמצא, ושם מובא: ר' אליעזר בר' יוסף סי' ס"ז, והוא ענין משפטי הכתובה. וודאי שגם גרוס נתכון לזה. וראה גם דבריו במאגאצין חלק י' עמ' 70. ולא ידעתי מהיכן בא לו הבלבול. ובגר"י ח"ב עמ' 201 העתיקו דברי גרוס].

ר' אליעזר בר' יצחק, ר' אליעזר מביהם. היה תלמידו של ר"ת וכתב לפניו תוספות (1). היו לו מחלוקות עם רש"ם ור"י הלבן (2) ור"א ממיץ (3). חבר תוספות או פירושים לכמה מסכות (4). השיב לר' יהודה בר' קלונימוס (5), לר' יהודה החסיד (6) ולשואל שלא נזכר שמו (7). אם היה בשפירא אין הדבר ברור (8) אבל קרוב שהיה זמן מה בהל [Halle a. d. Saale] (9).

(1) או"ז ח"ב סי' ע"ה 32 ב'. (2) ראבי"ה סי' תתשכ"ד. (3) מרדכי קירושין פרק ג' סי' תקל"א. (4) מובאים דבריו באור זרוע ומרדכי. ראה גרוס מ"ח חל"ד עמ' 563 ולהלן, גר"י ח"א עמ' 45 הערה 105. (5) הג"א ע"ז פרק ה' סי' כ"ד. (6) ראה לקמן בערכו. (7) למעלה פרק חכמים ערך ר' אליעזר בר' יצחק. (8) גר"י ח"א עמ' 44 הערה 98. ובהג"א שם: ושלח לשפירא ולהר' אליעזר מביהם והודה לו. וצריכים לתקן או: לשפירא להר' אליעזר, או: והודו לו, ואין להכריע. (9) גר"י ח"א עמ' 129 הערה 17.

ר' אליעזר בר' נתן, ראב"ן. למעלה פרק ב', אכותיו, 49 ולהלן. ר' אליעזר בר' שמואל מירונה, היה תלמידו של ר"י הזקן (1). ישב בכית דין וירונה עם משנהו ר' ישועה בר' הלל, ושניהם שאלו לראבי"ה בענין מקוה של שאובים (2). ובענין הזה עצמו שאל הוא גם לר' אלעזר בעל הרוקח (3). ובזמן

אחר מצאנו שני לו בבית דינו את ר' ישעיה בן רבנא מלי⁴, והוא ר' ישעיה די טראני, ואליהם שלח ר"י אור זרוע קונטרס של שאלות⁴. והתשובה היא מר' ישעיה לבדו, ונראה שר' אליעזר לא הספיק להשיב עד ששבק חיים לכל ישראל. ואין להכריע אם ישב ר' אליעזר זמן מה כטראני או שהיה רבי ישעיה זמן מה בוירונה. אחד מתלמידיו שישב עמו בבית דין שלח פסקו בדבר עגונה ר' שלמה בר' יעקב ק"ק שברינוס ושקולוניה⁵. ואולי היה החכם הזה ר' ישועה או ר' ישעיה. ר' אליעזר השיב לשני תלמידיו חכמים בארץ יון⁶. השיב לר' יהודה החסיד בענין תאנים בפסח⁷ ושאל מר' יהודה בר' קלונימוס משפירא⁸. פסקיו מובאים בשבולי הלקט⁹. ושם נזכרו גם פירושו למקרא¹⁰. ונמצא: "תוספת הרב ר' אליעזר מוירונא לפירוש רש"י לישעיה פרק ח' פסוק י"ט"¹¹. ובשאלתו לר' אלעזר בר' יהודה בעל הרוקח כותב ר' אליעזר שלנו: "וקבלתי ממורי רבינו יצחק וכן פירשתי מפיו כפ' המוכר את הבית גבי צינור" והענין כב"כ ס"ו א'. יוצא מזה שחבר תוספות כבא בתרא. אבל אם הן תוספות שלנו כדעת המבי"ט בתשובה ח"א סי' קפ"ז ורח"ן דמביצר בהגהות לראב"ה ע"א א' ולהלן, או שמסדר תוספות שלנו שאב מתום ר' אליעזר אין להכריע. וראה אורבך בנספח לד"ח של בהמ"ד לרבנים כרסלה לשנת 1936 עמ' 50. ודבריו אינם ברורים [ולדעת אפשטיין תרביץ שנה ח' עמ' 370, חוס' כבא בתרא מן דף קמ"ד ב' הן תוספות של ר' אליעזר מוירונא]. — היה רבו של ר' אביגדור כהן¹².

(1) רוקח סי' שע"ז בשאלתו: "וקבלתי ממורי רבינו יצחק". ור' אביגדור בתשובה לר' חזקיה ממידבורג כותב: "ראיתי בטופס הגט והלכותיו שכתב ר"י הזקן בכתב ידו האריך בו"ו. וכן היה נוהג אחריו מורי הר' אליעזר מוירונא על פיו, כי היה תלמידו" [קאהן, מרדכי בן הלל, נספחים עמ' XXX]. (2) ראב"ה סי' תתקצ"א. למעלה פרק רביעי. (3) רוקח סי' שע"ז. (4) או"ז ח"א סי' תשנ"ה, 220 א': תשובה להר' ר' אליעזר בן רבינו שמואל ורבינו ישעיה בי רבנא מלי זכור לטוב. ותשובה מ"ם וצ"ל שאלה. והוגה כן לנכון. וגרוס, מ"ח הל"ד עמ' 522 ולהלן, לא עיין ועשה את השואל למשיב. (5) ראב"ה סי' תתק"א. למעלה פרק רביעי. (6) אסופות נ"א ג': מעשה בשני תלמידי חכמים בארץ יון שלא היו רשאים נשותיהן לטבול בים מפני העם שבספינות על איי הים וחפרו בור בעיר ושפכו מים שאובין על שפתו מחוצה לו ד' אמות והמשיכום לתוך הבור והכשירו המקוה. ושלח להם הר' אליעזר מוירונא הוסיפו הכשרות וכו". והוא הענין שעליו שאל לראב"ה ולבעל הרוקח. (7) ראה לקמן ערך ר' יהודה החסיד. (8) יחוס תנאים ואמוראים ח"ג קכ"ג א': ושאל ר' אליעזר בר' שמואל מוירונא יאיר אדוני עיני וכו' ואני המסדר השיבותיו וכו' [ר"א עפשטיין, Das talmud. Lexikon עמ' 21]. (9) רשימת רש"כ עמ' ה'. (10) ראה צונץ המוכר ח"ו עמ' 21. (11) כ"י טורין, רשימת Perreau עמ' 102. (12) ראה הערה 1].

ר' אליעזר בר' שמואל, ר' אליעזר ממיץ, רא"ם, בעל ספר יראים¹. היה מתלמידיו הראשונים של רבינו תם^{1a}, ולמד לפניו יחד עם ר' יומי בר' יצחק מאורליאנשו. ולאחר שיצא מבית מדרשו השיב לו רית². ולמד גם

אצל ר' חיים כהן, מתלמידי ר"ת הכי ראשונים, והוסיף תוספות זכחים בפניו^{2a}. מתלמידיו נודעים לשם ולתהלה: ראב"ה³, ר' שמחה⁴, ר' אלעזר בעל הרוקח⁵. ובסוף ימיו למד אצלו ר' שמואל מכונבורק [Bamberg] בנו של ר' ברוך⁶. חוץ מספר יריאים חבר עוד תוספות או חדושים לכמה מסכות⁷, ודבריו מובאים הרבה בתוספות ופוסקים. ונתיחס לו ספר בעניני תשובה^{7a}. מתשובותיו לא נודעו לנו כי אם ארבע, תשובות שהשיב לר' יואל ולראב"ה⁸ ותשובה אחת לר' ברוך ממגנצא^{8a}.

מקורות חייו אין אנו יודעים הרבה. זמן לידתו נוכח לשער מן העובד שהיה גדול בשנים מר' יואל, שהרי ר' יואל פנה אליו בשאלות, ועל כל פנים לא היה צעיר ממנו. ור' יואל נולד בין תת"ע ותת"פ, אם כן נולד ר' אליעזר גם כן בשנים ההם, 1110—1120. ואם כן כמעט אי אפשר שחי עוד בשנת תתקפ"ג⁹. ואם בדרך פלא הפליג בזקנה עד כמאה ועשר שנים אי אפשר שלא היה נזכר עובד נפלא זה באיזה מקום. וזו אי-אפשרות וודאית מוחלטת. אלא ברור הוא שר' אליעזר בר' שמואל החתום על התקנות משנת תתק"פ ותתקפ"ג אינו ר' אליעזר ממיץ. ונראה שהוא ר' אליעזר [אלעזר] אחיו של ר' שמחה¹⁰. ומכיון שהיה רא"ם בן גילו של ר' יואל נוכח לשער שגם זמן פטירתו היה קרוב לזמן פטירת ר' יואל, שנפטר בשנת תתקנ"ט או תתק"ס. והנה בשלשלת הקבלה נאמר שרא"ם נפטר בשנת תתקצ"ח [1238], וכן בסדר הדורות, והתקון הקרוב לשבוש המוזר הוא: תתקנ"ח [1198]^{10a}, וזה מתאים לחשבוננו.

מקום מגורו היה מיץ, העיר הידועה בצרפת היינו לוחי, Lothringen ונראה שנולד שם. ועל כל פנים ישב שם עד סוף ימי חייו. ובספר הקבלה בתשו' רש"ל סי' כ"ט כתב שרא"ם הרביץ חורה במגנצא¹¹. ויש לפקפק הרבה במסורת זו, והוא: רבני מגנצא השיבו כמה תשובות לר' יואל ולראב"ה ולא מצאנו בשום מקום את ר' אליעזר ממיץ בין החתומים — בתקופה של חמישים שנה בערך. אבל מצאנו את רא"ם פעם אחת במגנצא שכא שמה אורח ושם התוכח עמו ר' ברוך בהוראה אחת שהורה רא"ם. והיכוח פרץ את גדר משא ומתן מדעי והיה פולמוס והפולמוס היה לריב ולשנאה. וכן כותב רא"ם באגרתו לר' יואל ולראב"ה כלפי מתנגדו:

"והחולק על האמת כי מבין הדברים אמיתים ובודן מתכוון להרכות כבודו ולהתכבד בקלון חבירו יש לו לירא שלא תעשה תורתו לו סם המות ושלא יהא נידון באש כפולה ששים וכו' ואם יבא אדם לדקדק ולומר וכו' לא יראה בעפעפי שחר וכו' ואם ידבר המשיב דברים אשר לא יתנינו לשמוע אחשבנו כתוקע לתוך הפיטום. וידעו אוהבי ורבותי הרב ר' יואל ובנו החבר חבירי ואוהבי קרובי נדיביו כי כמה דברים שכתבתי לא עליהם פתחתי פי כי הלילה לי לגנות דבריהם כי כדבש ימתקו לפי אך על בני אדם שסבורים למלך בלי עטרה ולא אזכירם כי השלום אהבתי"¹².

וללא יראתי הייתי אומר שלמחלוקת זו רומז רא"ם באמרו במקום אחר: "לשומרי מכף רודפי"¹³. ואולי היתה כחללה כונתו של רא"ם לבוא למגנצא על מנת לגור ולהשתקע שם ומפני המחלוקת עם ר' ברוך חזר בו מדעתו ושב לעירו. — ומצאנו פעם אחרת את רא"ם בוירמיישא¹⁴, אבל אין זה ברור.

כי המקורות לא נשתוו בזה. — ועוד פרט אחד נודע מחייו שלא היו לו בנים כי אם בנות והן מתו על פניו (15).

ודבר המחלוקת בין רא"ם ור' ברוך צריך התבוננות. מה גרם לו לרא"ם את כל כעמו והתמרמרותו? האם מי שנוטה מדעתו תורתו סם-מות היא לו ודינו לגיהנם? ועוד הרי גם ר' יואל וראב"ה אינם מסכימים להוראתו ובשכילם יש לו דברי אהבה וחסן ודבריהם מתוקים לו כדבש ואלו על ר' ברוך שופך הוא קיתון של זעם וחרון ובזיון. לכן נראה שהיתה מאחורי הפרגוד סבה אחרת להתמרמרותו של רא"ם, והיא רמוזה בדבריו: אנשים הרוצים למצוץ בלא עמרה. והמלככה היתה ישיבה בבית דין מגנצא, למלאות מקומו של ר' משה הכהן. ורא"ם בא לשם זה למגנצא או נקרא שמה, ור' ברוך אמר: עניי עירך קודמין. ולכן כהודמנות ההוראה של רא"ם התוכח עמו באופן להרחבת כבודו ולהתכבד בקלון חבריו. ור' ברוך נצח את שכנגדו, שכן מוצאים אותו במקומו של ר' משה כהן, החום שלישי על תשובות רבני מגנצא לר' יואל ולראב"ה ועוד.

זמן הריב שבין רא"ם ור' ברוך יוצא שר' ברוך לא היה תלמידו וקרובו של רא"ם, כדברי רושמי הדורות. שאם היה כן היה ר' ברוך שומר פיו ולשונו מהתוכח עם רבו וקרובו באופן מרגיו ומכעים כזה, ואם גברה עליו אהבת הנצחון ושכח מה שחייב לכשכנגדו היה רא"ם מזכיר יחס מתנגדו אליו שאף שהוא תלמידו וקרובו התרים כנגדו, כדי להגדיל עונו. אבל לאחר זמן עשו שלום ביניהם ור' ברוך שלח את בנו ר' שמואל למיץ ללמוד תורה מרא"ם.

(1) הספר כאשר יצא מידי מחברו, יראים השלם, נתפרסם מכת"י פריש על ידי רא"א שיק, וילנא תרנ"ב [1892]. ולפני זה נדפס כמה פעמים ספר יראים המצוי בידי כל, שהוא קיצור מן ספר יראים העיקרי בשני סדר. הקצור עשאו ר' בנימין בר' אברהם הרופא, אחיו של בעל שבה"ש. ראה רש"ב הקדמה לשבה"ש עמ' 6 הערה ל"א. (1) כנזכר הרבה בספר יראים. וראה למעלה פרק ששי ערך ר' אליעזר ממיץ. (2) ספר הישר הוצ' רזונטאל עמ' 128 סי' נ"ז. וראה שם סי' נ"ח הערה א'. או"ז ב"מ סי' ע"א. אצלנו למעלה שם. (2) פרק שביעי, ערך תוספות. (3) ראה למעלה פרק א' רבותיו. (4) ראה לקמן בערכו. (5) רוקח סי' קע"ט, רס"ב, רס"ה, שי"ז, ש"כ, שמ"ו, ש"ס, שס"א. ת"ח. מעשה רוקח עמ' ט' סי' כ"ג: תרנגולת שנמצא בה חמה התיר מ"ו הר"ר אליעזר ממיץ ז"ל וכו'. (6) אמנם הר' שמואל מנכר"ק [מכונברק] תלמיד רא"ם נחלק על רבו, הגה"מ הלכות חמץ ומצה פ"ה. וראה עוד רח"ם, אור החיים עמ' 217 ולהלן סי' 455, גר"י ח"א עמ' 19 הערה 23. (7) אור החיים שם. גרום, Gallia עמ' 348. גר"י ח"ב עמ' 198. ובספר התרומה סי' קל"ח: "וכן פירש הר"ר אליעזר בר' שמואל ממיץ בפירושו נדרים". — ורא"ם המוכא בשטמ"ק לנדרים הוצ' צומבר אומר גרום שאינו ר"א ממיץ. והחזיק בדבריו אורכך בנספח לדו"ח של בהמ"ד לרבנים ברס"ה לשנת 1936 עמ' 43 הערה 250. אבל אנחנו ראינו שמענתו של גרום אינה טענה. למעלה עמ' 141 ולהלן. (7) סדר תשובה לר"ב אליעזר ממיץ [כ"י ליוורנו, רשימת ברנהיימר עמ' 2]. (8) פרק רביעי, תשובות ר' יואל ותשובות ראב"ה. (8) מהר"ם ד"פ סי' תקצ"א וד"ב

עמ' 278 סי' פ"ה. מרדכי גיטין סי' שפ"ב. (9) אור החיים שם, ורזונטאל מ"ח חלק מ"ז עמ' 260 הערה 54, וגר"י שם כתבו שרא"ם החום על תקנות הקהלות במגנצא תתק"פ ושפירא תתקפ"ג. (10) ראה לקמן ערך ר' שמחה. (10) וכבר תקן כן גרום, Gallia שם. (11) וקבלו הדברים בעל סדר הדורות, ואחריו נמשך נייבויר Les rabbins francais עמ' 444, רח"ם ורזונטאל מ"ח שם, גר"י. ובגר"י הוסיפו נופך משלהם שבא למגנצא למלאות מקומו של ראב"ן. אבל גרום מ"ח חלק ל"ד עמ' 320, Gallia שם המיץ ספק במסורת זו, מפני שלא נזכרה במקום אחר. וכן רזונטאל בהערה לספר הישר עמ' 128 סי' נ"ז מדגיש שרא"ם לא היה במגנצא. ולא ידעתי מה המריצו לחזור בו ולכתוב במ"ח בפשיטות שרא"ם היה במגנצא. (12) ראב"ה ח"א 432, 438. (13) חתימה לספר יראים השלם. (14) הלכות שמחות למהר"ם סי' ה': "ושמעתי מפי הר' יוסף בר' יצחק כשהיה רבינו אפרים בוורמיישא צוה להם להפטיר חזון ישעיהו בראש חדש אב שחל להיות בשבת וכו' ואחר כך כשבא שם ר"א ממיץ אמר להם דלא קיימא לן כרב וכו'". ונמצא הספור גם בכת"י פריש סי' 1408, ראה שוואב, Le manuscrit hébreu N. 1408 עמ' 8. אבל בראב"ה ח"ב עמ' 273: ושלחו למורי רבי אליעזר ממיץ, ושם עמוד 332: ומורי הר"ר אליעזר זצ"ל שלח לו. וראה בהגהותי לעמ' 273 אות 10, תוספות ותקונים עמ' 118. (15) חתימה לספר יראים השלם: "וכרוך צורנו אשר עזרנו והצליח את לבבי עד כה לסיים אשר על לבבי ספר זה ספר יראים והיה לי לזכרון כי גדל חרון ומתו בנותי ואספו וכלו מוכותי ונשארתי לבדי". (16) ראה לקמן ערך ר' ברוך מגנצא.

ר' אליעזר בר' שמעון. ישב בבית דין מגנצא עם ר' נתן בר' יצחק בשנת תתק"ף או בתחלת תתקפ"א. כשהיה ראב"ה במגנצא כתתק"ף פנו אליו בענין ריב שבין איש ואשתו וקרוביה ואח"כ כתבו אליו בענין זה (1). החום על התקנות של מגנצא בשנת תתק"ף, ושל שפירא בתתקפ"ג. ונראה שהוא אחיו של ר' נתן בר' שמעון ראש בית דין שפירא, ושניהם בני ר' שמעון משפירא, והוא ר' שמעון הנזכר בראב"ה, ראה ערכו לקמן. באו"ז (2) מסופר: "מעשה היה בקולוניא באחד שקבל בשבת הראוי לקרות פרושה אמור אל הכהנים ועיכב תפלה וקריאת תורה כל היום וכשהגיע שבת הבאה צוה הר"ר אליעזר בר' שמעון זצ"ל להתחיל בפרשת אמור אל הכהנים ולקרותה וגם בהר סיני הראויה להקראות באותה שבת". ואם הוא ר' אליעזר בר' שמעון שלנו צריכים לומר שבא לקולוניא אחר שיצא משם ראב"ה. אבל אפשר שצ"ל באו"ז: אליעזר בר' שמשון, והוא היה בקולוניא בזמנו של ראב"ן.

(1) פרק רביעי עמ' 205. (2) ח"ב 21 א' סי' מ"ה.

ר' אליעזר מטול. חבר תוספות לביצה. מוכאים דבריו בשבולי הלקט ובמרדכי. ר' אברהם בר' עזריאל בספרו "ערוגת הכושם" שנכתב לאחר שנת תתקצ"ד [1134] מזכירו בכרכה למתים. היה מלמד לבנו של ר' חזקיה בר' ראובן מבופרד ור' חזקיה עכב שכרו. ר' אליעזר תבעו לדין לפני ראב"ה, ור' יואל עשה פשרה ביניהם. ראה גרום, מ"ח חלק ל"ד עמ' 519 ולהלן, Gallia עמ' 211. ראה למעלה עמ' 27 סי' 15.

ר' אליקים בר' אשר הלוי, ישב בבית דין שפירא עם ר' נתן בר' שמעון ור' שמחה. וזה היה לאחר פטירת ריב"א השני, היינו לאחר התקנה. והוא חתום ראשון על התשובה לראבי"ה שנכתבה בשנת תתקס"א או תתקס"ב. אין ספק שהיה אחיו הצעיר של ריב"א. פרק רביעי, שאלות ראבי"ה סי' תתרו"ז.

ר' אליקים בר' יוסף, חמיו של ראב"ן, זקונה של אם ראבי"ה. רבו הראשון של ראבי"ה. למעלה עמ' 22, 48.

ר' אליקים, הוא ר' אליקים בר' משולם הלוי, בן דורו וחבירו של רש"י. שניהם למדו אצל ר' יצחק בר' יהודה במגנצא ואצל ר' יצחק הלוי בורמישישא. ואחר כך קבע דירתו בשפירא. ראה על ר' אליקים ופירושו לתלמוד מאמרו של ר"א עפשטיין בספר-היוכל לשטיינשניידר עמ' 125 ולהלן. וראה עוד רי"ג אפשטיין בתרביץ ח"ד עמ' 135 והערה 121. פסקיו ומנהגיו נמסרו בספרים שיצאו מכית מדרשו של רש"י: מעשה הגאונים, פרדס, מחזור ויטרי. ר' אליקים היה חותנו של ר' יצחק בר' אשר הלוי, ריב"א הראשון, ראה לקמן בערכו.

ר' אלעזר בר' יהודה, ר' אלעזר [אליעזר] 1) מורמישישא, בעל הרוקח. אביו היה ר' יהודה בר' קלונימוס בר' משה, ריב"ק ממגנצא 2). היה קרובו של ריב"ק משפירא ור' יהודה החסיד 3), ואולי גם קרובו של ראבי"ה 4). רבותיו היו: אביו, ר' יהודה בר' קלונימוס בר' מאיר, ריב"ק משפירא 5), ר' משה בר' שלמה כהן ממגנצא 6), ר' אליעזר ממיץ 5), ור' יהודה החסיד היה רבו בתורת הסוד 6). ושמש גם לפני ריב"ם בסוף ימיו 5א). מתלמידיו נודעו: ר' שמואל בר' יהודה החסיד וחבירו ר' ברוך בר' בנימין 6), ר' יצחק אור זרוע 7), ותלמידו בתורת הסוד ר' מנחם 8). — שאל מראבי"ה 9), והשיב לו יחד עם ר' מנחם בר' יעקב בורמישישא 10). השיב יחד עם ר' דוד בר' קלונימוס לר' ברוך ממגנצא 11), וכן לר' יהודה החסיד 12). וגם השיב לר' יואל בענין שהשיבו רבני ריגנשבורג, מגנצא ושפירא 13). ישב בבית דין של יורמישישא עם ר' מנחם בר' יעקב ור' קלונימוס בר' גרשום 10). וכזמן אחר מצאנוהו ראשון בבית דינו והשני ר' קלונימוס בר' גרשום והשלישי ר' מרדכי בר' יוסף 14). ובפעם אחרת חותם שני עם ר' דוד בר' קלונימוס 15). ואין להכריע אם לא היה ר' מנחם או בין החיים או אף שהיה אז עדינה בחיים 16) משך ידו מעבודת הרבנות, וראי מפני זקנתו. חוץ מספרו הרוקח חבר בהלכה עוד ספר מעשה רוקח 17) ופירושים או חדושים לכמה מסכות בש"ס ומפרים הרבה בתורת הסוד ובמוסר 18). היה פייטן מהולל פורה מאד, חבר ששים פיוטים 19). — חוץ ממגנצא, מקום מולדתו וילדותו, ושפירא וריגנשבורג ומיץ, מקומות לימודו. וחוץ מורמישישא, מקום בית דינו ושיבתו, היה גם במינצבורג [Münzenburg], שברח שמה עם הרבה מאחיו ממגנצא ברדיפה שהיתה בשנת תתקס"ח [1188]. שם עשה כשלושה חדשים 20) ושב למגנצא כאשר עבר זעם. ובשנת תתקנ"ט או תתק"ס [1199—1200] היה בקולוניא בביתו של ר' יואל בעת הליו אשר מת בו 21). ואולי היה גם זמן מה באירפורט [Erfurt] 22). זמן לידתו יש להוציא מפרטים אלו: א) בחיי ר' יצחק הלבן ור' משה כהן נשאל גם הוא לחוות דעתו בענין שענו בו ר' יצחק ור' משה ור' מאיר בר' קלונימוס ואחיו ר' יהודה בר' קלונימוס רבני שפירא 23). הרי

שהיתה מליחו מוטלת בין גדולי חכמי הדור. והשאלה נשאלה לפני התקנה ואולי עוד לפני תתקמ"ח 24). ב) בחיי ר' משה כהן היו תלמידיו של ר' אלעזר ר' שמואל בר' יהודה ור' ברוך בר' בנימין רבנים יושבים כסאות למשפט ושאלו לר' יואל 25). והם גם לא היו צעירים, שהרי ראבי"ה כותב להם: "לא שאני כדי ששלחתם לי אלא כך דעת תלמידכם נוטה", וקורא אותם "רבתי". ובלשון כזה אין כותבים ל"אנשים חדשים" שזה מקרוב עזבו ספסלי בית המדרש. והאחד מן התלמידים ההם, ואולי גם השני, היה בתחלה תלמידו של ר' משה כהן. ג) ר' אלעזר היה קשור בקשר "אהבה וחיבה יתירה" 26) עם ראבי"ה, ובדואי שהיה בן גילו ועכ"פ לא היה צעיר ממנו הרבה. מכל אלה יוצא שנוכח ר' אלעזר קרוב לזמן לידתו של ראבי"ה, היינו קרוב לשנת תת"ק [1140]. ויש לשער שגם זמן פטירתו קרוב לזמן פטירתו של בן גילו ראבי"ה, היינו קרוב לשנת תתקפ"ה. ולא קודם לזמן הזה, שהרי חתום על התקנות של שנת תתקפ"ה ותתקפ"ג. ורחוק מאד מה שכתב בצמח דוד שנפטר ר' אלעזר בשנת תתקצ"ח. — אשתו היתה מרת דולצא בת ר' אליעזר בר' יעקב כהן החזן 27) ממגנצא. והיא ילדה לו שתי בנות: בילט [Belette] וחנה, וכן אחד: יעקב. ובשנת תתקנ"ז נהרגו אשתו ושתי בנותיו על ידי נוסעי הצלב, והוא ובנו נפצעו פצע רב 28). שימתו של ר' אלעזר בתורת הסוד היא בעיקרה שימתו של רבו ר' יהודה החסיד 29).

[1] בהקדמה לרוקח: "וקראתי הספר הזה רקח כשמי אלעזר", היינו שרוקח ואלעזר מספרים שוה. אבל אצל המחברים, בדפוס וכתב-יד, הרבה מאד: אליעזר. כן בספר יחומי תנאים ואמוראים של ריב"ק משפירא רבו וקרובו [עפשטיין, Das talmudische Lexikon עמ' 19]. וכן בראבי"ה סי' תת"ק, תתקנ"ז, תתק"ם, תתקע"ז, תתל"א. וכן באו"ז ח"א 189 א' [כן החתום] וח"ב 19 א'. וכן בחשו"ר"ח אור זרוע סי' רכ"ב [חתימתו]. וכן בשב"ח"ל תמיד: ר' אליעזר מורמישישא, ראה רשימת רש"י בהקדמה לשב"ח"ל ה' ב'. וכן במרדכי בדפוס וכת"י, ראה קאהן "מרדכי בן הל"ל עמ' 108. וכן חתום על תקנת החליצה בחשו"ר מהר"ם מינץ סי' י' וכיש"ש יבמות פ"ד סי' י"ח: אליעזר. ובמנורת המאור לר' ישראל אלנקאוה הוצ' ענינאו ח"ג עמ' 113: הלכות תשובה על כל עבירה ועבירה שחיבר ר' אליעזר בן רבינו הרב ר' יהודה החסיד וכו'. כת"י ליוורנו, רשימת ברנהיימר עמ' 21: סדר תשובה מהרב אליעזר מגרמישישא. ובכ"י מורין סי' 21, רשימת Prreau עמ' 26: תשובות לכל אדם עבירה ועבירה והם יסוד הר' ר' אלעזר בן רב' יהודה, אבל ברומית: R. Eliezer, וכן במפתח עמ' 309. ואם כן אלעזר טעות הדפוס. ר' הירץ פרויש בסדורו הקדמה לברכו. ועוד הרבה. וראה לקמן הערה 19. 2) ור' ישראל אלנקאוה במנורת המאור חשב שהוא בן רבינו יהודה החסיד. ראה הערה 1. 3) ראה לקמן ערך ר' יהודה בר' קלונימוס בר' משה. 4) למעלה עמ' 78 סי' 14. 5) ראה לקמן בערכו. 5א) שאל רבינו יהודה החסיד ממורי הר"י בר' מרדכי וכו'. פירוש התפלה של בעל הרוקח כת"י פריש. ראה ר"א עפשטיין Das talmudische Lexikon עמ' 23. ובכת"י גינצבורג: שאל וכו' ממורי הר"ר מרדכי, ראה מאמץ הצרפתי REJ ח"ז עמ' 56 הערה 4. ונראה שנשמטו התיבות "ר"י בר". 6) פרק רביעי, תשובות ראבי"ה סי' תתקנ"ז. 7) או"ז ח"א סי' קט"ז 41 ב', ח"ב סי'

מ"ב 19 א', סימן נ' 22 ב', ס"ג 30 א', פ"ט 47 ב', פסקי ע"ז סימן רצ"ט.
 (8) ברוך שאמר [ד' ורשא] י' ב': וז"ל הח"ר מנחם תלמידו של רבינו אליעזר
 מגרמיישא אשר כתב על הוי"ו בספר כתר שם טוב שלו וכו'. (9) פרק רביעי,
 תשו' ראבי"ה. (10) תשו' ראבי"ה סי' תתק"י. (11) תשו' מהר"ם ד"פ סי' תתע"ב.
 (12) תשו' ראבי"ה סי' תתק"ם. (13) ראבי"ה סי' תתקל"א. (14) תשו' ר"ח או"ז
 סי' רכ"ב ע"ד ד'. פרק רביעי, תשו' ראבי"ה. (15) ראה לקמן בערכו. (16) בתשו'
 ר"ח או"ז סי' רכ"ב שאלת ר' אליעזר בר' יהודה ור' קלונימוס בר' גרשם ור' מרדכי
 בר' יוסף לר' יהודה בר' קלונימוס ממגנצא, ור' יהודה נפטר בשנת תתקנ"ט—תתק"ם,
 ראה ערכו. ואילו ר' מנחם נפטר בשנת תתקס"ג, ראה ערכו. (17) יצא לאור על פי
 כת"י רא"ז מרגליות ע"י ר' חיים הירששפרונג, סאניק תרע"ב. (18) רח"ם, אור
 החיים סי' 487 עמ' 231 ולהלן. ובכ"ז אוכספורד סי' 2644 פירושו
 למדרש איכה. ראה למעלה בתולדות ר' אברהם בר' שמואל, הערה
 3. בדפוס נהפרסמו: פירוש ספר יצירה, פירוש ההפטרות, יין הרקח למגילות
 שיר השירים ורות, חכמת הנפש [למברג תרל"ו], שערי הסוד והיחוד והאמונה
 [כוכבי יצחק חלק כ"ז עמ' 7 ולהלן]. סודי רוזא ע"י ישראל קאמילאהאר,
 בילגורייא תרצ"ו. וספר הכפרות או מורה הטאים או יורה הטאים והלכות
 תשובה וסדר תשובה שהזכרתי אינם ספרים שונים אלא הלכות תשובה
 שבראש הרוקח. (19) צונץ, ליט"ג עמ' 318 ולהלן, דאווידון, אוצר השירה ח"ד
 עמ' 368. הסליחה, אך כך לדל עזרה" מסתפק צונץ סי' 55 ודאווידון ח"א עמ'
 151 סי' 3219 אם היא לבעל הרוקח. אבל בכת"י פראג מבואר שהיא ל', ראה
 ברודי, Die Handschriften der Prager jüdischen Gemeindebibliothek
 עמ' 8. ושם עוד פיוט אחד שלא ידעו צונץ ודאווידון: "אוא" ואתה הוא ותיק
 יחיד לכרך יוצרנו". והכתובת: "זאת הסליחה נענים בה רק לא יוסף ולא יפחות
 אות כי מיוסדת בשם המפורש של ויסע ויבא ויט בשם ר"ו תיבות, זאת הסליחה
 יסד אליעזר בן רבינו יהודה זכרונם לברכה".—כנוגע לכתוב אליעזר ראה למעלה
 הערה 1. (20) ספורו, Quellen zur Geschichte der Juden in Deutsch-
 land חלק ב' עמ' 76 ולהלן. (21) תשו' ראבי"ה סי' תתקע"ו. (22) יש מחלוקת
 בזה בין החוקרים. ומכיון שאין בידי להכריע לא אאריך. ראה י' קאמילאהאר,
 ר' אליעזר בר' יהודה" עמ' ט"ז והערה, גר"י ח"א עמ' 100 וח"ב עמוד 472
 הערה 395. (23) תשו' ר' יואל סי' תתקל"א. (24) ראה לקמן בתולדות ר"י הלבן.
 (25) תשו' ראבי"ה סי' תתקנ"ו. (26) ראה למעלה עמ' 9. (27) מעשה רוקח עמ'
 ח' סי' י"ט, עמ' י"ט סי' ע"א, ל"ז סי' ק"ו. וזה שהיה במגנצא יוצא מספורו
 של ר' אליעזר שהזכרתי למעלה הערה 20: וגיסי ר' משה בר' אליעזר הכהן החון.
 אבל במעשה רוקח סי' י"ט: רבינו אליעזר בן רבינו קלונימוס הזקן היה
 שורף החמץ בעצמי לולבין ועצמי הושענות וכו' וכן הנהיג חמי, ומשמע שהנהיג
 גם כן במקומו של ר' אליעזר בר' קלונימוס, ור' קלונימוס הזקן היה בשפירא.
 (28) ספורו. ונתפרסם בדפוס בספר בנין שלמה לר"ש בלאג. ובזמן המאורע
 ומקומו יש נוסחאות ודעות שונות: תתק"ן, תתקנ"ו, תתקע"ד, אירפורט, וירמיישא.
 ובראן [מכתב-חדשי חלק ל"ח עמ' 320] הוכיח שהעיקר וירמיישא תתקנ"ו. 1196.
 (29) ראה לקמן בערכו ומאמרו של ר"א עפשטיין שרבותי אליו שם].

ר' אפרים בר' יעקב בר' קלונימוס, ר' אפרים מבונא. ונקרא גם
 ר' שלום (1), וחותם ככינוי יליב"ה (2). היה תלמידו של ר' יואל (3). שאל מראב"ן
 קרובו (4) ונשא ונתן עם ראבי"ה (5). והשיב לכן אחיו ר' יעקב בר' גרשום (5a). לאחר
 שיצא ר' יואל מבונא לקלוניא היה הוא ראש בית דין בבונא ושני לו ראבי"ה (6)
 ועמו יחד השיב לר' שמחה (7). בזמן מן הזמנים היה במגנצא וחתם עם רבני
 מגנצא ר' יהודה בר' קלונימוס ור' משה בר' מרדכי ור' ברוך בר' שמואל, והוא
 חתום רביעי (8). והיה גם כשפירא והורה שם הוראה אחת שמתרה הוראתו
 שהורה בבונא מסכים להוראת ר' יואל, ועל זה כעס עליו ר' יואל (9). חבר פירוש
 המחזור (9a) והיה הוא עצמו מן הפייטנים המעולים והמשוכחים (10). חבר "זכרונות",
 ספור על הגזירות והרדיפות שעברו על ישראל מימי מסע הצלב השני בשנת
 תתק"ו [1146] עד שנת תתקנ"ז (11). הוא בעל הספור הירוע על ר' אמנון ממגנצא
 שחבר "ונתנה תוקף" (11a). ומפעולתו הספרותית יש עוד להזכיר העובד המענין
 שהוא העתיק פירושי רבינו חננאל וספר המקצועות המיוחס לו (11b). בסוף ימיו
 היה בקלוניא שבא שמה ג' ימים לפני גזירת ניישא [Neuss] בשנת
 תתקנ"ז (12). נולד בשנת תתצ"ב [1132] (13). ונראה שנפטר קרוב לתתקנ"ז (14). כשמת
 אחיו ר' קלונימוס בלא בנים נפלה אשתו מרת אורגיה יבמה לפני ר' אפרים
 ואחיו ר' הלל, ונולד ריב בינה וביניהם, שהם רצו ליבם אותה והיא רצתה
 לחלוץ, ובא הדבר לידי פשר שנתנה ליבמיה מאה זקוקים (15)—הזן רב בימים
 ההם. ומכיון שרצו שניהם ליבם ולפי הדין מצוה בגדול ליבם נראה שהיו הוא
 ואחיו ר' הלל תאומים. והיה לו עוד אח רביעי: ר' גרשום. ובכתבו לר' יעקב
 מזכיר את קרובו ר' ליאונטין בר' יעקב (16) וכפירוש המחזור את קרובו ר'
 יחיאל (17). ונראה שר' יחיאל זהו אביו של ר' הלל בר' יחיאל קרובו של ראבי"ה.
 (1) למעלה פרק ששי ערך ר' שלום. ובאחד מפיוטיו: אני אפרים הנקרא
 שלום מבונא [צונץ, ליט"ג עמ' 292]. (2) ראבי"ה סי' תתקצ"ז: אפרים בר'
 יעקב יליב"ה. וכן הרבה, ראה צונץ, Zur Geschichte עמוד 363, ליט"ג עמוד
 620. ונדרשו דרשות הרבה בפתרון יליב"ה, ראה גר"י ח"א עמ' 57 הערה 126.
 ועדיין אין לה פתרון. (3) פרק ב' ערך ר' יואל, תלמידו. (4) ראב"ן סי' צ"ה
 צ"א ד', קל"ב ב'. וראה ר"ש אלבעק, מבוא לראב"ן עמ' XIII, 5) סי' תתקצ"ז.
 וראבי"ה כותב לו בהכנעה נפרזה: מה אענה לך מורי הרב ר' אפרים ומה
 אשיב על תוכחתך. הקפתני תשובות חבילות חבילות, מועילות מכללות שיש בהם
 מעם כעיקר. נאום [חידודך] ודגלך עלי אהבה. לא שאני כדי להשיב, כי היוכל
 עבר אדוני זה [לעמוד] לפני אדוני זה. אך ענותך תרבני, והי רצון שלא אכשל.
 (5a) נתפרסמה ע"י ר"ן ברילל Jahrbücher ח"ג עמ' 99 ואח"כ ע"י ר"י פריימן
 בספר היובל לר"דצ הופטמן עמ' 23. ובעל האמרכל מוסר בתחלה תורף התשובה
 בקיצור ואח"כ מעתיקה בלשונה, אבל לפנינו לא נשמרו רק החרוזים שבראש
 התשובה. וזה לשונו: תשובת הר"ר אפרים בר' יעקב אפי' בניענוע הכרזא שרי
 בהנאה אפי' עד הברזא, וזאת אשר השיב לה"ר יעקב בן אחיו הח"ר גרשום.
 קבל נא את שורת, וקח את ברכת, אשר לך הכאתי תואומה, כמשקל דעת לבי
 חכמה: אזון לי יעקב, והסר לב העקוב, והיד ושוד תנקוב, לקורא הדורות, פנה
 אל תורתו, וסור אל משמעתו, להבין סודתו, אמרות טהורות. ראה בה ותבקר,

והשכם בבקר, חקור עד אין חקר, בשבע החקירות. יהי בה חלקך, וחפץ חשקך, ירוצון שוקיך, למשנה וגמרות. משוך את אמרתי ותשמע לעצתי וקבל לרונתי" — והנה בתשו' מהר"ם ד"ל סי' שי"ח מתחיל: "תשובת רבינו אפרים לבנו על שהורה בטעות" וסי' שי"ט התום אפרים בר' יעקב נ"ע. ויש כאן לשאלו ג' שאלות: (א) בסי' שי"ח נאמר: "מה ששאלת על הגויה שהוציאה הכרזא בזה הדין עמך כי היין אסור וכו' וקרוב בעיני לומר שאף בהנאה אסור וכו'". ובסי' שי"ט: "וששאלת יין במרתף וכו' לא דברת אלי נכונה". הרי שבדין אחד דבר נכונה ומדוע תקרא התשובה על הטעות דוקא? (ב) הרי ר' אפרים בתשובתו לר' יעקב מתיר בהנאה אפילו ע"י ניענוע וכאן אוסר? (ג) בלשונות ההצעה של שתי התשובות אין רמז שנשלחה התשובה לבנו של ר' אפרים. וכן אין רמז לזה בתחימה, וממנה יוצא שהשואל לא היה בנו של המשיב: ושם טוב קנה כנטל מקל לבנה לך שלום ולקרובי ר' ליאונטין, ואם היה מקבל התשובה בנו של ר' אפרים הרי קרובו הוא גם קרובו של בנו והיה אומר: לקרובינו. והפתרון לאלה השאלות נראה לי זה: הכתובת שבראש סי' שי"ח אין שם מקומה אלא לפני סי' שי"ט, וסי' שי"ח אינו לר' אפרים שלנו. והתשו' לא נשלחה לבנו של ר' אפרים, והכתובת היה לשונה בתחלה: לבנו [של ר' פלזנין] ונשמט שם אביו של המקבל. והמקבל היה שמו יעקב, וזה רמזו בלשון: כנטל מקל לבנה [וכן כבר בריל"ל, שם חלק ט' עמ' 12 הערה 2]. והנה מן התרומים שבראש תשובת ר' אפרים לר' יעקב בר' גרשום יוצא ברור כשמש שהם תוכחה על הוראה בטעות מתוך שגגת תלמוד, ור"א אומר: אזון לי יעקב זה סר לב העקוב ופנה אל למוד התורה וחקור בה בשבע חקירות. ומכל זה יוצא בקרוב לדאי שהתשובה באמרכ' וזו שבתשו' מהר"ם סי' שי"ט אחת הן, באמרכ' נשמרה הפתיחה ובמהר"ם התשובה, שהיה בה גם דין הכרזא [שהורה בו השואל לאיסור, כבדין השני] ונשמט. ולפי זה היתה הכתובת במהר"ם סי' שי"ט כזה: תשובת רבינו אפרים לבנו [של ר' גרשום] על שהורה בטעות. ובזה תוכן הכתובת גופה שהיא מוזרה ונפלאה. יש תשובות אין מספר שנאמר בהן שהשואל לא שאל כענין ולא השיב כהלכה ולא מצאנו בראשן: "על שהורה בטעות" וכדומה. אלא כאן לא באה הכתובת בשביל התשו' כי אם על התוכחה שבראשה. (6) ראה למעלה עמ' 8. (7) ראבי"ה סימן תתקכ"א. ור' שמחה כותב: "מורי הרב ר' אפרים הישיש". ואין מזה ראייה שהיה ר' שמחה תלמידו, שהרי קורא שם לראבי"ה: "ומורי הר"ר אליעזר". וכך היה דרך החכמים בימים ההם לקרוא לחכמים ולחכמים נכבדים "מורי" דרך כבוד במדבר אליו. וכבר העירוני על זה כמה פעמים. (8) מרדכי ב"ב פ"א סי' תס"ח [ושם בטעות: ר' מאיר בר' מרדכי], ב"ב פ"ח סי' תקע"ד. ואף שהיה ר' אפרים גדול בשנים מר' ברוך חתם אחריו מפני שבא למגנצא בשעה שהיה ר' ברוך כבר קבוע בבית דין, ובית דין הוא של שלשה אלא מפני כבודו של ר' אפרים ספחוהו רבני מגנצא אליהם. (9) ראבי"ה ח"א 463 סי' תז"ו. (9א) אור החיים עמ' 245. שמינישניידר, רשימת המבורג עמ' 57. (10) צונץ שם עמ' 289-293. (11) נדפסו בספר Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland ח"ב עמ' 58 ולהלן: אחוך שמע לי אספרה ענין הגזירה. (11א) מצאתי מכתב

ידו של ה"ר אפרים מבונא בר' יעקב שר' אמנון ממגנצא יסד ונתנה תוקף על מקרה הרע אשר אירע לו". [אור זרוע ח"ב 125 ב' סי' רע"ז]. (11) כתב יד אוכספורד סי' 692, רשימת נייבויר עמ' 137: "כל זה העתקתי מפירושו רבינו הננאל וכו' כתיבת ידו של רבינו אפרים מבונא ז"ל. כתוב בספר המקצועות דר' הננאל וכו' מתיבת ידו של רבינו אפרים מבונא העתקתיו, ראה שכטר במאסף האנגלי J Q R 1901 עמ' 142 ואפטוביצר במאסף הצרפתי R E J חנ"ז עמ' 151. Quellen עמ' 74: "כי אני הייתי דר בניישא ובאתי ג' ימים לפני הרעה לקולוניא אך נפסדתי הרבה מהוני יוצרי ימלא חסרוני". (13) Quellen עמוד 60: "ואני הצעיר הכותב בן י"ג שנים הייתי אז במבצר וולקנבורג אצל קרובי". וזה היה אחרי חג הסוכות תתק"ו. (14) בשנות תתק"ס — תתקס"א פנה ראבי"ה בשתי שאלות — ענין עגונתו של ר' אלכסנדר והריב על דבר הבוגן, סי' תת"ק תתר"ז — אל רבני וירמיישא, מגנצא ושפירא, ואם היה אז ר' אפרים בחיים אי אפשר שלא היה פונה ראבי"ה אליו בבקשה לחוות דעתו גם הוא, אלא על כורחך שר' אפרים לא היה אז בין החיים, אם כן נפטר בין תתקנ"ז — תתקס" (1197—1200). (15) ראבי"ה סי' תתקע"ג תשובה לר' שמחה. (16) למעלה הערה 5א. (17) צונץ, ריטום עמ' 197. שמינישניידר, רשימת המבורג עמ' 57.

ר' אפרים בר' יצחק מרינגנשבורג. הוא ר' אפרים סתם בתוספות ובפוסקי' ונקרא גם ר' יקיר¹. ור' יואל קורא אותו לפעמים: מורי האפרתי². ובמקום אחד נקרא ר' אפרים הגבור^{2א}. היה מתלמידי ר"ת הראשונים, ולפניו כתב תוספות ליבמות². שאל מר"ח³ וראב"ן⁴ והם השיבו לו בכבוד גדול. ושלח שאלות היות וקושיות לר' יהודה בר' קלונימוס משפירא⁵ והשיב לר' יהודה בר' קלונימוס ממגנצא⁶. וביחוד נשא ונתן והתוכח הרבה עם ר' יואל⁷. חוץ מתוספותיו ליבמות כתב עוד תוספות או פירושים לכמה מסכות⁸. ויש מיחסים לו פירוש למסכת אבות⁹. ובטעות נתיחסו לו הגהות לרי"ף¹⁰. ואולי עוד ספרים^{10א}. ר' אפרים היה פיוטן משובח. פיוטיו עולים על פיוטי כל בני דורו באשכנז ושל רוב פייטנים בצרפת בזמנו¹¹. ישב בבית דין רינגנשבורג יחד עם ר' יצחק בר' מרדכי ור' משה בר' יואל¹². שלשתם היו רבותיו של ר' יואל והמובהק שבכולם היה ר' אפרים¹³.

היחס שבין ר' אפרים ור"ת נשתנה כמשך הזמן לרעה והיה הולך ומריע עד שהגיע לירי כך שרבינו חם אמר עליו שחייב סקילה כבן סורר ומורה¹⁴. וזה היה לעת זקנתו כהודמנות שהתוכח עם רבני שפירא — ר' שמריה ור' אברהם בר' שמואל — בהלכה¹⁵. והם שלחו הדברים לר"ת ור"ת חרץ עליו משפטו הקשה ועל זה התאונן בכתבו לר' יואל:

ועניי הרעת לא ידעו נפש כי מוחם רוטפש ולבם טפש וכו' גיזם דבר זה כי נתתם גזר דינם, וחרה להם. ושלחו לצרפת כי ראו כי לא יכלו לי ואמרו להביא עלי מלחמות ממרחק, וכאשר ראיתי דברי המחרק לא ראיתי תשובה לדבריו כי אם דברי חירופין, וישמחו אויבי, ואני לא חטאתי לו. ואחרי צאתי משם הוגד לי כי נדיבני עם נאספו, וגם אתם אלופי ומיודעי קנאת ה' צבאות עשיתם לאלם מלשני בסתר. כאשר למדתם עלי זכות כן ממרום ילמדו עליכם זכותי¹⁶.

והדבר נפלא. מה ענין אויבים, מלשינות בסתר ולמוד זכות אצל מחלוקת בהלכה? ועוד בדבר ההלכה גופא עומד ר' יואל בשיטת חכמי שפירא. ואיזו זכות למד על ר' אפרים? ואיך יש בלמוד זכות זה, קנאת ה' צבאות? לכן נראה שהמחלוקת יצאה מתוך ד' אמות של הלכה ונכנסה בתחום האמונה. הוראותיו וכיחוד דרכו של ר' אפרים לזלזל במנהגים משכו עליו הוט של חשד שאין לבו שלם עם ד' ותורתו, שהוראותיו אינן שגגת תלמוד אלא מעשה זדון. וחכמי הדור ובראשם חכמי שפירא נאספו לישוב לדון על ר' אפרים. ונפרדו דעותיהם, מהם שחרצו משפטו לשבט ולחשד, ומהם שלמדו עליו זכות שהטועה בהלכה וחולק על מנהגים שלדעתו אינם כהלכה אין לעשותו כשכיל זה לנוטה ותועה ולחשוב לו שגגות כזדונות. וזוה חסו על כבודו של חכם והגינו על כבוד תורתו וחכמתו, וזו היא קנאת ה' צבאות. והדרות הבאים הכריעו. תורתו של ר' אברהם כמעט אין זכר לה ותורתו של ר' שמריה אינה ידועה אלא לחכמים מועטים, ואלו דברי ר' אפרים נשמעים בכל בתי מדרשות ושגורים כפי כל תלמיד.

בענין אחר חזר בו ר' אפרים מדעתו המתנגדת לדברי ר"ת. ועל זה הללו ר"ת וישבתהו ויפארהו ויתארהו בתוארים שכמעט אין למעלה מהם בשבת. שמח עליו כאב השמח על בנו שחטא וחזר לבית אביו. עיירים פראים, אדם נבראים, ויהיו נקראים ראשים לאריים למורי ר' אפרים, סוף אמוראים וראש סבוראים, אשריך שזכית ולא עברת על דעת חבירך, וגם אני אודך וכן אברכך בחיי החזרת עטרה ליושנה וכו' [ספר הישר הוצ' רוזנטהל ס' פ' עמ' 177]. ובתוך שמחתו ובתוך התהלה הנפרזה לא שכח לו הטאו הקודם את פראותו.

מעין היחס שבין ר"ת ור' אפרים הוא היחס שבין ר' אפרים ור' יואל. ר' יואל היה בתחלה תלמידו המובהק ואחר כך היה לו תלמיד חבר ואחר כך חבירו, שאלו זה מזה והשיבו זה לזה. ור' אפרים קרא אותו "חכיבי" (46). אבל במשך הזמן נתן ר' אפרים לויכוחיו צורה של פולמוס וריב, השתמש בביטויים חדים ודברים קשים כגידים עד שבאחד מויכוחיו האחרונים אמר על ר' יואל שאוכל ומאכיל חלב במזיד: ואבותיך יצאו לקראתך ויאמרו לך נחנו פשענו בשוגג ואתה מותרת ועוסד וכו'. ואני לא באתי אלא להתרות כך שלא תאכל ולא תאכיל לאחרים פן יטפח הכרם על פניך לעתיד לבוא (47).

וגם כאן היה הגורם הראשי הניגוד ביחס אל המנהג, היינו שר' יואל נתן נפשו לשטור את המנהגים ור' אפרים זלזל בהם ולעג לאלה האומרים מנהג אבותינו תורה. ולא בעירו בלבד בקש לעקור מנהגים קדמונים שלא ישרו בעיניו אלא בכל המקומות שהלך שם בדק ומצא מנהגים שיש לערער עליהם ורצה לשנותם. וכשבא לירמיישא וצוה לבני העיר לשנות מנהג אחד שלפי דעתו סותר את ההלכה והם לא שמעו לו לבטל מנהג אבותיהם רגז וקצף ואמר שמי שאינו שומע לו יחא בנידוי (48). וכן במקומות אחרים — כנראה מקומות שעמדו תחת השפעת ר' יואל, היינו בונא וסביבותיה או קולוניא וכנותיה — קצף עליהם והוכיח את ר' יואל על שיש בידו למחות ואינו מוחה (49).

ובענין המנהגים ראינו שמתוך כעסו על מנהגם כעס על נושאי המחזיקים בו. וזוה באה שנאתו לחזנים, שקלל אותם על שהם קוראים בתורה והקרוא

שותק ועל בזותם את התורה, בעבור ששה פשוטים [שנדר כל קרוא] (20). והתנגדותו אל המנהגים יסודה בהשקפה שכל מה שאינו כתוב בתלמוד אין לו זכות הקיום וחייב בביעור. התלמוד הוא לו הסמכות היחידה אשר מפיה אנו חיים. —

ר' אפרים יודע מנהגי ארץ יון, רומא ולומברדיא (21). אבל אין הדבר ברור שהיה בארצות ההן. היה יכול לשמוע הדברים מפי עוברי דרכים. ר' אפרים היה לו בן ושמו ר' משה (22). ר' אפרים נפטר בשנת תתקל"ה (23).

[1] נמצא הרבה אצל המחברים ביחוד במרדכי, ראה קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 127 ולהלן. וראה לקמן הערה 5. (2) למעלה פרק ששי ערך ר' אפרים. (24) תשו' רש"י ס' כ"ט. (3) ספר הישר הוצ' רוזנטהל ס' ס"ד—ס"ה, פ'. (4) ראב"ן קי"א א', קמ"ח ד', ק"נ ג', קנ"א ד'. וראה עוד ר"ש ארבעק, מבוא לראב"ן עמ' XVIII ושם עמ' XIII. (5) יחוסים תנאים ואמוראים ח"א רכ"ו א': כבר כתבתי על ספר האגרון דברי ר' אפרים והיותו וקשיותו אשר שלח לוי. ושם שכ"ט ב': ורבינו אפרים בן יקיר שא"ל אם העידו העדים אממון והן כהנים [עפשטיין, Das talmudische Lexikon, עמ' 21]. (6) ראה לקמן בערכו. (7) למעלה פרק רביעי. (8) ראה פרק ששי בערכו. (9) פירוש ר' אפרים לאבות נזכר בהקדמת ר' שמואל די אוזידה למדרש שמואל שלו. ומניח רח"ם, אור החיים עמ' 248 ס' 511. בפשיטות שהוא ר' אפרים שלנו. אבל אין זה ברור כל כך, מפני שהיו הרבה חכמים בשם ר' אפרים ראה צונץ, לימ"ג עמ' 618. ובענינו יש פברה להוכיח שר' אפרים במדרש שמואל אינו ר' אפרים מריגנשבורג, שהכמי ספרד לא השתמשו בספרי חכמי אשכנז, ראה לקמן ערך ר' ברוך בר' שמואל. ובמחזיו נזכר בכמה מקומות משינות של ר' אפרים, ראה מבוא ר"ש הורוויץ עמ' 14, ומניח המו"ל בפשיטות שהוא ר' אפרים שלנו [וכן נזכר משנת ר' אפרים במדרש שמואל בכמה מקומות]. וכבר העיר על זה ברלינר בהוספותיו עמ' 173 שאין זה ברור. ולפי מה שכתבנו בנוגע לפירוש ר' אפרים גם כאן קרוב שאין ר' אפרים זה ר' אפרים שלנו. (10) רח"ם שם עפ"י המרדכי כתובות ס' נ"ד שמביא הנהגה לר' אפרים ואינה נזכרת במאור, על כרחך שר' אפרים במרדכי אינו תלמיד הר"ף. ופשוט שראיה זו אין בה ממש. בעל המאור אומר בהקדמתו שלא הביא מדברי ר' אפרים כי אם המעט שנכון בעיניו, הרי מעיד שיש דברי ר"א שלא הביאם. ובאמת מביאים הראשונים בשם ר' אפרים ולא נמצא במאור. ראה לקמן בערכו. (10א) א' כת"י ששון ס' 924. והוא ספר הלכות שחיטה של הרב ר' יהודה העניו ב"ר בנימין: אילו הן שאילות ותשובות של רבינו אפרים נ"ע וכו' נשלמו אילו שאילות ותשובות של ר' אפרים. (ב) מוסר בתשרי ובראשי החרוזים אפרים. מתחיל: תזעק נפשי ותתעברי מפני חבום הקבר. וכסופו: כי ה' גמל עלייכם חם ונשלם מוסר זה שיסר רבינו אפרים ז"ל. כת"י קאמברידג' ס' 35, רשימת שיצר-שינסו ח"א עמ' 62. (ג) מרדכי הגדול [ריוא ס' אלף ותקע"ג, בדפוסים ס' תתק"א] כת"י ששון, אהל דוד ח"א ס' 878: כך פירש ראבי"ה אבל בפ"י רבי אפרים מצאתי והריני כותב כל הסוגיא כמו שפירשה וזה לשונו. אבל הענין הוא מהלכות שמחות מהר"ט ס' ע"ג ושם: פ"י ר' אברהם, וזה הנכון. (11) צונץ,

ל'ימ"ג 296. 12) ראב"ן קנ"ג א', אלבעק שם עמ' XIII. 13) למעלה פרק ב' ערך ר' יואל ופרק ששי ערך ר' אפרים. ורושמי הדורות אומרים שר' ברוך ממגנצא ור' מנחם בר' יעקב מוירמיישא היו תלמידיו של ר' אפרים. ואת ר' יואל לא ידעו! ובנוגע לר' ברוך ור' מנחם טעות היא בידם. ראה להלן בערכם. פרק רביעי, ויכוחי ר' יואל עם ר' אפרים סי' תתרמ"ח. 15) הענין היה בשתי הוראות מוזרות של ר' אפרים. אחת להקל: שמרי יין של נכרים שהתיכשו בחמה או בתנור מותרים אף לפני י"ב חודש, ואחת להחמיר: קנבוס הוא פשתן— הוראה אחת מהוראותיו חזר בו ר' אפרים ממנה ע"י הלום: ואני המתכר שמעתי מפי הקדוש ר' יהודה החסיד זצ"ל שאמר בלשון זה שכל מי שיאכל בלבטא לא יזכה לאכול לויתן. ולמעשה שנשאל אמר: וכן שמעתי על האמת שרבינו אפרים בר' יצחק זצ"ל מריגנשבורג פעם אחת התיר אותם וכו' בלידה הביאו לפניו בחלום קערה מליאה שרצים לאוכלם וכעס על המביא. ואמר לו למה אתה כועס הלא אתה הוא המתיר. וכעס על בעל החלום שכך אמר לו: ומתוך כך הקיץ ונזכר שהתיר בלבטא בו ביום. מיד עמד ממסתו ושיכר כל קדרות וקערות שאכלו בהם. וכל הפורש מלאוכלם ינחו לו ברכות על ראשו" [אור זרוע, פסקי ע"ז סי' ר', 54 ב']. ובנוסף אחר כתב"ש סי' שניב: מצאתי בשם רבינו ברוך שסיפר שפעם אחת אכל רבינו אפרים ז"ל מרג שקורין כורבטיא ובלילה נראה זקן אחד בעל שיבה ובעל שער והדר פנים ומגודל זקן והביא לו קופה מלאה שרצים ואמר לו קום אכול ונרתע מאד א"ל והלא שרצים הם אמר לו כך אלו מותרים כמו השרצים שאכלת היום, בהקיצו ידע שאליהו זכור לטוב נגלה אליו ומהיום והלאה פירש מהם". ואין צריך לומר שהנוסח בא"ז הוא העיקר. וזכינו זה מספר ראב"ן על עצמו: "בשנת תתקי"ב אירע מעשה שהוציא חתני אליקים יין מחבית לכלי קטן ששתה ממנו גוי יין כשר והיה הכלי נסך ושאלני אם היין כשר, ואמרת לי יודע אתה אם היה הכלי נגוב, ואמר הן, והיתרתיו. ויום שבת היה, לאחר אכילה ישנתי וביא אלי מורי חמי בחלום, והיה קורא השותים כמזדקי יין אוכלי בשר חזיר. ואני הייתי מפרש על הגוים בחלום ששותים יין נסך ואוכלים בשר חזיר. ובהקיצתי הבנתי כי הודיעני על היין שהוא נסך, שהכלי לא היה נגוב. ונסיתי ולקחתי אותו כלי עצמו, והנחתיו כי ימים ולידה אחד ולא נגב, וידעתי כי לא יפה היתרתי. ואסרתי את היין שבחבית והתענית כי ימים, וגם השותים אותו". 16) פרק ששי ערך "חביבי". 17) פרק רביעי, ויכוח בדבר חלב שעל הקרב. וטפוח הכרם הוא מה שאמרו באגדה: לאחר שלשה ימים כריסו נבקעת ונופלת על פניו ואומרת לו טול מה שהכנסת בי. שבת קנ"א ב', ירוש' מו"ק פ"ג ה"ה פ"ב ב' ויבמות פמ"ז ה"א מ"ו ג' וב"ר פרשה ק' [הוצ' תיאודור— אלבעק 1290] וקה"ר פ"ב פסוק ו'. 18) ראב"ה ח"ב עמ' 273 ועמ' 332. הלכות שמחות מהר"ם סי' ה': ושמעתי מהר" יוסף בר' יצחק כשהיה רבינו אפרים בוורמיישא צוה להם להפטיר חזון ישעיהו בראש חודש אב שחל להיות כשבת. ולא רצו להניח מנהגם כשכילו. ויצא מכית הכנסת כעס ואמר כל מי שעובר על דברי רב יהי בנידוי". וראה בהגהותי לראב"ה שם ושם. ועוד מנהג אחר של וורמיישא חפץ ר' אפרים לבטלו. וכן כותב ר' מנחם בר' יעקב לראב"ה: "ומימות אבותי נהגו לטמל בתוכו. אך מורינו ורבינו אפרים

מערער ולא קבלו דבריו". ראב"ה ח"א ס"ע 399 ולהלן. 19) ראב"ה ח"א עמ' 220 וח"ב עמ' 206. 20) ראב"ה ח"ב עמ' 260: "תיפח רוחם של חזנים וכו'". 21) ראב"ה ח"ב עמ' 259: "בארץ יון ובלומברדיא הקורא קורא והחזן שותק". או"ז ח"א סי' תי"ג בכתבו לר' יואל: "וראו איך נוהגים בצרפת ורומא ולומברדיא. למעלה פרק רביעי, תשו' ר' יואל, ויכוחים עם רבי אפרים סי' י"ד. 22) או"ז ח"ב סי' רנ"ז 120 ב': "ור' משה בן רבינו אפרים היה אומר להתענות כר"ה וכו'". 23) יוחסין הוצ' פיליפאויסקי 218 ב': הר"א מריגנשפורקו מאשכנז שנת תתקל"ח. ר' אפרים [תלמיד הר"ף]. הראשון אשר כתב הגהות והשגות לספרו הגדול של רבו, ספר ההלכות של רבינו יצחק אלפסי. וגם הוסיף בו דברים. מחייו וקורותיו של ר' אפרים לא נודע מאומה. ולכן החליפוהו בחכמים אחרים. בעל קורא הדורות חשב שהוא ר' אפרים מריגנשבורג. ורח"מ. משער שהוא ר' אפרים מצור, שתלמידיו שאלו שאלות מהרמב"ם. וכבר זה רחוק לפי סדר הזמנים, ובאמת ידענו שר' אפרים מצור עצמו שאל מהרמב"ם. ואי אפשר שהיה תלמיד הר"ף. ולדעת מולידאנו. ר' אפרים תלמיד הר"ף הוא ר' אפרים הנזכר במחברת הערוך לר' שלמה פרחון, ור' שלמה היה מעיר קלעה, ומשם היה גם ר' אפרים. ובש"ש סי' רי"ח צ"ד א' מכיא פירוש בשם רבינו אפרים קלעי. והוא לדעת ר"א ברלינר. ר' אפרים שמוכר ר"ש פרחון. וזה סיוע לרבינו מולידאנו. והנה בעיטור ח"א כ"ב א': "דגרסינן בירושלמי דמיתתי רבינו אלפס ראובן שכתב כל נכסיו וכו' ולר"א גמרא דבני מערבא ליתא". ואין ספק שתיבת "ולר"א" ר"ח ולר' אפרים והוא ר' אפרים תלמיד הר"ף. ודברי העיטור מוכאים בתשו' מהר"ם ד"ב עמ' 243 סי' רמ"ו: "וכתב בשם ר' אפרים-מקולוניה דגמרא דבני מערבא ליתא". ולפי זה היה ר' אפרים תלמיד הר"ף מעיר קולוניה אשר על הרינוס [Köln a. Rhein]. אבל רחוק הוא מאוד שבאו תלמידים מאשכנז למרוקו או לספרד, ולא מצאנו בזמן הר"ף קשר בין אשכנז ואפריקא או ספרד. לכן נראה שתיבת מקולוניה— אם אינה הוספה— מ"ם במקום מקלעה, והמעתיק שלא ידע את העיר הזאת הגיה במקומה מקולוניה, העיר השגורה לו. ואם נכון שר' אפרים היה מעיר קלעה ונשאל אם קלעת חמאד במרוקו או קלעת איוב בספרד, יבוא ר' יונה גירונדי ויכריע, שכן הוא כותב⁴⁰): ומה שכתב הר"ף ז"ל שחזתם בשבת בא"י מנחם עמו בבנין ירושלים הקשה עליו תלמידו רבינו אפרים הספרדי ז"ל וכו'. ובעל המאור מסר לנו גם ידיעה חשובה בנוגע לר' אפרים: שם משפחתו או שם עירו. שכן הוא כותב בבבא קמא ראש פ"ד, ד' וילנא י"ז ב': "כתב הר' אפרים ז"ל בזה כך היא הצעה של משנה וכו' עד כאן לשון הרב הזרחי ז"ל. ואין ספק כי "הזרחי" פירושו ממשפחת זרח, או יותר מסתבר: מעיר ששמה מורה על זריחת אור. דוגמת הירחי=מלוניל, היצהרי=מעיר Oliva, וכאלה. וקרוב מאד שהכונה לעיר אליסנה Lucena שפירושה: מאירה או כעין זה. והעיר היתה מקום מושבו של הר"ף רבו של ר' אפרים. ורייפמאן, תולדות רבינו זרחיה הלוי עמ' 60 הערה 83, מתקשה בכונת הכינוי "הזרחי". אבל פשוט שכונתו כמו שבארתי— ובנוגע לזמנו של ר' אפרים ראינו שר"ש פרחון, שגמר ספרו בשנת תתקכ"א [1161], מזכירו בכרכת ז"ל⁴¹).

[1] בעל המאור בהקדמתו כותב: „ומצאתי להרב ר' אפרים ז"ל בענין הזה דברים לא מסודרים לא מחוברים כי אם מפורדים ומפוזרים. והמעט הנכון מהם בעיני אספתיו על מקומו וכתבתיו על שמו". נראה מזה שר' אפרים לא כתב הגהותיו על גליון האלפסי ולא בחיבור כי אם קונטרסים קונטרסים. הגהותיו של ר' אפרים נזכרו עוד בעיטור ובאשכול וברמב"ן ובפירוש ר' יונה לר"ף ברכות ועוד. ובתמים דעים סי' ס"ח תשובות ר' אפרים על הר"ף לבבא קמא, ומשם נדפסו בר"ף וילנא. ובאשכול בדורות הקדומים היה ראבי"ה היחיד להזכיר הגהות ר"א. — והנה ידענו שהר"ף הגיה ותקן כמה מקומות בספרו. ראה לקמן תולדות הר"ף. ואולי נתעורר לכמה מחיקוניו על ידי השגותיו של ר' אפרים. (2) מאור מגילה ספ"א: כתב הר"ף אפרים תוספת על הלכות הר"ף ז"ל וכו' וזה נוסחה. (3) הוצ' קאססעל ט' ב', י"ד א'. ורחיד"א בשם הגדולים ח"א הוצ' בן יעקב עמ' 32 השיג עליו. ור"צ עדילמן במבוא לכפתור ופרח עמ' XXIX חזר למענות של קורא הדורות. (4) אור החיים עמ' 241 סי' 500. (5) ראה תשובות הרמב"ם הוצ' פריימן, ירושלים תרצ"ד, עמ' 100 סי' ק"ה והערה. (6) נר המערב עמ' 27. (7) אצל רש"ב בהקדמה ה' א' הערה ס"ב. (8) ראה לענין זה ר"ש אסף, חליפת שאלות ותשובות בין ספרד ובין צרפת ואשכנז. תרביץ שנה ח' ספר ב' עמוד 162 ולהלן. (9) ראה מולידאנו שם עמוד 27. (10) ברכות פרק ז' סי' קע"ט. וראה הערה שאח"ז. (11) מחברת הערוך עמ' XXXII: „וכל מה שהוקשה לי ובקשתי פירושו מרבתי רבינו אפרים זצ"ל וגם ר' יהודה הלוי ז"ל וגם ר' אברהם בן עזרא אוסיפנה הנה". ומלשון זה יוצא שהיו שלשת החכמים במקום אחד, והוא ספרד, ואין שום סברה שכאו ר' יהודה הלוי וראב"ע למרוקו כדברי מולידאנו. ובפירוש קדמון למסכת ברכות שפרסם ר"ש אסף ב"מאמרים לזכרון ר' צבי פריץ חיות" מובאים פירושים בשם רבינו אפרים דמן קלעה חמאד, עמ' מ"ג ולהלן ועמ' מ"ז. ולדעת אסף שם עמ' מ"ז: „קרוב לודאי שרבינו אפרים זה הוא ר' אפרים תלמיד הר"ף". ובמכתבו אלי מביד אדר תרצ"ז: „דומני שהשערתי קרובה לאמת". ומה יענה לדברי ר' יונה שר' אפרים שלו הוא ודאי תלמיד הר"ף? ואפשר לפשר בין שתי הידיעות באופן זה: שר' אפרים נולד בקלעה חמאד ובא לספרד להשתקע שם. ולכן נקרא פעם על שם עיר מולדתו ופעם על שם מקום ישיבתו. וההבאות מפירוש ר' אפרים בקטע הנ"ל הם מפירוש לברכות. והמאמרים הם בדף כ' ב' וכ"א ב'. ונראה שפירוש ר' אפרים לברכות היה גם לפני המאירי, שכן הוא כותב במגן אבות עמ' כ"א: „כתב רבינו אפרים בפרק מי שמתו בשמועת הנכנס למעודה קבע הולץ תפילין שקודם שיברך נוטל את ידיו ומניחן וכו'". והענין בברכות כ"ג ב'.

ר' ברוך בר' בנימין, תלמידו של ר' אלעזר בעל הרוקח. ישב בבית דין עם ר' שמואל בנו של ר' יהודה החסיד ושניהם שאלו לראבי"ה [פרק רביעי, תשובות ראבי"ה סי' תתקנ"ז]. מקום מגורו לא נודע. ואולי היה בוירצבורג. ראה ערך ר' שמואל בר' יהודה.

ר' ברוך בר' יצחק מרינגנשבורג, ישב בבית דין רינגנשבורג יחד עם ר' יצחק הלבן ור' אברהם בר' משה בר' יואל, ואליהם שלח ר' יואל פסק

בית דין של קולוניה בדבר האלמנה בלא ושמעון הלוי¹. ור' יואל באחת מתשובותיו לר' אפרים כותב: „וזכור אני שהייתי ברינגנשבורג מציץ מים על ידיך ראיתי בראש השנה שכיך רבי אברהם בר' יצחק לפני תקיעות שופר מיושב והתחיל לתקוע ולא יכול לסיים מפני עייפות ושלה השופר לאתו רבי מתתיהו וסיים כל הסדר בלא ברכה ולא ראיתי אותך ושאר רבותי הר"ר יצחק (2) והר"ר משה (3) זצ"ל שהייתם מוחים בידו⁴. הרי שכחתי ר' אפרים וריב"ם ור' משה בר' יואל היה ר' ברוך כבר בא בשנים, שפשוט שגדולי חכמים לא נתנו לצעיר לתקוע לפניהם, כודאי שהיה או לכל הפחות בן שלשים. וזה היה בבחרותו של ר' יואל, היינו קרוב לשנת תת"ק. נמצא שנוולד ר' ברוך בר' יצחק לכל המאוחר בשנת תת"ע. וגדולה מזו: ר' ברוך היה בן גילו של ר' אפרים, ועל כל פנים לא היה צעיר ממנו שנים הרבה. וזה יוצא משאלתו לראב"ן⁵ ועוד יותר מתשובתו של ראב"ן. ר' ברוך אומר בתוך דבריו: ושכנגדי היושב עמי לדין הודה לדברי וכו' והרציתי דברי לפני רבותינו הקצינים הרב ר' יצחק ור' משה וכו'. אמנם הרב ר' אפרים מודה בדבר וכו' אך ר' אפרים ושכנגדי חולק עלי וכו'. הרי ישב לדין בימי ריב"ם ור' משה בר' יואל ור' אפרים, ומדבר על ר' אפרים כמדבר על חבירו. וראב"ן פותח תשובתו: לא שאני אליעזר בר' נתן כדני להכריע ולהכניס ראשי בין הרים גדולים שלא ירוצו גלגלתי כי עמכם בדבר ועמכם במשפט ועמכם תמימה חכמה ודעת וקטנך עבה ממתי אך באת לתהות על קנקן תלמידך שאפילו חדש אין בו ואעפ"כ אסור למשמעתך. הרי מעמידו בשורה אחת עם ר' אפרים ומדבר אליו כדבר אל חכם נכבד מפורסם. ולא יצויר שהיה או פחות מארכעים, ויש אם כן להקדים זמן לידתו עוד לפני תת"ע. ואף אם נניח שהשאלה נשאלה בסוף ימי ראב"ן ונאחר פטירתו של ראב"ן עד קרוב לתת"ק יצא שנוולד ר' ברוך בשנת תת"ע. ומה יצא שר' ברוך בר' יצחק שלנו לא היה מחבר ספר התרומה שנתחבר קרוב לשנת תתקס"ב⁶ ולא יעלה על הדעת שחבר ספרו בהיותו בן תשעים. ואף לפי החשבון המומטעה של גרוס שנוולד ראבי"ה בשנת תתק"ד, 1160 נולד ר' יואל לכל המאוחר בשנת תת"ק, ור' ברוך היה גדול מר' יואל לכל הפחות חמש שנים ונולד בשנת תתצ"ה, אי אפשר שיהא הוא מחבר ספר התרומה, שנסע בשנת תתקצ"ז לארץ ישראל⁷. וזה לא יצויר שזקן בן מאה ושתיים שנה יקבל עליו מורה נסיעה כזו בימים ההם. ועוד יותר לא יצויר שהמספר לא יעיר על החידוש ופלא כזה. וסופרי גר"י⁸ שקבלו חשבוננו של גרוס להלכה מקיימים שר' ברוך מרינגנשבורג חבר ספר התרומה ונסע לארץ ישראל בשנת 1237. ור"א עפשטיין⁹ השתדל להוכיח שר' ברוך בר' יצחק שלנו הוא מחבר פירוש מסכת תמיד המיוחס לראב"ד, וכן במבוכה מתוך שתי סתירות שבין פירוש זה ובין ספר התרומה: א) בפירוש תמיד נזכר ר"י הזקן ר' פעמים בלא תאר מורי, ואלו בספר התרומה מורי, מורי הקדוש. ב) בספר התרומה מזכיר פעמים את ר' אפרים בלי התאר מורי ובפירוש תמיד מזכירו שלש פעמים: מורי ר' אפרים. ונכנס בדוחק גדול לומר שעדותו של מהר"ם בתוס' יומא ור' עובדיה מברטנורא מכריעה את הסתירות האלה. ולא עלה על דעתו לומר שסתירות אלו מוכיחות שר' ברוך בר' יצחק בעל הפירוש אינו מחבר ספר התרומה. ומה היא

הצרפתי. אפשר שבא מוירמיישא לצרפת וקבע שם דירתו. עד כאן דבריו. וראה עוד Gallia עמ' 525.]

ר' ברוך בר' שמואל. ר' ברוך ממגנצא. מגדולי חכמי אשכנז המפורסמים. רבותיו היו: ר' אפרים בר' יצחק מריגנשבורג⁽¹⁾, ר' משה כהן ממגנצא⁽²⁾, ר' יהודה בר' קלונימוס ממגנצא⁽³⁾ ור' יהודה בר' קלונימוס משפירא⁽⁴⁾. מתלמידיו נודע לנו, חוץ מבנו ר' שמואל מכונבורק [Bamberg], עוד תלמיד שמו ר' יצחק: נשלמה מס' בכורות קצור משיטת שאנץ שקיצר הר' יצחק הבחור תלמיד מהר"ר ברוך זצ"ל⁽⁵⁾ [רשימת ברימ' מוז' סי' 419. אורכך בנספח לדו"ח של בית מדרש הרבנים בכרסלה לשנת 1936 עמ' 11 הערה 19]. — לאחר פטירתו של ר' משה כהן ישב בבית דין מגנצא יחד עם ר' יהודה בר' קלונימוס ור' משה בר' מרדכי⁽⁶⁾. נשא ונתן הרבה עם ראבי"ה⁽⁶⁾ וגם עם ר' שמחה⁽⁷⁾ וחתום גם על תשובה אחת של רבני מגנצא לר' יואל⁽⁸⁾. שאל לר' דוד בר' קלונימוס⁽⁹⁾ ולר' אליעזר ממיץ⁽¹⁰⁾. חבר ספר החכמה, חבר כולל פירושים, פסקים ותשובות, כעין ספר ראבי"ה⁽¹¹⁾. ומיחסים לו פירוש למס' נדרים וניזיר⁽¹²⁾ כנראה בטעות. — בשנת תתקס"א או תתקס"ב היה בקולוניא⁽¹³⁾ ובשנת תתק"ף חתם על תקנות הקהילות בוועד מגנצא. בנו היה ר' שמואל מכונבורק [Bamberg] והוא קורא את ר' שמואל מורדום [Verdun] קרובו⁽¹⁴⁾. ומה שאמרו רושמי הדורות שהיה קרובו של ר' אליעזר ממיץ ושל ראבי"ה טעות היא⁽¹⁵⁾. וכן מה שאמרו שר' ברוך ראה את ראב"ן טעות היא, אף שהדבר כשהוא לעצמו אפשר היה. אלא שבמרדכי חולין סי' תרפ"ד שרומזים אליו נאמר שר' יואל מסר לו דבר בשם ראב"ן. — הרשב"ם שלח תשובתו לראב"ן על ידי הקצין ר' ברוך בר' שמואל⁽¹⁶⁾. וקרוב שהוא זקנו של ר' ברוך שלנו⁽¹⁶⁾. ואם נצרף לזה קורבתו לר' שמואל מורדום נוכל לשער שהיה מוצאו של ר' ברוך מצרפת.

[1] מרדכי חולין סי' תרפ"ד ותשכ"ו. וראה אור החיים עמ' 515 סי' 1091.
[2] מרדכי ב"ק סי' קל"ג והגהמ"ר ב"מ סי' תכ"ד, תכ"ז ותל"א. וראה קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 102 הערה 2. [3] מרדכי ב"ב תקע"ח [ואצל קאהן שם טעות: 758], חולין סי' תקפ"ח. ובאו"ז ח"א סי' תע"ח: כתב הרב רבינו ברוך בר' שמואל ראיתי ששאל מורי רבינו יהודה משפירא למורי רבינו יקיר זצ"ל וכו'. ובתשובות מיימוניות לספר קנין ססי מ"ז: כמו שקבלתי ממורי רבינו יהודה ממגנצא עכ"ל ר"ב ממגנצא. [4] ראה הערה 3. וקאהן שם אומר שר' ברוך היה תלמידו של ר' אליעזר ממיץ, ורומז למרדכי ב"ב פ"ט סי' תרכ"ג. וטעות היא כי הלשון מורי קרובי ר' אליעזר ממיץ הוא לשון ראבי"ה. ורח"ם באור החיים עמ' 217 סי' 455 רומז למרדכי שכת סי' שייג. וכונתו שכתוב שם שהיה ר' ברוך דן לפניו. אבל אנחנו ידענו שבמעשה ההוא לא היה ר' ברוך דן לפני רא"ם כתלמיד הדן לפני רבו אלא כמתנגד המתוכח ומקנתר. ראה למעלה ערך ר' אליעזר ממיץ. וכן רומז רח"ם לתשב"ץ סי' ת"ד [צ"ל: תייג], ושם לא נמצא אלא: כתב רבינו ברוך ז"ל בשם הר"ר אליעזר ממיץ וכו', האם לא יוכל איש להביא דבר בשם מי שלא ראהו מעולם והיה לפניו אלף שנים? ור"י פריימן בהקדמתו לספר חסידים [פפד"מ תרפ"ד] עמ' 3 והערה 2 כתב שר' ברוך היה תלמידו של ר' יהודה החסיד, ורומז לתשב"ץ סי' רי"ט.

עדותם של מהר"ם ורע"ב? מדבריהם יכולים להוציא לכל היותר שר' ברוך בר' יצחק [ואפשר וקרוב שהוא ר' ברוך מריגנשבורג] חבר הפירוש לתמיד. והנה באור זרוע פסקי ע"ז עמ' 17 סי' רע"א: והרב ר' ברוך בר' יצחק זצ"ל מריגנשבורג פירש וכו' אך רבנו אפרים זצ"ל חלק עליו וכו' מיהו הלכה למעשה כדבריו וכן פסק בספר התרומות. הרי מפורש שר' ברוך מריגנשבורג לחוד ומחבר ספר התרומות לחוד. והעושים אותם אחד מביאים ראיה לדבריהם מלשון בעל הסמ"ג ל"ת קי"א ל"ט ב': "ועוד האריך ר"י בתשובתו לרבינו ברוך מריגנשפורק" והענין נמצא בספר התרומה סי' ק"ו. ובאמת אין מזה שום ראיה, פשוט שאותו הענין ששמע בעל התרומה מר"י השיב ר"י גם לר"ב מריגנשבורג. ואם לא נקבל סברה פשוטה זו נצטרך לומר כי מריגנשפורק טעות מופר במקום "מגרמייזא", מתאים לדעת רושמי הדורות הקדומים⁽¹⁰⁾ שמיחסים ספר התרומה לר' ברוך בר' יצחק מגרמייזא. והרושמים האחרונים⁽¹¹⁾ יחסו את ספר התרומה לר' ברוך מריגנשבורג, ודאי מפני שלא נודע להם ר' ברוך מגרמייזא ממקום אחר. אבל אין זו טענה. ומן האחרונים הכיר רח"ן דמביצר⁽¹²⁾ בראשונה שאין לצרף לר"ב מריגנשבורג למחבר ספר התרומה, ולא נתן טעם לדבריו אלא שלא היו שניהם בזמן אחד, וגרום החזיק דבריו בכמה הוכחות שיש כהן ממש⁽¹³⁾ אבל אינן מכריעות. ועתה נתברר הדבר למעלה מעל כל ספק.

[1] ראבי"ה סי' תתרל"א. פרק רביעי, תשובות ר' יואל, פסק של בית דין עראי שבקולוניא. [2] ר' יצחק בר' מרדכי, ריב"ם. [3] בר' יואל. [4] ראבי"ה ח"ב עמ' 263. [5] קנ"ב ד' ולהלן. [6] ספר התרומה סי' קל"ה קרוב לסופו: ולפירוש זה יהיה השמיטה שנת ששים ושתיים לפרט. [7] "שמו" שחבר רבינו ברוך מגרמייזא ספר התרומה והוא עבר דרך קנריא והלך לארץ ישראל. ר"ש אלגאוי בספר תולדות אדם, כפי שהעתיק ר"מ גידמן כספרו Erziehungs-wesen ח"ב עמ' 310. ומפרש שהפרט "שמו" הוא קודם לזמנו של המחבר שכתב בשנת שמי"ג [1583]. נמצא שהטאורע היה בשנת 1237. [8] ח"ב עמ' 291 ולהלן. [9] Das talm. Lexikon עמ' 15 ולהלן. [10] יוחסין השלם עמ' 220, ר"ש אלגאוי, למעלה הערה 7. קורא הדורות הוצ' קאססל מ"ו א' ומ"ז א'. שלשלת הקבלה ושם הגדולים. ובעל שה"ק: ודע שר' ברוך מריגנשבורג ור' ברוך מגרמייזא שנים הם. [11] אור החיים עמ' 292 סי' 627. קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 102 [ומה שרומז שם למרדכי חולין סי' תרצ"א טעות היא, ששם לא נזכר כלל ר' ברוך אלא: עכ"ל ספר התרומה]. צונץ, Zur Geschichte עמ' 36 [שנולד בוירמיישא]. [12] הגהות לספר ראבי"ה נ"ד ב'. [13] מכתב חדשי הל"ד עמוד 558 ולהלן. והוכחותיו: א) ר' ברוך נחשב כבר בתחלת המאה ה"ג, בין זקני ריגנשבורג [ראה לקמן ערך ר' יהודה החסיד]. ב) ר' ברוך היה חכם נכבד כבר בימי ר' יצחק הלבן ור' משה הכהן. ג) בעל או"ז מזכיר תמיד: ר' ברוך בר' יצחק בספר התרומה, ואלו כשמוכיר את ר' ברוך מריגנשבורג אינו מצרף אליו ספר התרומה. ד) מה שמוכר בשם ר' ברוך מריגנשבורג לא נמצא בספר התרומה. ה) יסוד ספר התרומה הם דברי חכמי צרפת, ואת חכמי אשכנז שהיו בדורו ובדור שלפניו אינו יודע כלל [אין זה מדויק, שהרי מזכיר את ר' אפרים ואת ר' יואל פעם אחת], וגם הלעזים שלו הם צרפתים. ובאמת קוראהו ר' דוד כוכבי

אבל שם לא כתוב אלא שר' ברוך שלח ושאל לר' יהודה החסיד, האם כל שואל הוא תלמידו של הנשאל? (5) ראבי"ה סי' תתקכ"ב, תתרי"ז. (6) ראבי"ה שם ועוד. ראה פרק רביעי, תשובות ראבי"ה. (7) מהר"ם ד"פ סי' תשל"מ: שאל רבינו שמחה לרבינו ברוך. שאלת ר' ברוך לר' שמחה ותשובת ר' שמחה בראבי"ה סי' תתקצ"ד. (8) ראבי"ה סי' תתקכ"ב. והענין היה כשנת תתקנ"ח — תתקנ"ט, 1198—1199. ראה פרק רביעי. (9) מהר"ם ד"פ סי' תתע"ב: הא לך שאלות רבינו ברוך לרבינו דוד בר' קלונימוס ז"ל. אל מי מקדושים אפנה הלוא אל הרב הגדול רבינו יב"ק [קרי דב"ק, וכן תתום. על התשובה דב"ק]. ועל התשובה תתום גם ר' אלעזר בן רבינו יהודה, הוא בעל הרוקח. אם כן נשלחה התשובה לזירמיישא. ומה שהוצרך ר' ברוך לפנות בשאלתו לר' דב"ק, וכיחוד מן הלשון, אל מי מקדושים אפנה יוצא שרבותיו ר' יהודה בר' קלונימוס ור' משה בר' מרדכי לא היו אז בחיים, שבחיייהם לא היה מביא ממרחק לחמו, שיש כזה פחיתת כבוד לרבותיו. ור' יהודה בר' קלונימוס נפטר בשנת תתק"ס, ור' משה בר' מרדכי כמה שנים לאחריו. והתשובה לא נשלחה לר' מנחם בר' יעקב שהיה ראש בית דין בזירמיישא, אם כן גם הוא לא היה כבר בחיים, ור' דוד ישב ראש במקומו, ור' מנחם נפטר בשנת תתקס"ג [1203]. ונוכל לשער שהשאלה נשלחה בשנת תתקס"ה בערך. ויוצא גם מזה שאי אפשר שר' דוד ור' אלעזר השיבו תשובתם לר' ברוך בשנת תתקס"ה בשעה שהיה ר' אלעזר במינצבורג. וכאלו זה הסברא מורה ומשונה. איך יצויר שבשעת צרה ומהומה בשעה שרוב יהודי מגנצא נחפזו לעיירות שונות [ספור בעל הרוקח, Quellen ח"ב עמ' 77] נשלחו שאלות למגנצא ומשם למינצבורג, וכל זה כמשך שלשה חדשים! וראה עוד ערך ר' דוד בר' קלונימוס. (10) ראה למעלה בערכו. (11) כן נראה מן ההבאות הרבות שבמרדכי. ספר החכמה היה בידי ר' בצלאל אשכנזי ומביאו בשיטה מקובצת ובכללי התלמוד. אור החיים עמ' 296, מארכס בספר היוכל לרד"צ הופמן עמ' 379. (12) צונץ, לייט"ג 306 כלי מראה מקום כדרכו. ורח"ט רומז לחידושי הרמב"ן יבמות כ"ט ב' ורשב"א נדרים ז' א' וצ"א א' וחידושי הריטב"א. אבל שם לא נאמר אלא: ר' ברוך בר' שמואל, ואין ספק שהוא ר' ברוך בר' שמואל מארץ יון. חכמי ספרד לא השתמשו בספרי חכמי אשכנז. ובשני מקומות ברשב"א — י"ג ב' וליד ב' — ר' ברוך בר' שמואל הספרדי. וכן רי"ן אפשטיין, תרכ"ח ח"א ספר ד' עמ' 29 מבין בפשיטות שר' ברוך כחידושי הרמב"ן והרשב"א הוא ר' ברוך מארץ יון. (13) ראבי"ה סי' תתקכ"ה בתשובה לר' שמחה. (14) מרדכי חולין סי' תרפ"ד. (15) ראה למעלה פרק ב' קרוביו. (16) וכן שער ר"ש אלבעק במבוא לראב"ן עמ' XIX].

ר' גרשום בר' יהודה, ר' גרשום מאור הגולה. האיר עיני הגולה בתקנותיו) שהיו לחוק בישראל ברוב ארצות תפוצתו. הכי מפורסמות והכי חשובות שבהן. מפני שהן כוללות ונוגעות לכל איש ואיש, הן: א) שלא לישא שתי נשים, ב) שלא לגרש אשה בעל כרחו, ג) שלא לקרא כתב של חברו. וזה לשון ראבי"ה ור' אפרים מכונא בתשובתם לר' שמחה: על דבר האשה שנשחטית. יודע למורינו כי ראינו בנו של ר' שמואל בר עזריאל

ממגנצא שהיתה אשתו משוגעת ממש ושוטה כדבר זאת האשה שכתבת, והוא בא בו ער הקהלות והיה מבטל תפלות מפני ביטול פריה ורביה כמה פעמים, והיה מבקש היתר חרם הגאון הגדול מאור הגולה, ולא רצו להתיר לו, ואמרו מוטב להפסיד נפש אחת מלעשות קלקול בדורות הבאים. וגם לבונא בא ולא הועיל, ולא הסכימו רבותי להתיר. וכן ראינו גם אנחנו להסכים, פן חס ושלום יבא לקלקול². וכמו שתקן ר' גרשום את אורחות בני הגולה בחייהם המוסריים והחברתיים כן האיר עיני ישראל בתורתו. מבית מדרשו במגנצא יצאו רבותיו של רש"י ושם הונח היסוד לפירוש התלמוד שבדרכו הלך גם רש"י. וכן כתב רש"י: רבי גרשום זכר צדיק וקדוש לברכה שהאיר עיני הגולה וכולנו מפיו חיון וכל בני גלות אשכנז וכותים³ תלמידי תלמידיו הן⁴. ותלמידיו רש"י: ובסדר הזה רבינו נ"ע הנהיג את דורו, שהעמיק ממכתב ידי רבו מובהק ר' יעקב בר יקר, שפירשה במסכת מגילה לפני המאור הגדול מתקן לכולה גולה רבינו גרשום ז"ל⁵. תשובותיו ופסקיו מובאים בספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י⁶ ובספרי הראשונים⁷ ומגנצא כמה מהם בכ"י באסיפה בפני עצמה⁸. וכמו שנתן את לבו לפרש את התלמוד כן הקדיש כחו גם לברר הנוסח העיקרי של התלמוד וכתב בכתב ידו המשנה⁹ והתלמוד¹⁰. וכן עשה במסורת המקרא, עשה העתק מתוקן¹¹. ואם פירוש רגמ"ה שנדפס בש"ס וילנא אינו לו אלא נתחבר בבית מדרשו¹², אין ספק שהרבה מפירושו שקועים בפירושו ההוא. ויש סברה שר"ג כתב פירושו בגליון העתקו¹³ ותלמידיו העתיקו הפירושים ההם והוסיפו עליהם כספר בפני עצמו בלא פנים התלמוד, והוא פירוש מגנצא¹⁴. — מקורות חיוו נדע שנולד בצרפת¹⁵ וכא משם למגנצא. אשתו היתה מרת בונא בת ר' דוד והיא היתה אלמנה כשנשא¹⁶, ובוראי היתה אשתו שניה. על זמן פטירתו יש מסורות מתחלפות: האחת שנפטר בשנת ת"ת¹⁷ והשניה שנפטר בשנת תשפ"ה. ומה נוכח לשער גם כן בקירוב על זמן לידתו, שאם נשפוט על פי פעולתו הגדולה צריכים לומר שהגיע לכל הפחות לשבעים וא"כ נולד בין תש"כ ותש"ל. בסוף ימיו עברו על ישראל צרות ורדיפות וגזירות שמד והוא מקונן ומתאונן עליהם בסליחותיו. ואחת מן הסליחות נתחברה בשנת תש"פ. וברדיפות האלה נשפך דם ישראל כמים על קידוש השם. אבל היו גם כאלה אשר לא מצאו העו למוסר נפשם ליהרג ולא יעבור, והמירו דתם למראית עין ולכם שלם עם אביהם שבשמים, ובין האנוסים היה גם בנו של רגמ"ה. רבים שבו לדתם כשבטלה הגזירה, והוא לא הספיק לשוב בחשוכה עד שמת ורגמ"ה התאבל עליו אבל כפול שבועיים¹⁸. הד המאורעות והרעות ההם נשמע מתוך סליחותיו המצטיינות בהשתפכות הנפש והתרגשות טבעית¹⁹. ממקורות בני סמך אין לנו ידיעה אם היו לר' גרשום בנים אחרים חוץ מאותו שאבד זכרו, אלא שמסורת מופקת ומפוקפקת מספרת שהיה לו בן ר' אליעזר ראש הישיבה שבתו היתה זקנתו של ראב"ן²⁰. ר' גרשום היה לו אח ושמו מכיר. ולו היו ארבעה בנים חכמים: נתן, נחמיה, מנחם, יקר. ותורתם היתה שמורה בקובץ מעשה המכירי ומקצת ממונו נמצא לפנינו כמעשה הגאונים²¹. — ואלפא ביתא דר' מכיר נזכר אצל הראשונים²². ר' יצחק בר' יהודה מספר מעשה שהיה בנישואי כתו של רבו [ראה ערך ר' אליעזר]. אולי רבו הוא ר' גרשום.

(1) בסוף תשובת מהר"ם ד"פ, הוצ' בלון יקנ"ט ג'. חקירה על נוסח התקנות בספרו של פינקלשטיין, Jewish Self-Government עמ' 139 ולהלן. הערות של פ. בער במ"ח חלק ע"א עמ' 392 ולהלן. תשובות פינקלשטיין במ"ח חלק ע"ד עמ' 23 ולהלן, בער שם עמ' 31 ולהלן. (2) ראבי"ה סי' תתקכ"א. ובענין התקנה שלא לחרף את החזור בתשובה להזכיר לו מעשיו הראשונים אומר רש"י "אין לנו לנהוג קלות ראש בנדויו כי אין גדול כמותו להחיר". ועד כמה צדקו גדולי אשכנז במאה הי"ב לספה"ג שחששו לקלקול בדורות הבאים רואים אנו בזמננו שהיה "היתר של מאה רבנים" לדבר שאדם דש בעקביו. לפנים היה המבקש את ההיתר צריך לכתת רגליו ממדינה למדינה ומעיר לעיר עד שעלה בידו להשיג הסכמת מאה רבנים. ובזמננו בדור המכוננת והחרושת היה "היתר של מאה רבנים" גם כן לענין של חרושת: מי שנמאסה עליו אשתו הולך אצל הרב שבקירו והוא מדפיס היתר כמאות כרטיסים ושולח אותם ע"י הדואר או האוירון והענין נגמר בכמה ימים. האין זה קלות ראש וקלקול? ומדברי הראבי"ה יוצא שבמאה הי"ב לא ידע איש ה' היתר של מאה רבנים, וגם בשנת תתק"פ לא היה ענין ההיתר בנוסח התקנות, שאם כן לא היה ראבי"ה חותם על התקנות. וכל ענין ההיתר הוספה מאוחרת היא. (3) כותים, רומי, איטליא. ראה קרוים בספר הזכרון לדר' אלכסנדר ג' קוהנר, ניו יורק 1935, עמ' 400 ולהלן. ויש לתוסף דברי רש"י אלה. וכאן כותים כולל גם צרפת. (4) תשו' רש"י כחצ"ו סי' כ"א, ונתפרסמה גם ע"י רשד"ל באוצר נחמד ח"ב 174 ולהלן. (5) מחז"ו 442, סדור רש"י 106 סי' רכ"ב, ובמחז"ו והעמיק בדבר מכתב. (6) מעשה הגאונים, מחז"ו, פרדס, האורה וסדור רש"י. (7) רש"י, רשב"ם, תוספות, ראבי"ה, או"ח, מהר"ם ב"ב, טורכי, שבה"ל ועוד. ראה מבוא למחז"ו עמ' 17 ולהלן. נחלת שר"ל עמ' 12 ולהלן. גרום, Gallia עמ' 301 ולהלן. הקדמה לשבה"ל עמ' 10. (8) ונתפרסמו ע"י ר"י מילר בתשו' חכמי צרפת ולותיר, סי' פ"ה—ק"א. (9) רשב"ם כראב"ן קמ"ה ד': אני בדקתי במשנת דמשניות שכתב רבינו גרשום מאיר עיני הגולה שכתב במסכת שבת אנקטמין. כבא בתרא מ"ב א' למשנה: ובסדר משנת רבינו גרשום הכי גרסינן. מחז"ו עמ' 496: במשנת רבינו גרשום ור' אפרים כתוב בלא ר'. תוס' רי"ח ברכות מ' א': הכי גרסינן בסדר משנה כתב יד רבינו גרשום. ספר החרומה סי' ר"א: ר"ג בסדר קדשים שכתב. סמ"ג ל"ח כ"ה: כך פירש רבינו גרשום מאור הגולה בסדר קדשים שכתב. שבה"ל ח"ב כ"י סי' ע"ג [גרום, Gallia עמ' 303]: בסדר נשים שכתב רבינו גרשום. מגן אבות לרשב"ץ פ"ב מ"ד: כתבו כי במשניות שכתב רבינו גרשום ז"ל הגדול היא כתובה כאן. (10) רש"י סוכה מ' א': מצאתי גירסא זו בספר כתב ידו של רבינו גרשום בן יהודה מ"כ. אור זרוע ח"א סי' נ"ט 29 א': בספר ר"ת שהועתק מספרו של רבינו גרשום זצ"ל, סי' תע"ה 138 ב': ובספר רבינו גרשום מאור הגולה זצ"ל כתב. עיטור ח"ב י"ז א': ובספר רבינו גרשום מאור עיני הגולה שכתב בכתב ידו. שיטה מקובצת כתובות פ' א' מסהודא קמא של רש"י: שהרי בספר ישועות רבינו הגדול ר' גרשום זצ"ל כתוב כן, ובקיצור בתוס' שם ד"ה אכלה. וכן בתוס' זכחים מ"ב א' ד"ה כגון, מנחות מ"ז א' ד"ה כגון, כ"א א' ד"ה וכן לקדירה גרסינן, ל' ב'

ד"ה והא, ס"ה ב' ד"ה ר' יהודה: בספר שכתב רבינו גרשום מאור עיני הגולה, ע' א' ד"ה ביצי, ע"ג א' ד"ה או. תוס' חולין נ"ד ב': אבל בספר שהועתק מאותו ספר שכתב רבינו גרשום וכו' וגם רש"י מביא ראיה בתשובה מספר רבינו גרשום דרשאי הוה כמו חייב. סמ"ג הלכות איסורי מאכלות מ"ז ג' ונ"ב א': ובסדר קדשים כתב יד רבינו גרשום מאור הגולה גרס, הלכות ספר תורה ק"ז ד'. כת"י אדרה, דברי ח"ב עמ' 31 סי' 20: וכן היא הגירסא בהלכות הרי"ף ובספר רבינו גרשום מאור הגולה. וע"ע תוס' מו"ק ד"ה מוליא ור"ש ידים פ"א משנה ג' ותשו' ר"ח אור זרוע סי' ו'. והנה ראינו שבהעתק הש"ס שלו היו גם פירושים. (11) מצאתי במסורת הגדולה שכתב רבינו גרשום מאור הגולה. רו"ה מכת"י, פרנסדורף, אכלה ואכלה עמ' 23 ולהלן. וכן בכתב-יד אחרים אצל גרץ, מ"ח חלק ל"ו עמ' 1 ולהלן ואצל Untersuchungen über die Massora [Hannover בספרו Ehrentreu בספר מסורה שחבר ר' גרשום. וראיתו שהלשון כתב אינו נופל על העתק אלא על חבור. וזה טעות. וכבר העיר על טעות זו ראה"ו, דור דור ודורשיו חלק ד' עמ' 315 הערה 1. וראה גם פרנסדורף במקום הנ"ל שרומז לענין אחד שמוכח ממסורת של ר' גרשום ואינו מתאים לאכלה ואכלה. והאריך בשאלה זו ר"א עפשטיין במאסף הכרם עמ' 27 ולהלן, עמ' 83 ולהלן. וכן באכר וניבויר במ"ח שם עמ' 299—309. ודעתם שספר אכלה ואכלה נתחבר באפריקא הצפונית ששם נזכר בראשונה. ובא Ehrentreu ואמר לא כדברי זה ולא כדברי אלה אלא אכלה ואכלה נתחבר בבבל ומשם בא לארצות המערב. וגם אינו מסכים לזה שר' גרשום העתיק את המסורה אלא ש"כתב" פירושו: נתן לכתוב, לאמור שצוה למעתיק להעתיק ספר המסורה [אכלה ואכלה] תחת השגחתו הוא והוא תקן גם נוסח האכלה ואכלה והוסיף עליו. ופירושו זה ודאי שאינו נכון. והוא נמשך בזה אחרי גרץ שאומר שדעתק בעלמא אין צריכים לחכם גדול כר' גרשום וכל קאליגרף יעשה המלאכה באופן יותר טוב ממנו. ונעלם גם מגרץ וגם ממנו שר' גרשום לא חש על הפירחא להעתיק ספרי המשנה והתלמוד. ומעשהרנטייא נעלם גם מאמרו של עפשטיין. (12) כן הוכיח ר"א עפשטיין בספר-היובל לשמיינשניידר עמ' 115 ולהלן. (13) ראה למעלה הערה 10 בסופה. (14) הפירוש לברכות לא נזכר רק בערוך בשני מקומות. והבאה שלישית נמצאת בפירוש ברכות לר' יוסף בר' יעקב ראש הסדר, שכתב פירושו בין שנות תתק"מ—תתקס"ה. קמע ממנו נתפרסם ע"י ר"ש אסף בס' הזכרון לרצ"פ חיות עמ' ל"א ולהלן. ראה דברי אסף עמ' ל' ובהוספה בעמ' מ"ח. וזה לשון ר' ברוך ראינו בפ"ו ר' גרשון מעיר מגאנצה אשר בארץ אדום הזבין והמצורעין וכו' [ברכות כ"ב א'] שהן טמאין ז' ימים מותרין לקרות בתורה שהן יכולין לעסוק באימה אבל בעלי קראין ששמשו מטותיהן שאין יכולין לעסוק באימה שהן שמחים בשמוש מטותיהן אסורין הן כדברי תורה. שם עמ' מ"ו. ולשון "בארץ אדום", שהוא שם ארצות הנוצרים משום שהמחבר כתב בפוסטאט במצרים שהיתה לישמעאלים. (15) יוחסין הוצ' פיליפובסקי עמ' 217: "והרב רבינו גרשום מאור הגולה הוצ' פיליפובסקי וכו' ואם היה אומר

הגאונים" [המשפט העברי קובץ ה' עמ' 43 סי' 9 והערה 3]. צונץ, לימ"ג עמ' 239. דאודוון, אוצר השירה ח"ד עמ' 374. 20) למעלה פרק ב' ערך ראב"ן. 21) ראה ר"א עפשטיין, מבוא למעשה הגאונים. 22) רש"י, תולדות ר' נתן, בכה"ע חלק י' עמ' 26 וחלק י"א עמ' 82. וראה ר"נ אפשטיין בספר-היוכל לר"א שוארץ עמ' 318 והערה 2].

ר' גרשום בר' יצחק, היה אחד הדיונים של בית דין עראי של קלוניא עם ר' יעקב בר' מרדכי ור' משה בר' שמואל בדין ודברים שבין ר' יואל אפטרופוס האלמנה בי"א ושמועון הלוי. פרק רביעי, תשו' ר' יואל סי' תתל"א. ומצאנו פייטן ר' גרשום בר' יצחק שחבר קינה על רדיפת כלוייש [Blois] בשנת התקל"א, 1171 [צונץ, לימ"ג עמ' 294]. וקרוב שהוא ר' גרשום שלנו. ר' דוד בר' קלונימוס בר' מאיר, ר' דב"ק. ונקרא ר' דוד ממינצבורג [Münzenberg]. אחיהם הצעיר של ר' מאיר בר' קלונימוס ור' יהודה בר' קלונימוס משפירא². בזמן מן הזמנים היה במגנצא, ושם חתם עם ר' משה כהן על תשובה לר' יואל³. ובזמן אחר מצאנוהו בוירמיישא, ומשם שלח יחד עם ר' אלעזר בעל הרוקח תשובה לר' ברוך ממגנצא⁴ ועוד פעם אחרת השיב לר' ברוך⁵. ופעם שלישיית השיב לר' ברוך בענין תקנת הנדוניא, אלא שחתימת התשובה נשתכשה: דוד בר' שאלתיאל [ראה תולדות ר' דוד בר' שאלתיאל]. השיב לראבי"ה⁶ ולר' שמחה⁷. שאל לר' יואל^{7א}, לריב"ק ממגנצא⁸ ולר' שמועון משפירא⁹. ר' דוד תקן תקנת החליצה¹⁰ בשנת תתקנ"ו [1196]. תכלית התקנה היא להגן היבמה מפני החלוץ לוחצה דורש דמים יקרים בחליצה. ר' דוד היה רבו של הר"ש משאנץ והוא כפירושו לספרא מביא כמה פירושים ממנו: מורי ר' דוד בר' קלונימוס¹¹. ועוד תלמיד אחד מצאנו לו שמו ר' משולם שחבר פירוש למסכת שקלים. כ"י אוכספורד סי' 370 [רשימת נייבויר עמ' 80]: כך פירש מורי הרב ר' דוד בר' קלונימוס שו"י. אולי הוא בנו¹²— במגנצא היה לפני התקמ"ח, שהרי בתקמ"ח לא היה ר' משה כהן בין החיים¹³. ומכיון שר' ברוך שלח שאלתו אליו לוירמיישא ולא אל ר' מנחם בר' יעקב ראש בית דין וירמיישא¹⁴ צריכים לומר שר' מנחם בר' יעקב לא היה בחיים אז ובמקומו בא ר' דוד ראש בית דין. וזה לאחר תתקס"ג [1203]. ומתי בא ר' דוד למינצבורג? רונטהל¹⁵ אומר שבשנת תתקנ"ה בשעת הרדיפה בשפירא ברחו יהודי שפירא למינצבורג ור' דוד נשאר שם לאחר ששבו לעירם. אבל אין לנו ידיעה שהיה ר' דוד בשפירא בזמן ההוא, וגם לא מצאנו בשום מקום שבשנת תתקנ"ה נמלטו יהודי שפירא למינצבורג¹⁶. ואם כן קרוב הוא מאוד שר' דוד בא ממגנצא למינצבורג בשנת תתקמ"ח [1188]. ובשנת תתק"ף חתם על התקנות בוער מגנצא: דוד ממנצפערק בר' קלונימוס. אם כן הפליג בזקנה. היה לו בן ושמו ר' משולם, נודע בין חכמי דורו.

[1] מהר"ם ד"פ סי' תתקע"ב בשאלת ר' ברוך, וכן חתם על התשובה. שבה"ל כ"י ח"ב סי' ק"ן: רבינו דב"ק שאל לרבינו יב"ק בר' משה. הקדמת רש"י עמ' 10 הערה ע"ג. 2) רח"ם, אור החיים עמ' 346 סי' 774. עפשטיין Das talm. Lexikon יחסי תנאים עמ' 9. 3) תשו' ר' יואל סי' תתקל"ה.

הצרפתי" לבד היו יכולים לפקפק, ומכיון שמוסיף "בארץ אשכנז", הרי שידע לחלק בין מקום מוצאו ובין מקום פעולתו. וזו ידיעה מדויקת. וכן במקורות אחרים נחשב רגמ"ה בין חכמי צרפת. ראה גרום Gallia עמ' 299. ורח"ם אור החיים עמ' 307 סי' 677 רומז לתשו' ר"ת בספר הישר סי' תר"כ [והיא כהוצ' רונטהל עמ' 83 סי' מ"ה אות ה']. ושם אין רמז שהיה רגמ"ה מצרפת, וכן כחוב שם: "ומנהג רבינו האי תפס רבינו גרשום מאור עיני הגולה ורבותינו שבבארי ושבלותיר". וגרום, Gallia עמ' 299, כתב שהיה רגמ"ה ממיץ, ורומז לתשו' רש"י סי' כ"ט. ור"א עפשטיין, מ"ח חלק מ"ט עמ' 559 הערה 1, אומר כי "ממיץ" טעות סופר הוא וצ"ל ממינץ או ממניץ, שכן מצאנו שם העיר מגנצא. וזה אינו נכון כלל, שהרי בתשו' רש"י שם כותב תמיד שם העיר מגנצא, ומאין בא לכתוב פעם אחת מינץ או מניץ? אבל כל הענין הוא מלחמה נגד ריחיים של רוח. שבתשו' רש"י אין שום רמז לזה שהיה רגמ"ה ממיץ. וז"ל שם: "ורבינו גרשם מ"ה קבל מרב האי וכו' וכו' וכימייהם היה ר' אלעזר הגדול ור' שמעון הגדול ממגנצא ור' שלמה הבבלי ור' קלונימוס אביו מלוקא ומהם קבלו רבי גרשום ממיץ והם היו גדולי לותיר". הרי שרגמ"ה לחוד ור' גרשום לחוד— ועוד אני אומר כי ר' גרשום לא בא למגנצא בילדותו אלא היה מפורסם ונודע שמו לתהלה עוד בהיותו בארצו ושם שמשו לפניו חכמי ספרד ונרבונא. וכן כותב ר"ת בתשובה סי' תר"כ [הוצ' רונטהל עמ' 90 סי' מ"ז אות ד]: "ורבינו גרשום מאיר עיני הגולה וחכמי נרבונא וספרד שמשו לפניו כאשר יש מהם שאלות ותשובות בידי", ולא מצאנו בימים הקדמונים ההם קשר בין אשכנז וספרד. ור"ש אסף, תרביץ חלק ח' עמ' 162, מבין בפשימות שחכמי ספרד ונרבונא למדו לפני רגמ"ה במגנצא באשכנז. ואני לא כן עמדי. 16) כתובה דאירכסא שכתב ר' גרשום לאשתו בשנת תשע"ג, נתפרסמה על ידי ב"ג בכרם חמד חלק ח' עמ' 106, ונמצאת עוד בתקון שמרות כת"י אצל צונץ, לימ"ג עמ' 238 הערה 5. 17) תשו' רש"י סי' כ"ט: ונפטר בשנת ת"ת. אבל בכתבי-יד נמצא זמן פטירתו: תשפ"ח. כרם חמד שם עמ' 107. לאנדסהוט, עמודי העבודה עמ' 57. וביוחסין עמ' 277: בשנת תת"ל, ומעיר על זה ב"ג בהערה שרומז לכתובה דאירכסא שהזכרנו ושמצא בכ"י שנפטר רבינו גרשום תשכ"ה. כודאי שמעות הדפוס הוא וצ"ל: תשפ"ח וכן טעות הדפוס הוא שהכתובה מתשנ"ז וצ"ל: תשע"ג. 18) רח"ם עמ' 307 ולהלן. צונץ, לימ"ג עמ' 235 ועמ' 238. בענין האבל או"ז ח"ב סי' תי"ב 176 א' מהר"ם ד"פ סי' תקמ"ד, הל' שמחות מהר"ם ססי ל"ז: שמעתי מפי הרי יצחק מוינא ז"ל שרבינו גרשום התאבל על בנו שנשתמד באונס. מרדכי מו"ק סי' תתפ"ו: רבי מאיר שמע מפי הרי יצחק מוינא שרבינו גרשום התאבל על בנו שהמיר [עם אמו ומת. הגה"ה ממרדכי ישן].— ואין ספק שלמוכת האנוסים השכים נתקנה התקנה: תרם שלא לכוויש בעלי תשובה מעונם בפניהם. ומתאימה לתקנה זו שימת רגמ"ה שכהן משומד שחזר בתשובה חוזר לקדושתו לכל דבר. ראה תשובתו במחז"ז עמ' 96, ובאו"ז ח"ב 166 ב' סי' תי"ב ושבה"ל סי' ל"ג, ובקצור בתש"ר ח"ב עמ' 7. ופסקו מובא במקומות הרבה בפוסקים, ראה הגהות למחז"ז שם. וכל הגאונים פסקו שאינו חוזר לקדושתו, ראה מאמרי, מלקות ומכת מרדות כתשובות

(4) ראה למעלה ערך ר' אלעזר בר' יהודה. (5) מרדכי כתובות סי' ק"ג, ובמרדכי כ"י: שא"ל וכו' ולכנו ר' משולם. קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 141. (6) פרק רביעי, תש"ו ראבי"ה. (7) אור זרוע ח"א סי' י"א 15 ב'. מהלוקת בין ראבי"ה ור' שמחה. ראבי"ה פסק: מעות צדקה לא ניתנו לפירעון חוב, ור' שמחה הורה שמעות צדקה מתנה הן ובע"ל חוב גובה מהם, ור' דוד הכריע כר' שמחה. וראה למעלה פרק רביעי, תש"ו ראבי"ה סי' תתקל"ט, תתקל"ג. (8) ראה למעלה הערה 1. (9) מהר"ם ד"ץ סי' ת"ד: וכבר שא"ל רבינו דוד בן רבינו קלונימוס את רבינו שמעון משפירא שני זכרים תאומים וכו' וכ"ה במהר"ם ד"ץ סי' ז' בכת"י. ור"ם ב"ד הגיה: "ר' שמחה" עפ"י המרדכי חולין פ"ו סי' תרנ"ז: שא"ל רבינו משולם [בכ"י אצל קאהן עמ' 141: בר' דוד] מרבינו שמחה. אבל רחוק הוא שיחא שינוי כזה בספרים, וגם רחוק הוא שר' דוד שא"ל מר' שמחה. לכן נראה ששתי תשובות שונות הן אף שענינם שוה: ר' דוד שא"ל לר' שמעון, ור' משולם בנו שא"ל לר' שמחה. — ור' שמעון משפירא הוא ודאי ר' שמעון הנזכר כמה פעמים בראבי"ה, וודאי שהוא אביו של ר' נתן בר' שמעון ראש בית דין שפירא. ראה פרק ששי ולקמן בערכם. (10) תש"ו מהר"ם מינץ סי' י' וצדה לדרך כת"י אצל רוזנטהאל, מ"ח חלק מ"ו עמ' 249. ועיין גם תש"ו מהר"ם מינץ סי' ק"ב. והפרט בצדה לדרך: נ"ו, ומפרש רוזנטהאל לנכון: תתקנ"ו, שם עמ' 246. ובתש"ו מהר"ם מינץ: מצאתי בספר הפרנס, והוא בספר הפרנס [וילנא תרנ"א] כ"ד ד' סי' שני"ח ושנ"ט: "כך קבלו עליהם בשובר כל הקהלות עפ"י חרם שגזר רבינו דוד בר' קלונימוס". (11) ספרא עם פירוש ר"ש משאנץ ל"ד ב' ונ"ג א'. (12) ראה לקמן ערכו. (13) מכתב חדשי חלק מ"ו עמ' 246. (14) למעלה ערך ר' אלעזר בר' יהודה].

ר' דוד בר' שאלתיאל. בנו של ר' שאלתיאל בר' מנחם מקולוניא חברו של ראבי"ה בבית דינו 1. ור' דוד היה תלמידו של ראבי"ה ושא"ל ממנו 2. השיב יחד עם ר' יהודה בר' משה כהן ור' משולם בר' דוד בר' קלונימוס לר"י (או"י בדבר ריבה אנוסה שנכבשה בידי נכרים כגזירת פרנקפורט ה"א א' [1241] 3). מקום ישיבתם של שלשת החכמים האלה לא ידענו. ואם נלך אחר הראש שבהם קרוב שהיו כמגנצא, שהרי ר' משה כהן אביו של ר' יהודה היה כמגנצא, בזמן מן הזמנים היה רב בבכרכא ובלורכא 2. וראה עוד למעלה פרק א' סי' ז' תלמידיו. — ובתש"ו מיימוניות להלכות אישות סי' ל"ה תשובה ערוכה לר' ברוך בר' שמואל וחתום עליה דוד בר' שאלתיאל. ועל פי זה כתבו חוקרי הדורות בפשימות שהוא השיב לר' ברוך [קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 107. גרוס, מ"ח חלק ל"ד עמ' 371. גר"י ח"ב עמ' 203]. ורח"ט [אור החיים עמ' 347 סי' 776] כתב: "ונראה שבני ווירצבורק היו כפופים לו וסרים למשמעתו כי רבינו ברוך כמגנצא קבל עליהם אצלו על אשר סרבו בתקנות קהלות שז"ס והרב השיב לו". ובעיני הדבר רחוק מאוד שר' ברוך פנה בשאלה או קובלנא לר' דוד בר' שאלתיאל הצעיר ממנו הרבה. ועוד פתיחת התשובה: "דע לך הרב", כזה לא יכתוב צעיר לגדול ממנו בשנים ובפרסום. לכן נראה ל"י שכתשובות מיימוניות החתום הוא דוד בן קלונימוס. והוא היה מוקני החכמים ונכבד מאד, ותקנתו בדבר החליצה קבלה הקהלות. ולכן פנה אליו ר' ברוך בקובלנתו, שדבריו ישמעו לבני וירצבורג.

וידענו שר' ברוך פנה גם בפעם אחרת לר' דוד בשאלתו. ואחר כותבי זה מצאתי ראייה הנדסית להשערת. והוא בתש"ו מהר"ם ד"ץ סי' תתקל"ד: "ואנו העתקנו ממכתב יד הרב זוסקינד כהן מערפורט בספר ברוך יש תקנה קבועה עשו הקהילות איש ואשה שיעשו נשואין ומת אחד מהן בלא זרע בתוך שנתיים שחצי הנדוניה יחזיר ליורשי המת ורבינו ברוך ורבינו דוד בר' קלונימוס עשו מעשה והחזירו ליורשי אשה שמתה וכו' ע"כ". וענין החזרת הנדוניה הוא הוא הענין בתש"ו מיימוניות אישות שם. — ר' דוד בר' שאלתיאל חתום על התקנות בשנת תתקפ"ג.

(1) ראה לקמן ערכו. (2) למעלה פרק רביעי, תש"ו ראבי"ה סי' תתקצ"א. (3) או"י ח"א סי' תשמ"ג, 213 א'. ר"ח או"י סי' ק"ג ורכ"ג].
 ר' הל"ל, ר' הלל בר' אליקים, מפרש הספרא והספרי. הלעזים היונים שבפירושו מראים מקומו בארץ יון או אימליה הדרומית 1, שהיתה שם היונית השפה המדוברת. זמנו יש להוציא מזה שהוא מזכיר את ר' יצחק מסימפון 2, ור"י מסימפון היה בזמן רשב"ם ור"ח 3. וכן מזכיר הוא את ר' ברוך בר' שמואל מארץ יון 4 שחי גם כן במחצתה הראשונה של המאה הי"ב 5. הראשון שמזכיר פירושו ר' הלל הוא הר"ש משאנץ 6, וכן בן דורו ראבי"ה 6. והוא מזכירו לפני ראב"ן 7. ולפי זה חי ר' הלל באמצע המאה הי"ב. פירושו נמצאים בכ"י בווינא 8, אוכספורד 9, ומינכן אוצר מרצבכר 10. פירושו ל"ג מדות דר' ישמעאל נתפרסם על ידי ר"א פריימן 11. וחכמים אחרים מביאים בספריהם כמה מאמרים מפירושו 12. כ"י מרצבכר נכתב בנוא אמון בשנת תתקע"ב ע"י יחיאל בר' אליקים, וקרוב מאוד שהוא אחי המחבר 13. ורח"ט משער שהיה ר' הלל תלמידו של רש"י, ורומז לכ"י המכורג סי' נ"ב, אבל ברשימת שטיינשניידר לא נמצא. והענין בעצמו רחוק מאד, שלפי סדר הזמנים גם ר"י מסימפון לא היה מתלמידי רש"י. וכתב שם עוד רח"ט שר' הלל שלנו הוא ר' הלל מרומניא הנזכר בעיטור מ"ו א' [=דפוס למברג ח"א ה' ג']. ואם היו דבריו נכונים היינו יכולים לקצוב זמנו של ר' הלל בקרוב יותר, מפני שמאמר שביעי שבעיטור נכתב בין שנת תתקל"ט ותתקמ"ט 14. אבל דברי רח"ט אין להם שום יסוד 15. נשאר שר"ש משאנץ וראבי"ה הראשונים שמזכירים את ר' הלל בפירושיהם. ר' הלל נזכר בתו' סוטה ל"ח א' ד"ה או 16 ושם מ"ו א' ד"ה כמין חומר 17.
 (1) שטיינשניידר, המזכיר חלק י"ח עמ' 131. ר"א פריימן ספר היובל לר"א שווארץ עמ' 110 סי' 3. ובפירוש הספרא לר"ש משאנץ, נ"ג ב': והרב הלל מארץ יון גרים, אמור פרשה י"ד ה"ד, ק' רע"א: והקשה ה"י הלל מארץ יון.
 (2) ראבי"ה סי' תתקמ"ו, פרק שביעי, פירוש תורת כהנים ופרק ששי ערך ר' יצחק בן מלכי צדק. קרבן אהרון שמיני פרק ח' סי' י"ג [רח"ט, אור החיים עמ' 356 סי' 796]. רשימת גולדנמהאל עמ' 15. פירוש י"ג מדות, כ"ד ופרט עמ' קע"א (3) ראה לקמן בערכו (4) רנ"ן ראבינאווימן הקדמה לעירובין רשימת הספרים. (5) ראה י"ג אפשטיין בתרכיץ שנה א' ספר ד' עמ' 31 ואפמויבצר בדו"ח לבית המדרש לרבנים בווינא לשנת 1933 עמ' 36 ולהלן. 5^a) ראה למעלה הערה 1. ועוד: ט' ב', נ"א ב', פ"ב א', צ"ב א', צ"ג ב' ק' ב'. (6) פרק ששי ופ"ז בערכו. (7) פרק שביעי בערכו סי' תתקמ"ז: מפני פתרון ר' הלל ורבינו זקני".

ר' חיים כהן, ר' חיים בר' חננאל הכהן. מתלמידיו הכי ראשונים של ר"ת א. ואצלו למד ר' אליעזר ממיץ וכתב לפניו תוספות. פירושו ופסקיו מובאים במחזור ויטרי, ר' אבי"ה, תוספות, אור זרוע, ועוד. היה בפריז [Paris] 6. בתו היתה אמו של ר"מ מקוצי בעל הסמ"ג. היה לו בן שמו ר' נחמן והוא חבר ספר בהלכה בשם ספר הנחמני 8.

(1) גרוס, Gallia עמ' 517. (2) ראה למעלה ערך ר' אליעזר ממיץ. (3) מבוא למחזור ויטרי עמ' 22. (4) ראה למעלה פרק ששי ערך ר' חיים כהן. (5) גרוס שם. (6) תשו' מהר"מ ד"ץ סי' ת"ז: "ושמעתי שרבינו חיים כהן היה אוסר תרנגולות שנמלגו בכלי שני ונמצאת אחת מהן מריפה או נבילה וכו' כך היה מלמדינו מורינו הקדוש". ונראה שהוא לשונו של ר"ש משאנץ החתום בסוף סי' ת"י. (7) סמ"ג הלכות המץ [ד' וינ' ל' ב']. גרוס שם, רח"ם, אור החיים עמ' 405 סי' 879. (8) מובא בשרשי מהר"ק סי' קמ"ה: וכן בספר הנחמני יסדו בנו של רבינו חיים כהן. ובסי' קמ"ט: "וכן משמע נבי לאורה מתוך דברי הר"ר נחמן בן בנו של רבינו חיים כהן בספר הנחמני שיסד". ואחר זה נמשך רח"ם. אבל גם בכלבו סי' ק"א: וה"ר נחמן בן הר' חיים כהן. ראה גרוס שם. וספר הנחמני מוזכר בתשו' מהר"מ ד"ב עמ' 311: "וזה מספר הנחמני: פעם אחת כעס ר"ת על אותם האוכלים בין מנחה למעריב בשבת וכו' עכ"ל הנחמני".

ר' חננאל. ר' חננאל בר' חושיאל מקירואן, נולד קרוב לשנת תשל"ה — תשי"ב באיטליה ובא עם אביו לקירואן קרוב לשנת תש"ס. אביו ר' חושיאל מגדולי חכמי איטליה יסד בקירואן ישיבה, והוא ובנו הרביצו שם תורה. ומתלמידיהם נודע האחד לתהלה: ר' נסים בר' יעקב. ר' חושיאל נפטר בשנת תשפ"ז או תשפ"ח, ור' חננאל נפטר בשנת תתמ"ז, באותה שנה שמת מעריצו ר' שמואל הנגיד. — ר' חננאל חבר: א) פירוש המקרא, ב) פירוש התלמוד, ג) תשובות, ד) ספר המקצועות. תולדות ר' חננאל באריכות במאמרי: "ר' חושיאל ור' חננאל" בדו"ח של בית מדרש הרבנים בווינה לשנת 1929 — 1932. ר' יודיה, מוכירו ר"ת בתשובה לר' משולם בר' נתן ממלאון: "ואומר לו לרב יודיה שמור ושמעת שלא להוציא לעז על גיטין כשרים" [ראבי"ה סימן תתקכ"ב, פרק שביעי תשו' ר"ת]. אם כן היה ר' יודיה גם כן ממלאון. וכן מפורש במנהיג לראב"ן הירחי: "כך קבלתי בצרפת מפי הרב ר' יודיה ז"ל ממלאון" [מנהיג ד"ב ע"ט א' סס"י ל"ה]. ונזכר במחז"ו עמ' 246 סי' רע"ח: "וגם הרב רב יודיה אמר לי כן". וכתו' שאנץ עירובין מ"א ב' ד"ה והלכתא: "ומורי אמר לי בשם הר' יודיה". ומורו של ר"ש משאנץ הוא ר"י הזקן. ובאוז' ח"ב 116 א' בפירוש ר' שמואל מפלייזא לפיוט, "אלהי הרוחות": "וכבר השיב ר"ת לר' יודיה". וגרוס במ"ח חלק ל"ה עמ' 29 הערה 5 אומר שר' יודיה היה אביו של ר' יהודה ממלאון שמוכר ר' ישעיה די טראני כשימה מקובצת לכ"ק נ"ג ב'. ובשטמ"ק שם מובא ר' יהודה מתום ר' פרץ. וכן לנכון אצל גרוס ב"גליא" עמ' 353, אבל שם אומר שאביו של ר' יהודה הוא ר' דוד ממלאון. וא"ל וא"ל רק השערות בלי שום סמך. ובמחז"ו עמ' 257 סי' י"ג: "השיב ר"ת לרב ר' יודיה בר' לוי". ואין ספק שהוא ר' יודיה שלנו. הרי נודע לנו לכל הפחות שם אביו.

8) רשימת גולדנמאל עמ' 12 ולהלן ועמ' 15 ולהלן, רשימת שווארץ עמ' 58 סי' 59. 9) רשימת נייבויר עמ' 90 ולהלן, סי' 424, 426, 427. 10) רשימת ראבינאוויטץ אהל אברהם סי' 97. 11) בספר זכרון לרש"א פוזננסקי עמ' ק"ע ולהלן. 12) רמ"ש כמאיר עין לספרי ור"א שווארץ בספריו. ראה פריימן שם בהערות. 13) ררנ"ן ראבינאוויטץ שם. 14) ראה הקדמת ר' מאיר יונה לעיטור ד' וילנא — ורשא ג' ד'. 15) זה לשון העיטור: "ושמעתי שה"ר הלל מרומניאה פוסלו וה"ר שבתאי חולק עליו". ובהגהות מרדכי גיטין סי' תס"ו: ר' הלל מרומי. 61) פירוש ר' הלל בספריו. ולפי עדותו של גולדנמאל עמ' 15 נמצא הפירוש בכת"י וינא. 17) פירוש ר' הלל. והענין הוא בספרי נשא פיסקא ח', ולכן אין ספק שגם כאן הכונה לפירוש הספרי של ר' הלל.

ר' הלל בר' יהואל, קרובו של ראבי"ה. ראבי"ה השוב לו: בר אבהן ובר אוריין, יאה ונאה, קרובי החבר ר' הלל בר' יהואל [תתרי"ג]. מזה יוצא שאביו היה אדם חשוב. ואולי הוא ר' יהואל קרובו של ר' אפרים מבונא. ראה ערך ר' אפרים.

ר' חוקיה [יחוקיה] בר' יעקב בר' מאיר ממיידיבורק [Magdeburg], מהר"ח. תלמידו של ראבי"ה. היה בן דורו של ר"י או"י וצעיר ממנו לימים, שכן קורא אותו כחור 1) וגם היה לו משא ומתן בהלכה עם מהר"ם ב"ב 2). ומזה יוצא שלמד אצל רבינו בילדותו ובסוף ימיו של רבינו. — פסקיו של מהר"ח מובאים בהגה"מ ובמרדכי 3) וביחוד בהגהות אשרי. ונמצאים בכת"י של הקהלה בפראג 4). — שא"ל מרבי אביגדור כ"ץ 5) ומר"י או"י. ר' אליעזר מטוך הידוע שסדר תוספות לכמה מסכות היה בן אחותו 4). מקורות חיינו נודע שלאחר פטירת אביו פרץ ריב בקהלתו מיידיבורג, שמקצת אנשי עירו חפצו להשיבו על כסא אביו להיות רב וחזן, ומקצתם בחלו בו כאמרם שאינו ממלא מקום אביו בתורה ובחכמה. ר' משה בר' חסדאי עמד לימינו והצדיק אותן, אבל יעץ לו לעשות פשרה.

[1] או"י ח"א סי' קי"ד. 2) ברודי, פסקי מהר"ח, ספר היובל לר"א שווארץ חלק העברי עמ' 37 ולהלן. גר"י ח"ב עמ' 166 ולהלן. 3) ומובאים פסקיו גם בכת"י אדלר סי' 2717, דביר ח"ב 224 סי' 61. וכן בכת"י שוח"ה סי' 354, קהלת שלמה עמ' 67. וכתו' ב"ב מ"ד ב' ד"ה דלא מובא פירוש בשם ר' חוקיה, ומשער דר' אורבך, דין וחשבון של בהמ"ד לרבנים ברסלע לשנת 1936 עמ' 51, שהוא ר' חוקיה שלנו. ויפה כיון, שכן נמצא הענין בפסקי מהר"ח ראה ברודי במאמרו הנ"ל עמ' 41 הערה 1. וכתב שם ברודי שר' אליעזר מטוך הכנים דברי ר' חוקיה שהיה דודו לתוספות. 4) ברודי שם. וראה אצלנו למעלה פרק א', תלמידיו. 5) שאלתו לר' אביגדור כ"ץ נזכרת גם בכ"י פריש סי' 1408 [Schwab, Le manuscrit hebreu N. 1408 עמ' 10].

ר' חוקיה בר' ראובן מבופרד [Boppard] במחז' קובלניץ. התום על התקנות בשנות התק"פ ותתקפ"ג. ר' חוקיה היה עשיר גדול ונדיב עומד לעמו בעת צרה. כשנת תקנ"ו בגזירת שפירא השתדל יחד עם ר' משה בר' יוסף הכהן ממגנצא לטובת הקהלה. [גר"י ח"א עמ' 62 ושם המקורות]. וראה למעלה ערך ר' אליעזר מטול.

ר' יהודה בר' יום טוב, מפריש. מובא במחז"ו (1), ראבי"ה (2), תוספות שאנץ (2), תוספות (3), אור זרוע (4), ובמדרכי (5). ודאי שהוא בנו של ר' יום טוב בר' יהודה, שהוא ר' יהודה בר' נתן, ריב"ן חתנו של רש"י. ואם כן היה ר' יהודה שלנו שלישי בשני עם ר' יצחק ורשב"ם ור"ת, נכדיו של רש"י. ר' יהודה היה זקנו של ר' אלחנן בן ר"י הזקן, היינו אבי אמו (6).

[1] במחז"ו כתיב אוכספורד סי' תקע"ז: "ופירש הרב ר' יהודה בן הרב רבינו יום טוב הגדול וכו'" = מחז"ו שלנו עמ' 221. ראה נחלת שד"ל עמ' 20. מובא למחז"ו, תוספות ברלינר עמ' 6. 2) פרק ששי בערכו. 3) יבמות פ"ד א' ד"ה יש מותרות, מנחות פ"ה א' ד"ה רביעית, ערכין י"ח ב' ד"ה ובשביעית: הקשה הר"י בן יום טוב וכו' והשיב לו רשב"ם. נדה י"א ב' ד"ה תניא, ע"א א' ד"ה ה"ג. 4) או"ז ח"א סי' רנ"ו 116 ב'. אבל ר' יהודה בר' יום טוב הנזכר בתשו' רשב"ם באו"ז ח"א סי' תע"ו 138 ב' ונחשב בין זקני פריש אי אפשר שיהיה ר' יהודה שלנו, כמו שמעך גרום, Gallia עמ' 509 ולהלן. ראה רוזנטהל, ספר הישר עמ' 42 סי' כ"ה הערה א'. אבל אין לנו אחריות על זה שר' יהודה בר' יום טוב בראבי"ה הוא נכד הריב"ן ולא ר' יהודה מפריש. 5) מדרכי יבמות סי' ל"ז. 6) נחלת שד"ל עמ' 19: זקננו (של ר' אלחנן) תוספות כ"י פרק אין מעמידין, ונמצא בתוס' ר' אלחנן לעבודה זרה הוצ' פרנקל ל"ג א' דף כ"ט א' ד"ה איכא בינייהו: "והר"ר יהודא בן הר"ר יום טוב זקינו פי"י].

ר' יהודה הכהן, ר' יהודה בר' מאיר הכהן, בעל ספר הדינים, תלמידו של ר' גרשום מאור הגולה, וזוה נדע גם זמנו. היה במגנצא. ספר הדינים שלו נזכר בראבי"ה ובאו"ז והרבה בתשו' מהר"ם. ראה צונץ, ליט"ג עמ' 611 ולהלן. רח"ם, אור החיים עמ' 462 סי' 1002. ורשימות ר"א עפשטיין, במבוא למעשה הגאונים עמ' XVII. רשב"ב, מבוא לספר האורה עמ' 98. והוא מעך לחשוב שהוא ר' יהודא בר' מאיר הכהן, ר' ליאונטיין רבו של רגמ"ה. והיא שימתו של גרום, Gallia עמ' 224, וכבר סתר מעות זו ר"א עפשטיין במ"ה חלק מ"א עמ' 469. ולדעת רח"ם אולי הוא נכדו של ר' ליאונטיין, וזה קרוב לפי חק קריאת השמות באשכנז. היו לו שני בנים: ר' אברהם ור' שמואל. ראה בפרק זה בערכם. ככ"י אוכספורד 1103, רשימת נייבויר 314, פיוט מרבינו אברהם כהן בן רבינו יהודה כהן שעשה ספר הדינים בר פלוגתיה של רבינו שמעון הגדול ממגנצא בר' יצחק ז"ל. ולא ידעתי מה ענין הפלוגתא וגם לא מצאתיה נזכרת במקום אחר.

ר' יהודה בר' נתן, ריב"ן, ר' יב"ן (1). חתנו של רש"י (2) ותלמידו המובהק (3). ריב"ן חבר פירושים לרוב מסכות התלמוד (4). ומלבד פירושו שחבר הוא השלים פירוש רש"י למסכת מכות (5) וגם בשאר מסכות כתב תוספות והגהות לפירושי רש"י. וסדר פסקים מפי רש"י (6). וחונן לאלה כתב פירוש התורה (7). — אך מעט היא מה שנדע מקורות חייו. אשתו, בתו של רש"י, ירדה לו את ר' יום טוב — הוא ר' יום טוב בר' יהודה ונקרא גם ר' יום טוב מפלייזא [Falaise] (8) — ואת מרת מרים. ומרת מרים היתה לה בת ושמה אלוינא [Alvine] והיא מסרה לר"י הזקן מנהגים שנהגו בבית אמה (9).

[1] ראה למעלה פרק ספרים, פירוש ר' שמעיה לקידושין. 2) ראה המקומות שרשם י' נ' אפשטיין, תרכ"ב שנה ד' ספר א' עמ' 12 הערה 6, וראה לקמן

בערך ר' יום טוב בר' יהודה. 3) ורבינו יב"ן פירש כענין זה, וסיום בפירושו ונפלא בעיני רבי וכו' ורבו המובהק הוא רבינו שלמה" [ר' שמואל מצרפת בראבי"ה סי' תתקי"ז. למעלה פרק ספרים שם]. וראה עוד להלן הערה 5. 4) אפשטיין, תרכ"ב שם, רשימה מפורטת. ויש להוסיף: א) פירוש למס' קידושין, פרק ספרים שם. ב) פירוש ליבמות נזכר גם בראבי"ה סי' תתק"ן, אצלנו למעלה פרק חכמים ערך ריב"ן. ג) פירוש לסנהדרין נזכר גם בראבי"ה סי' התרמ"ד. למעלה פרק חכמים שם. ואצל אפשטיין שם עמ' 14 צ"ל: ראבי"ה ח"א סי' קפ"ג עמ' 208. קמע מפירוש ריב"ן לכתובות פרסם אפשטיין ב"מוסף התרכ"ב" מחברת ג', ירושלים תרצ"ג. ולדעתו מהדורא קמא" של רש"י המובאת בשו"ת מקובצת אינה אלא פירוש ריב"ן. 5) מדף י"ט ב' עד סוף המסכת: רבינו גוף טהור ויצאה נשמתו בטהרה לא פירש יותר מכאן ואילך לשון התלמיד ריב"ן. והלשון רבינו גופו טהור וכו' — בטהרה" ודאי שהוא תוספת מעתיק מאוחר או המסדר הראשון. וככ"י די-רוסי סי' 1292 לא נמצא. ובר' ראשון ב"ב כ"ט א' נמצא הלשון: "כאן מת רש"י", ורש"י לא מת פעמים, ושתי הלשונות תוספות הן. ראה ברלינר, Beiträge zur Geschichte der Raschi-Commentare, עמ' 16. ולדעת רי"ן אפשטיין, תרכ"ב שנה ד' עמ' 183, פירוש ריב"ן למכות י"ט ב' ולהלן אינו השלמה לפירוש רש"י אלא לקוח הוא מפירוש ריב"ן למכות. וברך כ"א סע"א: "ואית דמפרשנן וכו' כך לשון ח"ה". ומפרש ברלינר שם שהוא ר"ת "חמי הוסיף", וזה אין לו טעם כלל. ושם עמ' 46 הערה 29 פותר: "חמי הרכי". וזה העתיק סתם ליפשיץ, ר' שלמה יצחקי עמ' 71 הערה 3. ואין זה נכון, שריב"ן קורא לרש"י "רבי", ראה למעלה פרק ספרים ערך פירוש ר' שמעיה לקידושין. ואפשטיין, תרכ"ב שם עמ' 27 הערה 59, מפרש אולי: "חכורי הרכי", והכונה לרשב"ם, שכן מובא הפירוש בשם רשב"ם. וזה רחוק מאוד שהריב"ן חתנו של רש"י ישתמש בפירושי נכד רש"י. נכון הוא שגם ריב"ן וגם רשב"ם היו תלמידי רש"י. אבל ישבו שניהם על ספסל אחד? וגם ר' מאיר אביו של רשב"ם היה תלמיד רש"י. 6) אפשטיין שם עמ' 13 ולהלן. 7) בפירוש ר' נתנאל לתורה [Semitic Studies עמ' 486]: "מצאתי כתוב בפירושים של חומש שעשה ר' יהודה בר' נתן". אפשטיין שם עמ' 14 והערה 28. 8) ראה להלן בערכו. 9) ראה לקמן בתולדות רש"י. ויש אומרים שמרת מרים היתה בתו של רש"י, אבל אין זה נכון, כמו שהוכחתי שם. — וצונץ, ליט"ג עמ' 253, חושב לכת ריב"ן את מרת רחל או Selina גרושת ר' אליעזר. אבל בתשובת ר"ת לר' יום טוב בן ריב"ן כותב: "כשגרש ר' אליעזר קרובי את מרת רחל דודתנו". ספר הישר הוצ' רוזנטהל סי' כ"ה. הרי שמרת רחל גרושת ר' אליעזר היתה דודתם של ר"ת ור' יום טוב].

ר' יהודה בר' קלונימוס בר' מאיר, ריב"ק משפירא (1). ישב בבית דין שפירא עם אחיו ר' מאיר ועם ר' יצחק בר' אשר הלוי, ריב"א הבחור (2). היה תלמידו של דודו ר' משה בר' מאיר, של ר' אברהם בר' שמואל החסיד ושל ר' שמריה משפירא (3). תלמידו המובהק היה ר' אליעזר בעל הרוקח (4). שאל מר' יואל והשיב לו. ספרו "חומי תנאים ואמוראים" נמצא בכתיב אוכספורד (4). בספרו זה מזכיר גם שאר ספריו: א) אגרון, אוצר הענינים והמטינים שבתלמוד.

(ב) חבור על „מטבע הברכות“ (ג) תוספות לביצה ולסומה⁵). אביו ר' קלונימוס נשא אשה בתו של ר' יהודה בר' קלונימוס הזקן. נמצא שהיה מצד אמו ממשפחת ר' אבון הגדול⁶. אביו ר' קלונימוס היה מתופשי תורה, פרנס וקרוב למלכות⁶. — בשנת תתק"ם או תתקס"א מצאנו בבית דין שפירא ר' נתן בר' שמעון זר' שמחה⁷). אם כן נפטר ר' יהודה בר' קלונימוס לפני הזמן ההוא.

[1] מהר"מ בי"ב ד"פ סי' תרי"ג. או"ז ח"א סי' שפ"ו, ת"מ, תע"ה, ותצ"ד. פעמים הרבה במעשה רוקח ובאסופות. ראה נחלת שד"ל עמ' 10. ובאסופות ע' ב': „אבל מוריני הר' אלעזר כתב שכן קבל מרבינו יב"ק הבחור וצ"ל. ור' שמחה מביא קושיא בשמו בפירושו לספרא או בפירושו להוריות. תוספות הוריות ד' א'. ראה לקמן ערך ר' שמחה הערה 11—15. (2) פרק רביעי, תשו' ר' יואל סי' תתקל"ה. (3) מזכירם בספרו כתאר „מורי“, ואת ר' שמריה בשם „מורי הישיש“. ראה מאמרו של ר"א עפשטיין Das talmudische Lexikon עמוד 15 ולהלן [הדפסה ממכתב חדשי חלק ל"ט]. ובמקום אחד כותב: אחי מורי הר"ר מאיר, תשובתו השניה לר' יואל סי' תתקל"ג. אבל בספרו מזכירו בלא „מורי“. (4) רוקח בכמה מקומות וביחוד הרבה במעשה רוקח: מורי ריב"ק. (4) על הספר ראה מאמרו החשוב של ר"א עפשטיין שהזכרתי בהערה 3. וזה עתה החל הרב י' ל' פישמן להדפיס את הספר קטעים קטעים במאסף החדש „סיני“, וכבר פרסם שני קטעים בשתי חוברות, ירושלים תרצ"ו. ולא טוב הדבר לנתח ספר גדול הכמות ורב האיכות כזה לנתחים ואברים וקטעים ולפורם ולערבם בתוך מאמרים שונים. (5) עפשטיין שם עמ' 4 ולהלן. וקרוב לודאי כתשעים ותשעה אחוז שתום' סומה שלנו הם תום' ריב"ק. ראה לקמן בתולדות ר' מאיר בר' קלונימוס. ובוה מתאשר מה שאמרתי למעלה עמ' 44 שמתברר תום' סומה שלנו לא היה תלמידו של ר' יואל. (6) עפשטיין שם עמ' 8 ולהלן. (7) פרק רביעי, תשו' ראב"ה סי' תת"ק].

ר' יהודה בר' קלונימוס בר' משה, ריב"ק ממגנצא. אביו של ר' אלעזר בעל הרוקח. מגדולי חכמי מגנצא. ישב ראש בבית דין מגנצא עם ר' משה בר' מרדכי, ר' משה בר' שלמה הכהן זר' ברוך בר' שמואל. חוץ מר' יואל נשא ונתן בהלכה עם ר' אפרים¹, ר"י הלבן², ר' שמריה³, ור' אברהם בר' שמואל⁴ חכמי שפירא. ואליזו ובית דינו פנה ר' יהודה בר' משה מרומי בשאלה⁵. היה תלמידו של ר' שמריה⁶. תלמידיו היו: בנו ר' אלעזר⁷, ראב"ה⁸ ור' ברוך בר' שמואל⁹. חוץ מבנו ר' אלעזר היה לו עוד בן ושמו גידל ובת ושמה אוגיא¹⁰. היה חתנו של ר' יהודה משפירא¹¹ אחיו של ר' שמואל החסיד. ור' יהודה חתנו היה גם דודו, שאמו היתה אחותו של ר' יהודה¹². וכן קורא בעל הרוקח את ר' שמואל החסיד דודו¹³, היינו דוד אמו. ומכיון שר' יהודה משפירא, בנו של ר' קלונימוס הזקן, היה מבני בניו של ר' אבון הגדול¹⁴ היה ריב"ק שלנו מצד אמו ג"כ מזרעו של ר' אבון. גיסו, היינו חתנו השני של ר' יהודה משפירא, היה ר' קלונימוס בר' מאיר¹⁵. בנו של ר' קלונימוס בר"מ היה ריב"ק משפירא, נמצא שריב"ק ממגנצא היה דודו של ריב"ק משפירא. ר' יהודה נפטר בשנת תתקנ"ט או תתק"ס, באותה שנה שמת ר' יואל¹⁶.

[1] או"ז ח"א סי' י"ד 16 א' וצ"ל: ר' יהודה בר' קלונימוס, כמו

שהוא במרדכי בי"ב סי' ת"ק. או"ז ח"ב סי' צ"ב 48 א' ב' פעמים, ובשאלה השניה: „דבר זה כבר שלח ר' יהודה בר' קלונימוס בר' משה לר' אפרים: ואני תותרן ואיני מריח כל עוקר“ וכו' שם סי' צ"ד 49 א'. תשו' מהר"מ ד"פ סי' תתכ"ג: שאל רבינו יקר לרבינו יב"ק, וצ"ל: שאל ריב"ק את רבינו יקר, כמו שהוא במרדכי כתובות סי' רנ"ז. (2) או"ז חלק א' סי' תי"א 113 א'. (3-4) רוקח סי' שפ"א. צונץ, לימ"ג עמ' 280. וראה עוד לקמן ערך ר' שמריה. (5) שם הגדולים הוצ' בן יעקב עמ' 68 סי' 61 וצונץ שם עמ' 314. רש"י במפתח לשבה"ל עמ' 11 הערה פ"ו. — במעשה רוקח עמ' כ"א סי' פ"ו: „וכן השיב אבא מארי הריב"ק לרבינו משולם בר' שמחה. והוא רבינו משולם בר' שמחה הלוי הנזכר באסופות קנ"ז ד'. (6) רוקח סי' ר"ג, מהר"מ ד"פ סי' תת"ה, מרדכי בי"ב סי' תרמ"ו, וחולין סי' תקפ"ח, רח"ם אוה"ח סי' 1034 עמ' 471. (7) רוקח ססי' שט"ו ועוד מקומות, רח"ם שם, וביחוד במעשה רוקח במקומות הרבה. (8) ראה למעלה פרק א' רבותיו. (9) מרדכי חולין סי' תקפ"ח ובי"ב סי' תקע"ח, רח"ם שם. (10) צונץ, לימ"ג עמ' 280. (11) מעשה רוקח סי' י"ח עמ' 8: „וזקיני הר' יהודה היו היה שורף ל"ד ואביו רבינו קלונימוס ואבי אבא רבינו יהודה היו שורפים לאלתר“. (12) ר' יהודה החסיד קורא לריב"ק ממגנצא „בן דודתי“. בר"ל, ספר השנתי חלק ט' עמ' 31, וי' קאמילהאר, „רבינו אלעזר מגרמיוא“ עמ' ט' הערה ד'. (13) מעשה רוקח סי' ה' עמ' ה' „ראיתי אני הקמן אליעזר [או: אלעזר] שר' אברהם בן ר' שמואל דודי היה מגיע לקהל“. (14-15) ראה ערך שאח"ז. — במרדכי בי"ב פ"א סי' תק"א מביא דברי ריב"ק וכותב בסוף: „וגיסו ר' שלמה הכהן וכו'“, ואין להכיר אם ר' שלמה הכהן הוא אביו של ר' משה הכהן ממגנצא או בנו. אבל הענין אינו ברור, שכאז"ז ח"א סי' ט"ו 16 א', שמשם לקוחים הדברים, הלשון: והרב ר' שלמה הכהן הגרסן. וקרוב יותר לומר כי „גיסו“ הוא „תיקון“ של „הגרסן“ מאשר שהגרסן שבוש מן „גיסו“, כדעת קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 148, וגרוס במ"ח חלק ל"ד עמ' 512 הערה 1. (16) ראה פרק רביעי, תשו' ראב"ה לר' שמחה סי' תתקכ"ה].

ר' יהודה החסיד, הוא המפורסם בחסידותו¹ ובסודותיו². היה בנו של ר' שמואל בר' קלונימוס הזקן, ר' שמואל החסיד הנביא משפירא, מזרעו של ר' אבון הגדול³. בתחלה למד אצל אביו⁴ ואחר כך הלך ללמוד תורה לריגנשבורג⁵ וקבע דירתו שם ונחשב בין חכמי ריגנשבורג⁶. מתיחסים לו ספרים רבים בתורת הסוד ובמזמר⁷ והמפורסם שבכולם הוא ספר חסידים. וחסד גם כן פירוש על התורה⁸ וגם ספרים בהלכה⁹. ר' יהודה החסיד היה רבו של ר' אלעזר בעל הרוקח קרובו בתורת הסוד¹⁰. וראב"ה מביא משמו כמה דברי תורה, ובמקום אחד קוראחו „מוריניו“¹¹ שלא בפניו, ואולי למד אצלו זמן מה. זר"י או"ז היה תלמידו¹². מצאנו לו שאלות לריב"ם¹³, לר' שמחה¹⁴, לר' אליעזר מוירונא¹⁵, לר' אלעזר בעל הרוקח תלמידו¹⁶ ולר' אליעזר מביה"ס¹⁷ ושתי תשובות, האחת לר' ברוך¹⁸ והאחת לר' אפרים בר' מאיר¹⁹. ובכת"י מינכן סי' 232 [רשימת שטיינשניידר עמ' 107]: „אלו שאלות נשאלו לר' יהודה החסיד על עסקי תשובות שאילה אם אדם עשה תשובה וחזר לשיאורו [=לסורו, אם מועילת] תשובה פעם אחרת אם לאו. והשיב ודאי מועלת לו תשובה“.

ר' יהודה נולד קרוב לשנת תת"ק [1140] (20), ונפטר בשנת תתקע"ז (21). ר' יהודה היו לו שלשה בנים: ר' שמואל, ר' זלמן (22) ור' משה (23). ור"ג בריל ור"א עפשטיין מצאו חכם ששמו ר' משה זלמן וחשבו בפשימות זלממן הוא כינוי דבק למשה ולכן צרפו את ר' זלמן ואת ר' משה ועשו מהם: משה זלמן. אבל אין שום שייכות לזלממן עם משה שיהא כינויו. ופשוט זלמן [זלממן] הוא קיצור מן Salomon והוא שלמה. והנה מצאנו מוזנה סודית של ר' שלמה בר' יהודה (24), והיא דומה למוזנה של ר' יהודה חסיד, אם כן קרוב שר' שלמה בר' יהודה הוא בנו של ר' יהודה חסיד, והיה שמו שלמה זלמן. ור' משה זלמן היו לו שני שמות: משה שלמה ולשלמה הכינוי זלמן. וכמקרה ר' זלמן שבמלה מציאותו בשגגת החוקרים מקרה ר' שמואל. בריל טעה טעות מוזנה ועל פיה עשה מבנו של ר' יהודה אביו, רחק את הקרובים וקרב את הרחוקים בורוק. וזה הדבר: מעשה כמרת גאלדה בת רבי שמואל בנו של הר"ח ששהתה לדת ובאה זקינה אחת להרי"ח מה (25) לעשות לה ואמר לה הצנע לכתך למבילה כי מתחילה מתענשת על ככה וישמעו לדבריו ונתעברה הר"ר אליעזר הדרשן מירצבורג [ספר המעשיות, בריל, Jahrbücher חלק מ' עמ' 45]. הרי מפורש שהיה לר' יהודה החסיד בן ושמו שמואל. וזה מתאים שר' אליעזר הדרשן קורא לר' שמואל החסיד זקינו (26) כלומר זקינו בדור המישי: שמואל—יהודה—שמואל—גאלדה—אליעזר (26a). וכן קורא לר' יהודה חסיד זקינו (27) והכונה זקינו דור רביעי. וכן מצאנו שר' שמחה קורא לר' יהודה הכהן בעל ספר הדינים, שהיה כמאה וחמשים שנה לפניו, זקינו (28). אבל בריל אומר: "אביו של ר' אליעזר היה שמו משה בן אליעזר, ולכן מוזר הוא שלפי הספור היה שם אביו שמואל וכו', ולכן יש להגיה "אביו" של ר"ח במקום "בנו" של ר"ח" (29). והדברים מוזרים ותמוהים, שהרי בספור מפורש שר' אליעזר היה בן בתו של ר' שמואל, ולא בנו או בן בנו. ולא ידעתי איך אפשר היה לחכמים מובהקים לכר"ר עפשטיין לטעות בזה. ולכן ברור הדבר שמרת גאלדה לא היתה בתו של ר' שמואל החסיד אלא נכדתו בדור רביעי, בתו של שמואל בן ר"ח החסיד. והנה לפי החוק השולט באשכנז בקריאת השמות אין ספק שזקינו של ר' אליעזר הדרשן היה גם כן שמו אליעזר ולא אלעזר, ומצאנו לר' שמואל בן ושמו אליעזר (30). אם כן אפשר שזקינו של ר' אליעזר הדרשן הוא בנו של ר' שמואל החסיד, נמצא שר' שמואל החסיד היה זקינו של ר' אליעזר הדרשן גם מצד אביו, זקינו היינו זקינו של אביו. וגם לפי מסקנתנו אין קושי שהיה ר' אליעזר הדרשן במחצה הראשונה של המאה הי"ג, היינו שר' יהודה החסיד נולד בשנת תת"ק או קודם לזה כמה שנים, ובנו שמואל נולד בשנת תתקכ"ח—תתקכ"ה, ובתו גאלדה נולדה תתקמ"ב—תתקמ"ה, ובנה אליעזר נולד בשנת תתקס"ב—תתקס"ה [1200—1205], ויכול היה ר' אברהם בר' עזריאל שכתב ספר ערוגת הכושם לאחר תתקצ"ד [1234] להזכירו (31). ולכאורה יש לפקפק ביחס לר"ח החסיד בן בשם שמואל, מפני שכתוב בצוואתו שלא יקרא איש מזרעו יהודה או שמואל (32). אבל אין בפקפוק זה ממש, שצוואת ר"ח חסיד לאו מר בריה דרבינא חתים עלת, ונכבר יצא עליה ערעור במאה השבע עשרה וישבו גדולי ישראל עליה לדין ומרש"א הרץ משפטה לשבת ולחשד (33). וגם צונץ המיל ספק באמתה אלא שלא באר מעמו (34).—

ולפי מנהג אשכנז שהיה לחק ולמשפט לקרוא לבנים בשם אבי אביהם (35) אין ספק שר' שמואל היה בנו בכורו של ר"ח חסיד. והנה מצאנו לר' אליעזר בעל הרוקח תלמיד ששמו שמואל בר' יהודה, והוא שאל מראבי"ה (36). ואין ספק שהוא ר' שמואל שלנו, בנו של ר' יהודה החסיד.

שיטת ר' יהודה החסיד בפילוסופיה תמציתה וגרעינתה זה הוא: הכורא אינו גוף ואין לו צלם ודמות, וכל התוארים תוארי הגשמות שבמקרא מוסכים על אור כהיר מופלא שנברא ראשית לכל יצור, והוא השכינה או הכבוד. ושיטה זו היא שיטת ר' סעדיה גאון ושאר חכמי ישראל הפילוסופים, והחוקיקו בה גם הקראים (37). ור"א עפשטיין אומר: ר' סעדיה גאון היה הראשון בין החוקרים הידועים לנו שמאן להאמין בהכבוד הנברא של הקראים, לפי שהוא כאלוה שני, ולפי דעתו אין הכבוד נמצא בתמידות רק נברא בכל פעם שיש בו צורך, ואחר שעושה שליחותו יעבור ואיננו. והנה ר"ח או רכותיו לא מצאו קורת רוח בהכבוד הנברא לפי שעה של רס"ג ושבו להאמין בהכבוד התמידי של הקראים (38). ואין לדברים האלה שום יסוד, כי באמת גם לשיטת רס"ג האור הנברא או הכבוד נברא ביום הראשון, ראשון לכל הברואים והוא עומד קיים וממנו נוצרות הצורות המתחלפות לפי צורך השעה, כאשר הוכחתי בשכבר (39). וכאן אני מוסיף: ענין עקרי בשיטת הכבוד—השאלה לאיזה צורך נברא הכבוד—נמצא אצל רס"ג ואצל ר"ח ואין רמז לו בדברי הקראים. וזה לשון רס"ג:

"והרי ישעיה אמר וראיה את ה', ופירוש הדבר כי ראה אור גדול אור הכבוד והוא אור הברוי תחלת כל הבריות והנוצרות. וכך אמר מיכה ראיתי את ה' יושב על כסא, וכן אמר יחזקאל [א' כ"ז] וראה כעין חשמל כמראה אש בית לה סביב. וכל אלו השבחות והדמיונות שראו אלו הנביאים הם כדעות כל בעלי האמונה והיחוד אורות נבראות. ומעם החכמה בכרייתן כדי לברר ולחזק האמונה לפני הנביא או הצדיק הרואה אותן כי הדבר הנשמע אליו הוא מאת ה' ובדברו הקדוש מפני אור הבהיר התלוי בו אשר הוא אות לו ומזפת מעיד עליו. וכן כל נביא וחזוה שראה זה האור הבהיר אומר ראיתי את ה', ורצונו לומר ראיתי את ה' ומפתיו המעידים על כבודו" (40). וזה לשון ר' יהודה החסיד:

"ורבינו יהודה כתב כס' שקראו ספר הכבוד, כי הבורא אין לו קץ, והנביא לא היה יכול לדעת את הבורא כיון שאין לו קץ ולא מראה הלא לא יוכל הנביא לדעת ולהרגיש מאין בא הדבור ומי ידבר, כי פעמים השדים מדברים ואין ניכר מתי ידבר הקב"ה. ולא ידע הנביא אם מהקב"ה או מרוח המזומאה. לכך הוצרך הכבוד וגם הצבאות מפה ומפה דוגמת לכל אדם, וכל הגבורים מימינו ומשמאלו, וכן אמר: יושב על כסא, וכסא לענין בורא לא יתכן, כי לגדולתו אין חקר, אלא כדי שידע הנביא שהוא אדון על כל המלאכים, הרי כשרואה הנביא מראה מופלאות ומכובדות מן כל סביביו יודע הנביא כי הדבור מן הקב"ה, כי לשדים אין כל זה, לכך אמר יושב על כסא כדי שידע הנביא שיש מלך מנהיג, וזהו כי את המלך ד' צבאות ראו עיני" (41).

ור"א עפשטיין אומר שר"מ תקו רמו לזה שר' יהודה לקח שיטתו מן הקראים בספרו שספר קראי הובא מבבל לרוסיה ומרוסיה לריגנשבורג 42. אבל ספרו של ר"מ תקו רחוק מדברי רי"ח, והקרוב להם הם דבריו שאומר כמעט בפירושו כי רי"ח למד שיטתו מן רס"ג: "זה כתב בספר שקראו ספר האמונות. וזוה הספר יונקים רבים ועושים ספרים על הענין מוסיפים ופוחתים. ורבינו יהודה כתב וכו'" 43. ולאחרי דברי ר' יהודה: "הנה מחכמת ספר האמונות יונקים כלם וגורעו' ומוסיפו' ועושים ספרים הרב' ודברים יטעמו הנביאות וכו'" 44. [1] ראה לזה באריכות יק' קאמילהאר במחברתו "חסידים הראשונים" ופריימן, מכוא לספר חסידים פפד"מ תרפ"ד. וכאן לא אעיר אלא על פרט אחד: שהתענה ב' ימים יום הכפורים. ראה אור זרוע ח"ב סס"י רפ"א וראבי"ח ח"ב עמ' 659 הערה 4. (2) תורת הסוד של ר' יהודה החסיד ראה לקמן בסוף הערך. (3) ר"א עפשטיין, "יחסי תנאים ואמוראים Das talmudische Lexikon" עמ' 9. "ר' שמואל החסיד" [הגורן ח"ד] עמ' 4. (4) ר"א עפשטיין, ר' שמואל החסיד עמ' 8. (5) ההגדה מספרת שהיתה לו לרבינו יהודה החסיד תיבה אחת עם קונטרסים מלאים סודות וקדושות, והתרה באשתו שלא תקרב אל התיבה כשאינה טהורה, ופעם אחת נשכחה ממנה ונגעה בה וע"י סבה זו גלה רבינו יהודה החסיד ואחיו ה"ר אברהם משפירא לריגנשבורג [תשו' רש"ל סי' כ"ט. יקותיאל קאמילהאר, חסידים הראשונים עמ' מ']. ור"א עפשטיין במאמרו על יקותיאל קאמילהאר, חסידים הראשונים עמ' 10 הערה 5 וכן במאמרו על ר' שמואל החסיד עמ' 5 ולהלן אומר שעזב את שפירא בשנת תקנ"ה, תתקנ"ו [1195, 1196]. ודברי עפשטיין קבלו יקותיאל קאמילהאר שם עמ' מ' ובגר"י ח"ב עמ' 293. ולא ידעתי למה צריכים לבקש סיבה מיוחדת להליכתו לריגנשבורג. הלא ידוע מנהג הימים ההם שהתלמידים הלכו מעיר לעיר ומישיבה לישיבה לשמוע לקח מפי מורים שונים, ואף כניהם של גדולי החכמים שמרו את המנהג הזה, לדוגמא ראבי"ח ור' אלעזר בעל הרוקח שלא הסתפקו בתורת אביהם וכתתו רגליהם לישיבות חכמים אחרים. וגם י' קאמילהאר, ר' אלעזר מגרמיוזא עמ' י"ב מוכיח שר' אלעזר בעל הרוקח קבל הסודות מר' יהודה כבר לפני תתקמ"ז. וזה נכון אך שלא היה זה בשפירא כי אם בריגנשבורג אין לו על מה לסמוך. אבל יש סמך שר' יהודה היה בריגנשבורג עוד בחייו ר' אפרים. ראה להלן הערה 17. (6) ושמתו לבי לשלוח אצל רבותי הרב ר' ברוך והרב ר' אברהם והחסיד הרב ר' יהודה וכו'" [לשון ר' אפרים בר' מאיר, ספר חסידים סי' תשס"ב עמ' 390. ד"פ סי' תתשצ"ב]. ר' ברוך = ר' ברוך בר' יצחק בריגנשבורג. ר' אברהם = ר' אברהם בר' משה בר' יואל. ר' יהודה החסיד כשמו. וגם מזה קצת ראיה שהיה ר' יהודה בריגנשבורג לפני תתקנ"ה. (7) יקותיאל קאמילהאר, חסידים הראשונים עמ' ס"ח ולהלן, וביחוד פריימן במבוא לספר חסידים עמ' ה' ולהלן. גר"י ח"ב עמ' 294. ויש להוסיף: פירוש שיר של יהוד. ראה להלן בסוף הערך הערה 39. ועתה מקרוב יצא לאור סודי רזיא לרבינו הקדוש וכו' רבי אלעזר מגרמיוזא זצ"ל וכו' ובראשו סוד היחוד לרבינו יהודה החסיד זצ"ל וכו' ע"י ישראל קאמילהאר, בילגורייא תרצ"ו. (8) ראה המקומות אצל פריימן ובגר"י ח"ב עמ' 304 הערה 232. ויש להוסיף שגם ראבי"ח מכיא דבר מפירושו

רי"ח לתורה, ראבי"ח ח"ב עמ' 58 אות 21. וכן ערוגת הכושם של ר' אברהם בר' עזריאל [מ"ח חלק כ"ו עמ' 365], פירוש התורה דר' נתנאל [Semitic Studies עמ' 486 ולהלן], ואחד מהדברים הוא: "ר' יהודה חסיד שהיה אומר שאין לך כל מקרא ומקרא שנכתב שלא יהיה בו מעם למה נכתב, וא"ת הלום פרעה למה נכתב, אף הוא בא ללמדנו שאף על הלום גוי מותר להתענות בשבת אם יגע החלום כלל על שום יהודי". (9) א) נימוקי ר' אייזיק שטיין בחדושי אנשי שם ברכות רפ"ב. ונראה שהספר תוכנו פירושים לתלמוד. ב) ספר החכמה בדיני תפלה. ג) הלכות שחיטה [קובץ פאריש 446]. פריימן שם עמ' ו' סי' ד' ועמ' ח' סי' י"ז. (10) עפשטיין, יחסי עמ' 20. יקותיאל קאמילהאר, חסידים הראשונים עמ' ע"ב. י' קאמילהאר, רבינו אלעזר מגרמיוזא עמ' י"ב. (11) ראה למעלה פרק ששי בערכו ולמעלה פרק א' רבותיו בערכו. (12) גרום, מ"ח חלק כ' עמ' 253 הערה 4. וועלעש, מ"ח חלק מ"ח עמ' 140. (13) "שאל רבינו יהודה החסיד ממורי הר"י בר' מרדכי משמע שהקביה מצוה למלאכיו וכו'" [כת"י פריש סי' 772 כ"ג ב'. עפשטיין, Das talmudische Lexikon עמ' 23]. (14) שאל ר' יהודה החסיד לר' שמחה משפירא. ור' שמחה השיב לו מורי אורו עיני בראות מכתבך ה"ר יהודה החסיד נר ישראל ידעתי שמתוכיב יתירה בדקתני וכו' הלא מפך אנו חיים [שבת"ל ח"ב סי' ל"ב. רש"ב, מכוא עמ' ו' הערה פ"ב]. (15) שאל ה"ר החסיד את הר' אלעזר מן ווירונא על אודות התאנים בפסח והתיר אותם [אסופות מ"ה ב'. גרום, מאגאצין ח"י 71]. ובגר"י ח"ב עמ' 294 עשו את ר' ברוך, את ר' שמחה ואת ר' אלעזר מוירונה לשואליו של ר' יהודה. (16) ראה למעלה פרק א' רבותיו, ר' יהודה החסיד. (17) ר' יהודה לא מצאו חן בעיני החוקים שנתנים לחונים בחתונות ובפורים ובשמחת תורה. ורצה לכטל המנהג [כשגברת יד חונים אוהבי שוחד. ספר חסידים הוצ' ויסמינצקי עמ' 134 סי' ת"ע]. ועל זה הוכיחו ר' אליעזר, ובתוך דבריו: "ותקנו להם חוקות לגבות מאוכלי שלחן חתנים שלא ירע לבכם בתתם מפני הנאת שמחה ואכילה ושתיה ונמצאת מצוה גוררת מצוה ואתה קראת לו חמס. ותקנו להם שמחת תורה ומגבת פורים לעטרת מקדש מעט וכו' ואם אתה תכטל להם מגבת פורים ונדבת שמחת תורה וכו'" [או"ז ח"א סי' קי"ג 40 ב', תשו' מהר"ם ד"ל סי' קי"ב]. ואין ספק שיש ביחסו של ר' יהודה לחונים השפעת ר' אפרים בריגנשבורג, שגם הוא לא אהב הרבה את החונים. וכן הוא כותב באחת מתשובותיו: "ותיפת רוחן של חונים שהעומד מברך לפניה ולאחריה והחון קורא וכו' והחון מברך שנדר ששה פשיטים לכבוד התורה והוא קלון התורה וכו' ובשמחת תורה יצאתי מבית הכנסת בהרי אף כי שמעתי לבלע זה החון מדלג יותר מארבעים פעמים עבור ששה פשיטים וכו'" [ראבי"ח ח"ב עמ' 260]. וזוה יוצא שר' יהודה היה בריגנשבורג עוד בחייו ר' אפרים, היינו לפני תתקל"ה [1175]. (18) "כי אמר שיש בספר שתקן רבינו ברוך ממגנצא ששלח לרבינו יהודה חסיד ושאל היאך היה עושה בפסח וכשבועות ובנשואין שקריאת שמע נמשך לפעמים עד לאחר שלש שעות וכו', והשיב לו רבינו יהודה חסיד שהיה מתכון לצאת ידי חובתו בשמע ישראל בברכות של שחרית" [תשב"ץ סי' רי"ט]. והכונה פשוטה שמהר"ם מצא בספרו של ר' ברוך

כי שלח ושאל לר' יהודה בענין קריאת שמע. ור"י פריימן, מבוא לספר הסידים עמ' ב', הבין בטעות כי ר' ברוך שלח ספרו לר' יהודה. והענין מובא בשם ר' יהודה במאורח סי' מ"ז ובכת"י מינכן ונתפרסם ע"י פרלס במ"ח חלק כ"ה עמ' 370. ראה אפמוכיצר, REJ חלק צ"ג עמ' 187. 19) ראה הערה 6. — ובשבה"ל סי' ק"ץ ע"ד א': תשובה שהשיב רבינו ר' יהודה החסיד, ומ"ס היא וצ"ל: ר' יהודה הכהן. ראה אפמוכיצר בתרכיץ שנה א' ספר ד' עמ' 103 הערה 40. וכן לנכון בשבה"ל כ"י ששון, אהל דוד ח"א עמ' 160. 20) ר' אלעזר בעל הרוקח שנוגד קרוב לשנת תת"ק, ראה למעלה בערכו, היה תלמידו. ראבי"ה שנוגד קרוב לשנת תת"ק שמע דבר בשמו ואולי גם השתמש בפירושו לתורה, ראה פרק ששי בערכו. ור' יהודה בר' קלונימוס בר' מאיר שהיה גדול בשנים מראבי"ה, ראה למעלה ערכו, קבל ממנו: „קבלתי מן ר' יהודה חסיד בן רבנא שמואל דוד אמ"י. ראה עפשטיין Das talmudische Lexikon עמ' 10 הערה 5. אם כן ברור שר' יהודה חסיד נולד לפני תת"ק. ור"י פריימן, מבוא לספר הסידים עמ' י"ד, כותב: „ממה שהקדמנו נוכח להקציב זמן חיבורו של ספר הסידים לכל הפחות ברור שאחרי ר"ח. אולם מאמר אחד בתוך הספר מעיד שהשתתפו בחיבורו גם סופרים מוזמן מאוחר, ברור שאחרי הרוקח והוא סי' תתשכ"ז עמ' 374: „כתוב בשכבר הימים הבאים הכל נשכח אחד היה קורא בניו אחר הפרט של שנים כגון אם היה י"ד לפרט היה קורא שמו דוד וכו'". הסגנון מורה על מעשה שהיה זה הפרט מוסב על שנת י"ד לאלף הששי כי שנת י"ד שלפניו היינו שנת תתקי"ד לאלף החמשי קדומה ביותר עוד דור אחד לפני רבינו הרי"ה שנת י"ד לאלף הששי היה אפוא קרוב לזמן הכותב את המאמר הנזכר וזה היה אחרי מות הרוקח שנפטר בשנת תתקצ"ה. ולפי מה שהוכחנו בזמן לידתו של רבינו יהודה פשוט שהפרט י"ד הוא תתקי"ד. 21) עפשטיין, Das talmudische Lexikon עמ' 10 הערה 5. 22) „מעשה מהר"ר זלמן בנו של ר' יהודה החסיד ששימש לר' אפרים מרגנשפורק [בר"ל, Jahrbücher חלק ט' עמ' 33 הערה 1]. „בטעמי. רבי יהודה חסיד וצ"ל העתקתי זה והקשה לו הר"ר זלמן בנו וצ"ל [כת"י אוכספורד סי' 1204, עפשטיין, Das talmudische Lexikon עמוד 11 הערה 7]. 23) נזכר בצואת ר' יהודה החסיד, עפשטיין שם. 24) ראה אפמוכיצר במאסף הצרפתי REJ חלק ס' עמ' 52 הערה 3. והמוזוה פרמתי שם חלק ס"ה [1913 עמ' 56]. 25) ודאי שצ"ל: וכאה לוקנה הרי"ה אמרה מה. וכן יוצא מהמשך הספור שר' יהודה דבר עמ' ה. 26) כת"י מינכן סי' 221. המזכיר חלק י"ד עמ' 65. בר"ל שם. 26a) וכן אומר ר' אלעזר עצמו במקום אחד מספרו: מצאתי כך במכילתא כיסוד רבינו שמואל זקן וזקינו [ליקוטים מספר הגימטריאות על כל פרשה ופרשה חיבר אותם הר' אלעזר בכ"ד משה הדרשן ז"ל, קניב א', מובא אצל גרום, REJ חלק ז' עמ' 63 הערה 6. ר"א עפשטיין, ר' שמואל החסיד עמ' 12]. ועפשטיין לשימתו מוחק מבלי העיר דבר סת' זקן, במקום שהיה לו להתעורר על טעותו. 27) ראה לקמן בסוף הערך הערה 39. 28) ראה לקמן ערך ר' שמחה. 29) R. Elasar [oder Elieser] Darschan war der Sohn eines Mose ben Elasar, es ist daher befremdlich, dass hier Samuel, ein sonst nicht bekannter Sohn R. Jehudas als Vater

desselben genannt wird. Es kann dieser Erzählung der historische Charakter nicht ganz abgesprochen werden, da auch der Name der Mutter genannt wird. Elasar bezeichnet in גימטריאות ם selbst einen frommen Samuel, der kaum ein anderer als der Vater R. Jehudas war, als seinen Grossvater [Steinschneider H. B. 14. S. 65]. Es war sonach die hier genannte Golde wharscheinlich seine Mutter. Demnach müsste im Eingange der vorliegenden Erzählung in בנו אביו verwandelt werden. רושבי הדורות: ר"א עפשטיין [מאמרו על יחסי תו"א עמ' 10, ר' שמואל החסיד עמ' 6 הערה 11], יקותיאל קאמיליאהר [חסידים הראשונים עמ' ל"ג, והוא מעתיק הספור כפי הגהתו של בר"ל], כאמכרגר [Geschichte der Rabbiner... Würzburg עמ' 23], ר"י פריימן [מבוא לספר חסידים עמ' ג']. גר"י ח"ב 293 סי' 11, 294, 340. חוץ ממחברי ערך וירצבורג שאמרו שהגהתו של בר"ל אינה יכולה להתקבל. ר' יהודה ודאי שהיה לו בן ששמו שמואל, עמ' 495 הערה 178. ונראה מעמם שאם לא היה לו לר' יהודה רק בן אחד היה קורא אותו שמואל כשם אביו לפי החק באשכנז. וזה נכון. אבל גם הם לא עמדו על הטעות שגרמה הגהתו של בר"ל ובלבד הדורות. 30) עפשטיין, ר' שמואל החסיד עמ' 4. 31) ולזה שכנו של ר' אלעזר ר' משה עזריאל היה בשנת 1280 [בר"ל, יאהרביכער ח"ה עמ' 82. עפשטיין במאמרו הנ"ל]. ותמוה מה שכתב ר"י פריימן שר' אלעזר הדרשן תלמיד מהר"ם היה בן אחותו של ר' יהודה חסיד. וזה אי אפשר שנכדו של ר' שמואל החסיד שנוגד לכל המאוחר בשנת 1115 היה תלמידו של מהר"ם. ועוד שלא מצאנו בין תלמידי מהר"ם ר' אלעזר הדרשן. ונראה שנתחלף לו לר"י פריימן הבן באביו. 32) נדפסה כמה פעמים. ראה פריימן, מבוא לספר חסידים עמ' ז'. 33) „ובשו"ת שם אריה סי' כ"ז כתב ששמע מהגאון מהר"ם מרגליות אבד"ק סאטנוב שהיה לו בקבלה מאבותיו אשר בזמן המהרש"א באספת גדולי הדור שהיתה אז בעת ההיא ובתוכם היה גם המהרש"א על אודות צוואת ריה"ה ועמד הגאון מהרש"א על רגליו ואמר אני מבני בניו וצוואת הנ"ל כתב שלא יקרא איש מזרעו את בנו לא יהודה ולא שמואל ואני זה שמי שמואל ושם אבי יהודה" [יקותיאל קאמיליאהר, חסידים הראשונים עמ' ס"ח]. 34) לוי"ג עמ' 125. 35) ראה למעלה ראש פרק ב'. 36) פרק רביעי, תשובות ראבי"ה סי' תתקנ"א, תתרכ"ה. 37) ראה מאמרי בית המקדש של מעלה, תרכיץ ח"ב, עמ' 278 ולהלן. 38) החוקר ח"ב עמ' 39. 39) מאמרי הנ"ל וביחוד עמ' 281. וכרוב הוא היושב על הכסא, והוא דמות הקדוש בעוד שצלו עליו, והוא שנאמר ביד הנביאים אדמה, שהכרוב מראי במראה הצל, והצל כענין הנבואה לפעמים נראה כמלאך ולפעמים כאדם כארי כסום כאיל למה שירצה. וא"ל שהוא הקדוש, שהרי כבר נאמר אני ה' הוא ולא שנית, אלא הוא הכרוב שמתראה לכל גונו אלו הצל שעליו בכת וכתב הצל הכרוב מתחבר ל"י ספירות והכרוב נותן על הנער הוא שר הפנים ושלישתן נקראים אדני, והק' עילת העילות ב"ע הכל כמו שנפרש לקמן. ומה שחמצא תארים יד ורגל הם מלאכים כן, כדפי' הרוקח בס' [?] לא לחנם נתן הכתוב אברים להק[רוש]

אלא שיש מלאכים נקראים כל אחד ע"ש האבר, מן הצואר נקרא צואר והוא מחובר שם לא יוון ממנו, וכן לכולם. ובשיעור הקומה נתן מלאך ובשפע שנשפעים מן הקדוש] הם מחוברים. ואילו המלאכים הם המדות, וזהו עשר ספירות, דאל"כ איך תאמר מדה אחת חזק יותר מכבוד האחד [קרי: אחרת]. וכל מאורות וכל צבא מעלה ומטה מאילו המדות, כל אחד נשפע משכמותו. זה הכלל כולם נשפעים מן למעלה מהם עד שמגיעים לאילו הספירות. והיות האדם תלוי משפע הכא אליו, ואם מוסיפים לו חיותו מחזיקי השפע אשר הוא ממנו כדפי' זקינו הרי"ח כפי' שיר של יתוד" [ר' אליעזר הדרשן. הועתק בסדור ר' הירץ טרויש [מהינגן ש"כ] כפתיחה לברכו]. ולאחר אריכות דברים: למעלה כתבתי מה היא השכינה היא הכבוד נכרא. בדרש אליעזר הדרשן— וכוה נסתרה דעת המיחסים את שיר היחוד לר' יהודה החסיד. (40) פירוש ספר יצירה לר' יהודה בן ברזילי עמ' 20 בשם רס"ג. מאמרי הנ"ל עמ' 278. (41) כתב תמים לר' משה תקו, אוצר נחמד ה"ג עמ' 65. (42) אוצר נחמד שם עמ' 80. עפשטיין שם עמ' 40. (43) אוצר נחמד שם עמ' 65. (44) אוצר נחמד שם עמ' 68.]

ר' יואל, אביו של ראבי"ה. למעלה פרק ב' בערכו.

ר' יואל, בנו של ראבי"ה. למעלה פרק א' בערכו.

ר' יום טוב, קרובו של ר"ת. וכתבתי בהנהגותי [ב' 249] שהוא ר' יום טוב בנו של ריב"ן¹) והיה שני בשני עם ר"ת. אבל עתה לבי מהסס בדבר מטעם זה: בתשובה לר' יום טוב בן הריב"ן כותב לו ר"ת: "אלופי ומיודעי מורי הרב ר' יום טוב אני איני כדאי ששלחת לי אלא כך דעת תלמידך נוטה"²). וכתשובה אחרת קורא אותו "הישיש ר' יום טוב"³). ואילו בתשובה שכראבי"ה קורא אותו החבר. תואר לתלמידים ולצעירים⁴). לכן נראה לי שר' יום טוב בתשו' ר"ת זו הוא נכדו של ר' יום טוב בן הריב"ן.

[1] אבל במחזורים כתוב וגם בה"ג שיש לברך על המים באמצע קסעודה וטעם אומר הר' יו"ט בן הר' יהודה זקינו נתן רבינו שלמה וכו', ר"י שיר ל'יאון בתוספות לברכות כת"י, גרום, מנצין חלק ד' עמ' 208 ולהלן, Gallia עמ' 511. "ר' יום טוב בן הרב ר' יהודה חתנו של רש"י וצ"ל. או"ז ח"א סי' קנ"ה א 52. ראה עוד צונץ, ליט"ג עמ' 253 הערה 1. גרום, מנצין שם עמ' 174, Gallia שם עמ' 509 ולהלן. קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 133. מילר, הקדמה לתשו' חצ"ו עמ' XXI ולהלן. רוזינטאל, הערות לספר הישר סי' כ"ה. ובתוס' נזיר ל"ז א' ד"ה אך נזכר ר' יום טוב בר' יהודה, והוא לדעת ר"י מילר ר' יום טוב בן הריב"ן, וכן רח"ם באור החיים עמ' 471 סי' 1031. אבל בעמ' 457 סי' 992 משער שהוא בנו של ר' יהודה בר' יום טוב. ומי החכם ויבן להכיר ולהכריע? (2) תשו' חכמי צרפת סי' א' (3) ספר הישר הוצ' מק"נ סי' כ"ז עמ' 46. (4) ראה למעלה ערך ר' אברהם בר' שמואל.]

ר' יום טוב בר' יצחק¹). מיואני [Joigny] בצרפת. דבריו מובאים בתוספות ובשאר ספרים²). נשא ונתן עם ריב"ב³). היה גם מפרש התורה⁴) וחבר פיוטים⁵). מקורות חיו נודע שהיה לו בן ר' יצחק⁶) ושהוא עצמו נהרג על קידוש השם בשנת תתק"ן [1190] בערך ונקרא הקדוש⁷).

[1] נזכר בראבי"ה בשם "הרב תיטב", למעלה פרק ששי. והוכחתי שם שהוא ר' יום טוב בר' יצחק. (2) Gallia עמ' 252 והוספות אצל ר"א עפשטיין במכתב-חדשי חלק מ"א 475. ויש להוסיף: ר"ש משאנץ בפירוש הספרא בחוקותי ראש פרק י"א. ובתוס' רי"ח לברכות ל"ט סע"ב [בספר כ"ז ג']: וכן פירש הקדוש הרב ר' יום טוב בר' יצחק מוויאני [קרי: מיואני] בסדר הפסח. (3) Gallia שם. (4) Gallia שם. ולפי מה שהוכחתי שהוא הרב "תיטב" הרי פירושו לתורה מובאים הרבה כפענת רוא ובשאר פירושי התורה. והרי"ש משאנץ [למעלה הערה 2] מביא ממנו פירוש למאמר הספרא. ואין מזה ראייה שפירש את הספרא, אלא שפירש מאמר הספרא בפירוש התורה. (5) צונץ, ליט"ג עמ' 286. דוידזון אוצר השירה ח"ד עמ' 398. (6) Gallia שם. (7) Gallia שם. וראה למעלה הערה 2.]

ר' יוסי בר' יצחק, הוא ר' יוסף מאורליינש בעל התוספות הידוע¹). ולפי הסכמת רוב החוקרים²) הוא ר' יוסף בכור שור מפרש התורה המפורסם. ר' יוסף היה תלמידו של ר"ת ולמד אצלו יחד עם ר' אליעזר ממיץ³). ור"ת משיב לו בדרך אהבה וחבה⁴). ושאל יחד עם ר' שלמה בר' יצחק מר"ת⁵). והוא משיב להם ככבוד גדול, קורא אותם "שרי צבאות ישראל"⁶). והם התומים יחד על תשובה⁷). דבריו מובאים בתוספות ובפוסקים בשם ר' יוסף בר' יצחק ובשם ר' יוסי מאורליינש ובשם ר' יוסף בכור שור⁸). מפירושו על התורה נדפס חלקים חלקים במקומות שונים ובזמנים שונים: ספר בראשית ושמות יצאו לאור על ידי יעלדינעק, לפסאי תרמ"ז. ספר ויקרא ע"י מאיר אברהם בהצופה תרפ"ד 211-267. ספר במדבר א'-ט"ו ע"י ניימן, פפד"מ 1900. ט"ז—ל"ו ע"י משה באמבערגער, בודאפעשט תרפ"ח. ספר דברים א'—י"ב ע"י א' צווייג, מ"ח חלק כ"א [1913] וחלק כ"ב [1914]. דברים ל"ב א'—מ"ג, ל"ד ע"י וואלמער בהוספה לספרו Der letzte nordfranzösische Bibelexeget, Joseph Bechor Schor ברסלע 1890. ונראה שר' יוסף פירש גם שאר חלקי התורה. קטעים מפירושו לתורה נחפרסמו ע"י מ' ליבר⁹) וגם פירוש לפסוק בישעיה.

מקורות חיו לא נודע לנו מאומה. ממשפחתו נודע לנו שם אבי אביו. ספר התרומה רס"י נ' ורוקח סי' תע"ה: רבינו יוסף בר' יצחק בן הנדיב רבי יוסף מקינזון. ומה שמוכא בשמו מוכא במקומות אחרים בשם ר' יוסף מאורליינש. ראה רח"ג דמביצר בהחוקר חלק ב' עמ' 54. ולפי השערת גרום, Gallia עמ' 37. ר' אברהם בר' יוסף, חמיו של ר"י שיר ל'יאון היה בנו של ר' יוסף שלנו.

אבל קרוב לדאי שר' אברהם בר' יוסף היה תלמיד הרשב"ם, ראה אפשטיין בתרכיב שנה ד' עמ' 180 ושנה ח' עמ' 372. ולפי זה אי אפשר שהיה בנו של ר' יוסף שלנו שהיה תלמיד ר"ת.

[1] Gallia עמ' 34, רח"ם אור החיים עמ' 480 סי' 1041 ועמ' 482 סי' 1049. וזה שר' יוסף בר' יצחק הוא הוא ר' יוסף דאורליינש הוכיח רח"ג דמביצר בהנהגותיו לראבי"ה כ"ב א'. ולדעתו אביו הוא ר' יצחק בר' יוסף מקינזון, ופונאנסקי אומר שראיותיו אינן מוכיחות. אבל דבריו של דמביצר קרובים מאד לפי חוק קריאת השמות. (2) פונאנסקי, פירוש על יחזקאל ותרי עשר

ל'ר' אליעזר מבלננצי, מבוא עמ' LVII והערה 4. ואני כמאמרי במאסף הצרפתי REJ חלק נ"א עמ' 76 ולהלן הארכתי להוכיח שר' יוסף דאורליינש אינו ר' יוסף בכור שור. וליבר, REJ חלק נ"ד עמ' 75, ופוזנאנסקי הרבו לסתור ראיותי. ואחריהם באו צווייג, מ"ה חלק כ"א עמ' 548, ואברהם, REJ לשנת 1923 עמ' 44 ולהלן, וחזקו דברי המפרידים בין שני החכמים. אבל עדיין המאזנים שקולים, יש פנים לכאן ולכאן ואין הכרע. (3) תשו' מהר"ם ד"פ סי' תשכ"א: ופסקו הדיון רא"ם והר' יוסף לפני ר"ת. למעלה פרק ששי ערך ר' אליעזר ממיין. (4) רח"ם אור החיים עמ' 482 סי' 1049, Gallia שם. רונטאל בספר הישר סי' ל"ז הערה וסי' נ"ה הערה א'. (5) ראה למעלה פרק ששי בערך ר' יוסי בר' יצחק. שאלותיו לר"ת בספר הישר הוצ' רונטאל סי' ל"ז, ל"ח, ל"ט, נ"ה, נ"ו. (6) צונץ, Zur Geschichte עמ' LV הערה 2. (7) פוזנאנסקי שם, אברהם שם].

ר' יוסי ממרינמו, במרדכי כ"י כתובות פ"ב סי' קמ"ז: הקשה ר' יוסף מטרנא לר"ת [קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 126. דפוסים: ר' יעקב מטרנא]. ולדעת גרום [מ"ה חלק ח' עמ' 74 ובספרו Gallia עמ' 30] הוא ר' יוסי שלנו. והעיר היא או Trient כטירול או Tarent או Otranto שתייהן באיטליה והאחרון נראה לגרום עיקר. ועל פי זה אומר שגם ר' יוסף מאורינמו הנזכר כשיטה מקובצת כבא מציעא ד' ברלין 38^a הוא ר' יוסי שלנו, שכן כשיטה וכן כראב"ה דברי ר' יוסף הם בענין תרומה. וזה טעות מורה, שכראב"ה אין רמז לענין תרומה כלל אלא שמוכא דבר ממסכת תרומות, תרומה אצל כמה מהראשונים, ראה למעלה פ"ג עמוד 92. — ובמרדכי שם מובאת תשובת ר"ת שהיא בספר הישר הוצ' רונטאל סי' ל"ה. ואומר שם רונטאל שהתשובה ערוכה לר' יעקב מטרנא או כמטרנא או ר' יוסף מטרנא עפ"י נוסח מרדכי כ"י. וטעות היא שמקושיה ר' יעקב ותירוצו של ר"ת אין רמז בתשובה היא, והם בענין אחר. ומלשון המרדכי: "הקשה לר"ת יוצא שנשא ונתן עם ר"ת פה אל פה, אם כן היה מתלמידיו. ולפי זה קרוב גם כן שהיה מצרפת.

ר' יוסף טוב עלם, בר' שמואל. היה בדור שלפני רש"י¹, ורש"י מביא דבריו בפירושו², ודבריו ופסקיו ותשובותיו מובאים עוד במחזור ויטרי³, פרדס⁴, סדר רש"י⁵, פירוש רשב"ם לע"ז⁶, תוספות⁷, ראב"ה⁸, תשובת מהר"ם⁹, שבה"ל¹⁰ ומרדכי¹¹. היה פייטן מפואר פורה וחבר יותר משבעים פיוטים¹². תקון שטרות שלו נזכר כמה פעמים¹³. ומיחס לו עוד ספר "בן פורתא" בדינים¹⁴. וגם פירוש התורה¹⁵. רימ"ע עשה העתק תשובת הגאונים שהיה חשוב מאד בעיני הראשונים וגם ממדר תנאים ואמוראים¹⁶. — שמש ברכנות בלימורג ואניוב [Anjou, Limoges].

[1] וכבר נחלקו על הקרובות ר' יוסף טוב עלם עם ר' אליהו הזקן ועלה בידם שמוטר. ר"ת במחזור ויטרי עמ' 364, תוס' רי"ח ברכות י"א א' ד"ה הא, או"ז ח"א סי' י"ט, שבה"ל סי' כ"ח. ור' אליהו הזקן, הוא ר' אליהו בר' מנחם מעיר מנש, היה תלמידו של רג"מ [תשו' רש"ל סי' כ"ט]. אם כן חי רימ"ע כאמצע המאה ה"א לספה"ר. (2) כתובות י"ד א', פירוש אלמנת עיסה, חוליו

ק"ד רע"ב: "ורואה אני את דברי ר' יוסף טוב עלם ז"ל שראיתי תשובת כתב ידו". (3) מבוא למחזור ויטרי עמ' ס"ד. (4) סי' נ"ז. (5) מבוא עמ' XIX. (6) תמים דעים סמ"י ק"ח. (7) פסחים ל' א' ד"ה אמר וחולין צ"ו א' ד"ה אמר. תוס' רי"ח ברכות י"א א' ד"ה הא. (8) למעלה פרק ששי ופרק שביעי. (9) ד"פ סי' תתקמ"א: הלכות מס מרכיניו יוסף טוב עלם, ומשם במרדכי כ"ב סי' תפ"א. ואין זה חיבור בפני עצמו אלא חלק מקובץ פסקיו. (10) מבוא רש"י עמ' 12. ומה שרומז, טרופה סי' ז" לא נמצא. (11) מבוא למחזור שם. קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 137. (12) צונץ, ליט"ג 129 ולהלן, 243 ולהלן. דאודון, אוצר השירה ח"ד עמ' 404. לפיוטו ההלכתי "אלהי הרוחות" לשבת הגדול חבר ר"ש מפלייזא בעל התוספו' הירוע, פירוש רחב, נמצא באור זרוע ח"ב סי' רנ"ו, 114 א' ולהלן. (13) תוס' גיטין פ"ה ב' ד"ה ולא ליכתוב: ובסדר תיקון שטרות שכתב הרב רי מ"ע כתב וכו'. סמ"ג סוף הלכות גירושין [ד' וינ' קל"ג ג']: "ובכתב רכיניו יוסף טוב עלם כתב עוד שתי יודין מכל תיבה ותיבה", וכן במרדכי גיטין פרק ט' סי' תמ"ו. וראה תשו' הרא"ש סוף כלל מ"ה. (14) רח"ם, אור החיים עמ' 486. ורש"י בהקדמה לתשובות גאונים קדמונים ה' א'. ורמיותם לשם הגדולים לא ידעתי. ראה שם הגדולים הוצ' בן יעקב ח"א עמ' פ"ג. וכן יעקב, עמ' 79 סי' 469. רומז לרש"י, ודאי שפתי ישנים. ולדעת רש"י: בלי ספק אינו ממנו וגם עיקר השם נראה משובש ויתכן בן פורת וקרוב שהוא מר' יוסף פורת. (15) שם הגדולים הוצ' בן יעקב ח"א מ' א' סי' 135. (16) ראה לזה רש"י בהקדמה לתשובות גאונים קדמונים ג' ב' ולהלן. מבוא למחזור עמ' 30. (17) ספר הישר ע"ד ב' הוצ' מק"ג ר"ע 90. ראה שם הערת רונטאל.

ר' יוסף קרא, ר' יוסף בר' שמעון בר' חלבו, בן אחיו של ר' מנחם בר' חלבו, שפירושו למקרא מובאים בפירושי רש"י לתנ"ך. ר' יוסף היה מגדולי מבארי המקרא, ורש"י מביא כמה פירושים ממנו. הוסיף כמה פירושים בפירושי רש"י לתנ"ך והוא בעצמו באר רוב נביאים וכתובים, ורוכס נתפרסמו כרפום וי. יש אומרים שפירוש בראשית רבה המיוחס לרש"י חברו ר' יוסף קרא, ויש אומרים שרי"ק הוסיף פירושים לפירוש ההוא שחברו ר' קלונימוס איש רומי, ויש אומרים שאין דברי שניהם נכונים². אבל נכון הוא שרי"ק בפירושו משתמש הרבה באגדה. בהלכה לא היה כוחו גדול. ונמסרו לנו שנים שלשה דברים בהלכה שנשתלשלו מתוך ביאור המקרא. ומצאנו לו שאלה בהלכה בענין מנעל של חליצה³ ששאל מר' יצחק בר' אשר הלוי, ריב"א הראשון. ודאי שהיה חברו של ריב"א, ששניהם היו תלמידי רש"י. ומה נדע בקירוב זמנו של ר' יוסף. ופוזנאנסקי אומר: כיון שעמד ר' יוסף לפני רש"י והיה חברו של רשב"ם וגם התרועע עם ר' יוסף טוב בן הריב"ן, אם כן קרוב הדבר כי נולד כמו עשרים או שלשים שנה אחרי רש"י היינו בערך ד"א תת"כ—תת"ל. וזה חשבון מתקבל. ולפי מה שהוכחנו בתולדות רש"י שרש"י נולד בין תשפ"ח ותש"ץ נקציב זמן לידתו של ר' יוסף קרא בשנת תת"י—תת"כ. — כ"ו אוכספורד סי' 1159, רשימת נייבויר 354: סליחה זו מפורשת בהיטב מפי ר' יוסף קרא, שם סי' 1206 עמ' 423: "יסוד ר' יוסף קרא, בהיותו במרנוייש: אהבוך נפש להודך [הלך ה' מפיזט אור ישע ל' שלמה

הכבלי. היידווק, אוצר ח"א 59 סי' 1236] שמוסרין נפשם על קדושת השם וכו'. תמו דברי ר' יוסף קרא.

(1) ראה לכל אלה פוזנאנסקי, פירוש על יחזקאל ותרי עשר לר' אליעזר מבלגנצי, מבוא עמ' XXIII ולהלן. ויש להוסיף מאמרו של דר' קריסטיאנופולר, דיקומים מפירושו של ר' יוסף קרא לישעיה, כספר היובל לר"ש קרוים [ירושלים תרצ"ז] עמ' 110 ולהלן. (2) ראה מאמרו של תיאודור כספר היובל לר' ישראל לוי ברסלר עמ' 145 ולהלן. (3) ראה למעלה פרק ששי בערך ר' יוסף קרא.

ר' יעקב מאורליינש [d'Orléans]. מבעלי התוספות הידועים. תלמיד ר"ת, והוא עצמו נקרא ר"ת דאורליינש. חבר תוספות על התורה, כ"י פריש סי' 167 ופירושו מובאים במנחת יהודה ופענח רוא [Gallia עמ' 36]. מופס זה העתקתי מכתב יד ר' יעקב מאורליינש "כת"י שוה"ה סי' 345, קהלת שלמה עמ' 68]. נראה שחבר ספר בשם "מופסי שטרות" או "תקון שטרות".

"בשנת ד"א ותתק"ן רע לישראל משמים נחקן כי הועמד מלך בא"י הים הנקרא אינגלמירא והיה ביום שהוקם למלך ואשר נתן כתר מלכות בראשו בעיר לונדרוש בבית המלכות אשר מחוץ לעיר נאספו שמה עם רב מצרפת ומא"י הים ויבואו גם היהודים הקצינים והעשירים אשר בהם להביא למלך מנחה. ויחלו רשעים לאמר לא נכון שיבואו היהודים לראות בעמרה של מלך שעמרו לו כומרים וגלחים ביום שמוכתר למלך וידחפום ויתעללו בהם. והמלך לא ידע ותבוא השמועה בעיר לאמר צוה המלך להשמיד את היהודים ויחלו להכות בהם ולהרום בכתיהם מגדליהם ויהרגו בהם כשלישים איש ומקצתם שחטו את עצמם ואת בניהם ושם נהרג הרב המובהק ר' יעקב מאורליינש על קדוש השם" [ספור ר' אפרים מכונא, Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland ח"ב עמ' 69].

המאורע היה ביום הכתרת המלך ריכרד הראשון לב האריה, Richard Löwenherz מאנגליה בשנת 1189. ראה Quellen שם עמ' 204 ולהלן. ר' יעקב בר' יצחק הלוי, ר' יעב"ץ. פירושו ופסקיו מובאים בראב"ן [רשימה כמבוא ר"ש אלבעק עמ' VIII] ובראבי"ה [למעלה פרק ששי] ומהם כאור זרוע ושאר מחברים. ונזכרו תוספותיו לכבא קמא וסנהדרין [למעלה פרק שביעי]. שאל לר' יצחק בר' אשר הלוי, ריב"א הראשון [פרק שביעי: אגרת רבינו יעב"ץ]. ואולי השיב לר' אברהם בר' מאיר הכהן 1. — לרגל מעשה שנעשה בוירמיישא הורה ר' יעב"ץ שחמץ בתערובת מותר להשהותו בפסח. ונהלקו עליו כל חכמי דורו, ביחוד חכמי מגנצא, ולאחר פטירתו נמשכה המחלוקת ובנו כתב לקיים דברי אביו, ובאו הדברים לפני ריב"א והוא הכריע כדברי הרבים [ראבי"ה ח"ב עמ' 41, ע"ש אות 3].

ומזה נדע מקום ישיבתו—וירמיישא. וגם שאל בכתב לריב"א בשפירא. אם כן היה הוא במקום אחר חוץ משפירא. ומזה יוצא שר' יעקב בר' יצחק הלוי משפירא שחבר קינה על גזירת תתניו 2) אינו ר' יעב"ץ ואינו ר' יעקב הלוי משפירא הנזכר במרדכי 3). ומה שאינו ברור הוא אם ר' יעב"ץ היה בנו של ר' יצחק הלוי רבו של רש"י, כהסכמת רוב רושמי הדורות או אחר כדעת ר"א עפשטיין [ר' שמואל החסיד, הגורן ח"ד הערה 40]. ומענותיו

של עפשטיין אינן מענות 4). ועקר מענתו הוא שר' יעקב בר' יצחק הלוי רבו של רש"י נהרג בגזרת תתניו. ורומז לספר זכרון נשמות [Martyrologium] של זאלפלד עמ' 6 בין הרזני וירמיישא: "רבינו יעקב הלוי, מרת חנה אלמנת רבינו יצחק הלוי, אלעזר וחנה בני רבינו ר' יעקב הלוי". אבל מלשון זה יוצא שאין שום יחס משפחה בין ר' יעקב ובין ר' יצחק הלוי, שבספר ההוא תמיד הלשון: פלוני ובניו, וכדומה, וכאן אין קשר זה. ועוד שר' יעקב קודם לאלמנת ר' יצחק הלוי, ואם היתה אמו ודאי שלא היה מקרימו אלא היה כותב: אלמנת רבינו יצחק הלוי ובנה ר' יעקב. אלא ברור הוא שר' יעקב הלוי הנהרג בגזרת תתניו אינו בנו של ר' יצחק רבו של רש"י. ואם כן אין שום הוכחה אף ידים שאינן מוכיחות שר' יעב"ץ אינו בנו של ר"י הלוי סגן ליה. אבל גם הסכמת החוקרים אין לה סמך אלא השם, ושם ר' יצחק הלוי היה שגור הרבה ואין לבנות עליו כלום. אלא שגם המקום גורם, שהיו שניהם בוירמיישא. ועכ"פ מירי ספק לא יצאנו. — וראב"ן אומר כי רבו המובהק של ר' יעב"ץ היה ר' קלונימוס 5), ואין להכיר אם הוא ר' קלונימוס בר' שבתאי איש רומי או ר' קלונימוס בר' יצחק, אביו של ר' שמואל החסיד. ומכיון שר' יעב"ץ היה מקום מושבו בוירמיישא קרוב הוא שר' קלונימוס רבו הוא ר' קלונימוס בר' שבתאי, שבא לוירמיישא עוד בחייו ר' יצחק הלוי. — ראב"ן קורא לר' יעב"ץ "קרובי" והיה ערב לחתנו בנרדניא שפסק לו 6). כבר רמזנו למעלה שהיה לו בן ממלא מקומו בתורה ובחכמה. ובראב"ן סי' נ"ב: שאלנו ר' אשר בן רבינו יעקב הלוי. נראה שהוא בנו של ר' יעב"ץ 7).

(1) ר' יעקב בר' יצחק הלוי השיב תשובה לר' אברהם בר' מאיר הכהן ונשמרה בתשו' רשב"א ח"ב סי' ל'. וראה עפשטיין, ר' שמואל החסיד, הגורן ח"ד, הוצאה מיוחדת עמ' 22. ומכיון שגם רש"י השיב לר' אברהם הכהן, אמר עפשטיין שר' יעב"ץ שלנו אינו ר' יעקב בנו של ר' יצחק הלוי, ראה לקמן. ואף שדבריו אינם מוכרחים, מכל מקום כיון שגם ההפך אינו מוכרח לכן אולי 2) כת"י ברסלר, לנדסהוט, עמודי העבודה עמ' 106. כת"י אוכספורד סי' 878, רשימת נייבויר ר"ע 185. ולדעת רח"ס ולנדסהוט ואחריהם מופרי גר"י, ח"ב 339, מחבר הפיוט ר' יעב"ץ. 3) מגילת ספ"ג. צונץ, ליימ"ג עמ' 156 הערה 7, עפשטיין שם עמ' 23 בהערה. אבל במרדכי כת"י הלשון מורי הרי' יעקב הלוי משפירא, א"כ היה רבו של המרדכי. ראה קאהן, מרדכי בן הלל 36 ולהלן ובהערה. 4) הוא כותב: "הראב"ן כתב בדף קל"ט ע"ג: וכבר היה מעשה בקולוניא... ואבי הנערה בא למגנצא וקבץ כל חכמי הקהילות למגנצא ויודעו שם בבית הכנסת... וכל חכמי הדור ר' יעקב הלוי מוירמיישא וישיבתו ור' יצחק הלוי מאשפירא (ריב"א הראשון?) ובני ישיבתו היו רוצין... ומורי חמי רבינו אליקים וחביבי הלוי רבינו יעקב ואני אחריהם אמרנו.... פה ידובר משני ר' יעקב הלוי. האחד היה ראש ישיבה בוירמיישא, והשני שהראב"ן קוראהו חביבי ושהתנגד לדעת ר' יעקב הלוי ראש ישיבת וירמיישא. שני ר' יעקב הלוי האלה גם יחד שונים מר' יעב"ץ הראשון. כי המעשה בקולוניא אירע בערך 1120-1130, אחר שהראב"ן היה אז כבר בא בימים, והתנגד לדעת ראשי הישיבות מוירמיישא ושפירא. רחוק מאד שר' יעקב הראשון האריך ימים עד הזמן ההוא, חוץ ממה שראינו כי הוא נהרג בגזרת תתניו.

ר' יעקב הלוי שהיה בשנת 1120-1130 ראש ישיבה בוירמיישא אינו אפוא בשום אופן בן ר' יצחק הלוי רבו של רש"י. אולי היה נכדו, היינו בן אחר מבני ר' יצחק הלוי. ר' יעקב השני שנוכר בדברי הראב"ן היה קרובו של הראב"ן (הוראת הכיבו בדברי חז"ל היא "דודי") והיה בן ר' יצחק הלוי מאוחר. עד כאן דבריו. אבל באמת אין כאן לא "רוחק ולא דוחק, שהרי ר' יעקב היה הצעיר באחיו. ראה לקמן תולדות ר' יצחק הלוי, וקרוב הוא שנולד בעשרים שנים האחרונות לחיי אביו, נאמר משנת תת"י ולהלן, אם כן היה בשעת המעשה בקולוניא בן שבעים ומעלה. האם זה רוחק כל כך שחי איש שבעים שנה ויותר? (5 ראב"ן סי' כ"ד, הוצ' אלבעק יא רע"א. 6) למעלה פרק ששי סוף ערך ר' יואל. 7) כן בפשיטות אצל צונץ, לימ"ג עמ' 156. רח"מ, אור החיים סי' 544 עמ' 264. גרום, מגצין חלק י' עמ' 76. ר"ש אלבעק מבוא לראב"ן עמ' XIII.]

ר' יעקב ברי יקר, תלמידו של ר' גרשום מאור הגולה. ולאחר פטירת רגמ"ה עמד הוא יחד עם ר' אליעזר הגדול בראש ישיבת מגנצא. היה רבו המובהק של רש"י, מורו בתלמוד ובמקרא, ורש"י קוראהו, "מורי הזקן" [לקמן ערך רש"י]. וגם ר' יצחק ברי יהודה רבו של רש"י מכיב כמה דברים בשמו, וגם ר' יצחק הלוי (1) רש"י שבת כ"ג א' ועוד. ראה עפשטיין בספר היובל לשמיינשניידר עמ' 137 הערה 10]. נראה שהיה תלמידו או תלמיד חבר שלו. פירושו של ר' יעקב מזכיר רש"י, פסקיו ומנהגיו מובאים בספרים שיצאו מכית מדרשו של רש"י: מעשה הגאונים, פרדס, מחזור וימרי, סדור רש"י ועוד. ונאמר: "וכסדר הזה הנהיג רבינו נ"ע את דורו שהעמיק מכתב ידי רבו המבהק ר' יעקב ברי יקר שפירשה במסכת מגילה לפני המאור הגדול מתקן לגולה כולה רבינו גרשום ז"ל" [סדור רש"י עמ' 106 ועוד]. בכ"י שזח"ה סי' 53 [קהלת שלמה עמ' 7]: "פירושו י"ג מדות לר' יעקב ברי יקר". תחנה לר' יעקב ברי יקר. ולא מצאתי זכר לזה עוד במקום אחר. — רש"י מעיד על ענותנותו הגדולה של מורו הזקן: "ולא כחולק על רבינו יעקב שהנהיג כן, כי ידעתי [מידתו] בחר לו בגדולה מכולם, והנהיג עצמו כאסקופה הנדרסת, ושם עצמו שירי שיריים, ולא מלאו לבו לעטרת הראויה לו, לחדש דבר בדורו וכו'" [סדור רש"י סי' קע"ד עמ' 80 ועוד]. ועי' גם המסופר עליו בפרדס סי' רי"ט. ועוד מסופר שהיה מכבד בוקנו לפני ארון הקודש [ספר החסידים סי' קכ"ח]. — בשנת 1922 מצאו במגנצא חומה עתיקה ובין האבנים אבן חרות עליה: "מצבת ר' יעקב ברי יקר הנפטר לגן עדן בשנת תתכ"ד לפרט נפשו בערן" [גרי חלק ב' עמ' 214 הערה 185]. — ר' יקר אביו היה במגנצא, תלמידים של רגמ"ה ור' שמעון הגדול.

הנה נולד ר' יעקב במגנצא ומצאנו אותו במגנצא בהיותו תלמיד רגמ"ה ואח"כ בהמשיכו את פעולת רבו בישיבת מגנצא ואחר כך יחד עם חברו ר' אליעזר הגדול במגנצא ועם ר' יצחק ברי יהודה במגנצא ונפטר במגנצא, הרי היה מנעוריו ועד יום מותו במגנצא. ומה שמוסכם אצל רושמי הדורות שר' יעקב היה בוירמיישא אין לו יסוד מוצק. ועל כל פנים זה ברור בלי שוםפקפק שישיבתו בזמן שלמד רש"י אצלו לא היתה בוירמיישא. ראה לקמן ערך רש"י.

(1) "וכן מצאתי כתוב בשם רבינו יעקב ברי יקר רבו של רש"י שהעיד

ששמע מפי הגאון רבינו יעקב הלוי ששמע מפי הגאון אביו ר"י הלוי ז"ל" [כת"י אדלר סי' 2717, דביר ח"ב עמ' 225 סי' 66]. ולשון זה נראה אינו מתוקן שאף גם ר' יצחק הלוי היה בימי ר' גרשום והעיד על מנהגיו [מעשה"ג עמ' 41]. מכל מקום היה ר' יעקב ברי יקר גדול ממנו בשנים הרבה, וגם נפטר לפניו [לקמן בתולדות רש"י]. לכן נראה שצ"ל: "וכן מצאתי כתוב בשם רבינו יעקב הלוי ששמע מפי הגאון אביו ר"י הלוי ז"ל" [שהעיד על רבינו יעקב ברי יקר רבו של רש"י].

ר' יעקב ברי מאיר, רבינו תם, ר"ת. מגדולי חכמי צרפת הכי מפורסמים. רוב בעלי התוספות הראשונים היו תלמידיו, גם בצרפת וגם באשכנז. מחכמי אשכנז המפורסמים היו תלמידיו: ר' אפרים מריגנשבורג, ר' יצחק ברי מרדכי הידוע בשם ריב"ם, ר' משה ברי יואל מריגנשבורג, ר' ברוך ברי יצחק מריגנשבורג, ר' יצחק ברי יעקב הנקרא ר"י הלבן, ר' משה ברי שלמה הכהן ממגנצא, ר' אליעזר מביהם (1) ועוד. וגם מאיטליה וגם מרוסיה כאו תלמידים לשיבתו (2).

פירושי ר"ת ותוספותיו הם היסוד הראשון לכל קובצי התוספות (3). ואף שאין זה נכון שר"ת, העמיד שיטה חדשה כחכמת התלמוד, היינו שימ' התוספות — שהיא בנרעיתתה ישוב הסתירות והשוואת החילופים בתלמוד — אמת הוא שר"ת ברוב בניתו ובעומק עיונו ובחריפות שכלו העמיק והרחיב ושכלל את השיטה שנוסדה על ידי ריב"א תלמיד רש"י ור' מאיר התנו של רש"י אביו של ר"ת, ויבן אותה לבנין תפארה ויסוד למוד התלמוד והכמתו עד היום.

פסקיו והוראותיו הם מקור נאמן בהלכה והוראה. ובצרפת ביחוד נחשבו דבריו כדברי מלאך אלהים. הצעיר באחיו עלה על כולם בפעולתו הרוחנית ובהשפעתו הגדולה בדורו ובדורות הבאים אחריו. בדורו: רבינו הגדול רבינו הקדוש כי מבצעדיך לא ירים איש את ידו ורגליו בכל הארץ. מלכים בך ימלוכו ולא יעשו גדולה או קטנה עד התגלע הסוד אליך" (4). והראב"ד הספרדי אשר לא הזכיר את רש"י בספר הקבלה קורא לר"ת "חכם גדול ורב מובהק" (5). ובדורות הבאים: ר' יעקב איש תם אשר כמוהו כפלפול לא היה מאחר שהתלמוד נחתם וכו' מפלפולו ועומק שכלו ורוחב בינתו כל חכם לב הן גור יגור" (6).

מספריו המפורסמים הוא ספר הישר והוא שני חלקים, חלק הראשון פירושים ותוספות, חלק השני פסקים ותשובות. בסוף סי' תצ"ב, ניד ד': "ושנת ט' לפרט שהוא ד' למחזור רנ"ט שאנו מונין עכשיו הוא ג' לשבוע וכו'", הרי נתחבר הספר בשנת תתק"ט [1149]. כן סכרת רושמי הדורות. אבל נזכר בו גם הפרט תתקי"ג [ספר הישר סי' תר"ך ע"ג רע"א, הוצ' רוזינפהל עמ' 76 אות ב']. ובכלל אין לדון מן התשובות שנכנסו בספר על זמן חברו. ספר הישר שלפנינו אין לו הצורה שנתן לו המחבר ויש בו הרבה תוספות ומגרעות על ידי התלמידים והמעתיקים (7) והלומדים. ור' אליעזר מביין מחק מספר הישר פסק דין שלא ישר בעיניו (8). הספר נרפס ראשונה בוונא שנת תקע"א, מלא שבשים ומעיות. חלק התשובות יצא לאור בהוצאה מדויקת עפ"י כתיי עם הערות חשובות על ידי ר' פייש רוזינפהל, הוצ' מקיני ברלין תרנ"ח. וחידוש הוא מה שכתב בעל המאור [חולין פ"ג ד"ה הא דתני ר' חייא, ד' וילנא כ"א א']: "והדעת השלישית דעת כת

הספרדים בשירים שקולים²⁷. וזה עורר התפלאותו של ר' אברהם אבן עזרא: "ומי הביא לצרפתי בבית שיר, ועבר זר מקום קודש ורמס". ואף שחזר אבן עזרא וכתב אליו בהכנעה יתירה: "הנכון אל אביר עם אל ורועם להשפיל ראש במכתב אל בזוי עם"²⁸ את דינו הקשה על שיריו לא החזיר. יותר מאשר בשיריו על דרך הספרדים הצליח בפיוטיו בדרך פיוטני צרפת ואשכנז²⁹.

ר"ת לא צמצם פעולתו בד' אמות של הלכה אלא היתה עינו פקוחה גם על חיי העם וצרכיו ואזן וחקר ותקן כמה תקנות חשובות לתקון חיי החברה בארצו וגם בארצות אחרות, מהן חדשות ומהן ישנות שנשתכחו וחזר ויסדן³⁰. ולא אזכיר כאן רק שתיים מהן שהן עולות בקנה אחד: טובת בנות ישראל. (א) תקנת הנדוניא: "שכל נושא אשה ומחה תוך י"ב חדש בלא ולד של קיימא עד עבור שנת הנשואין שיהחזיר הנדוניא ותכשיטיה ליורשיה או לנותני הנדוניא"³¹. (ב) "שלא להוציא שום בר ישראל ערעור על גמ אחר נתינתו"³² —

בשיטת ר"ת רואים אנו אי-עקביות: הוא מחרף ומקלל את המגיהים³³ והוא עצמו הרבה להגיה. הוא מגנה ומבזה את בעלי הפלפול³⁴ והוא עצמו מתקרב פעמים לא רחוקות בחריפותו אל הפלפול. ודאי שיש לחלק בין הגהה להגהה ובין פלפול לפלפול, אבל בזה כבר מתקרים אל הפלפול. ור' משולם בר' נתן ודאי שלא היה מקלי הדעת לנהוג קלות ראש בתלמוד להגיה ולגרום ככל העולה על רוחו מבלי צורך וכורה גמור לפי סברתו. ור' חס אומר "כשיש בתלמוד חייב במקום האחד ופטור במקום האחר אני מתרצם יפה"³⁵. היש פלפול מפולפל יותר מזה? ודאי שהיתה כונתו רצויה ומעשהו נכון לפי ההשקפה שהתלמוד הוא מקשה אחת ומוצק ביציקה אחת ואי אפשר שיהיו בו סתירות ונגודים פנימות ומדקים, והוא צריך להיות מיושר ומקושר³⁶. אבל מדוע לא עלה על דעתו שגם אחרים כונתם לשם שמים? והמודה על האמת לא יכנס בדוחקים ולחצים לנקות את ר"ת מאי-עקביות זו. ועוד דבר אחד רואים אנו בדרכו של ר"ת. היה קפדן ונוח לבעים. ואם שואליו לא שאלו כענין או לא כונו להלכה לפי דעתו, שופך עליהם קיתונות של בוז וחרפות ומדבר אליהם דברים קשים כגידים. ואם נהג מנהג זה כלפי ר' אפרים מריגנשבורג ור' משולם ממלאון שמדבר עמהם בלשונות ומליצות בוטים כמדקרות הרב³⁷ נוכל להבין במקצת את כעסו מתוך קנאתו למנהג שהם לא נהגו דרך ארץ גדול בפניו. וגם — בנוגע לר' משולם — משנאתו את המגיהים, אבל מה חטאו ומה פשעו של קרובו ר' יום טוב בן הריב"ן שלא חפץ לשנות את המנהג ולא הגיה הגהות בתלמוד אלא טעה בהלכה לפי דעתו של ר"ת, וכאיוה לשונות ומליצות משתמש בתשובתו אליו?³⁸ וגם בדבר זה רואים אנו אי-עקביות, שלחכמים אחרים כותב בכבוד ובענות חן. וביחוד נפלאה הכנעתו לפני אבן עזרא. הוא כותב לו: "אני עבד לאברהם למקנה ואקדה ואשתחזה לאפיו". ור"ת, אשר ידע תוקפו וגבורתו בחכמת התלמוד ושהוא מושל בכל הארץ וכל חכמי ישראל כורעים ומשתחיים לו, עושה עצמו עבד למי שלא היה כוחו גדול בחכמת התלמוד ויקוד וישתחזה לאפיו, וזאת היא שוב מדת צדק, שהכיר באבן עזרא חכמה אשר לא נתנה לו למנהג. ולא קנאהו בעבודה אלא כבדהו בשבילה. לכן נסתרה דרכו מאתנו ואין אנו יכולין לעמוד על עקר אופיו ותכונת רוחו של ר"ת.

הר' יעקב ז"ל וישיבתו וכו' והנה העתקתי מה שמצאתי כתוב על שמו מכתב ידו בספר הישר שלו". ושם פ"ח בשמועת כהל' ר' וילנא ל"ח כ': "ומצאתי לרב ר' יעקב ז"ל שדחה דברי הראשונים וכו' ובלשון הזה מצאתי בכתב ידו". והענין בספר הישר ל"ט ב' סי' שפ"ה. והדבר נפלא. שאף אם נניח שנכתב המאור לחולין בסוף ימיו של ר"ה, היינו סמוך לתתקמ"ו, לא עברו זמן פמירתו של ר"ת כי אם חמש עשרה שנים, וזמן קצר כזה כבר התגלגל ספר הישר כתיבת ידו מחברו וזבא עד לזוני, עירו של ר"ה. ומצאנו שכמה ספרים מקיניו של ר"ת היו בידו ר"י הזקן [מחז"ו עמ' 51, או"ז ח"א סי' י"ד], וזה מוכן, שר"י היה בן אחותו של ר"ת ונתנו לו הספרים במתנה מאת אחד מדודיו או קרוביו, אבל מאין בא ספר הישר כתיבת ידו של ר"ת לידו הר"ה? האם נניח גם כאן יחס משפחה בין הר"ה ובין אחד מיורשי ר"ת?

ונזכר עוד ספר פסקים של ר"ת (9 בדיני ספר תורה ותפילין. ותיקון ספר תורה המובא בפוסקים¹⁰) וכן הלכות¹¹ ודאי שאינם אלא חלק מספר הפסקים¹². וכן משפט הגמ¹³, תקון הגמ¹⁴, סדור הגמ¹⁵ (שופם גימין¹⁶), סדר הליצה¹⁷, ודאי שהם חלקים מספר אחד ואולי מספר הפסקים הנוכרי. ועוד השיב תשובות במספר רב מאד. הרבה מהן בספר הישר, וקבוצה אחרת בתשו' הצ"ו ובכרם חמד ח"ז עמ' 19 ולהלן. והרבה תשובות מובאות אצל הראשונים ואינם בקובצים (הם¹⁸). מכל קצו צרפת ואשכנז פנו אליו חכמי הדור בשאלותיהם. ובין שואליו מוצאים אנו גם את הראב"ן¹⁹. ונשמרו תשובות שהשיב ר"ת לחכמי איטליה²⁰. — מובאים דברים מן מחזור של ר"ת²¹, ואינו חכור של ר"ת אלא מחזור שהיה בידו והגיה בו: "הגיה ר"ת במחזור שלו", וענין ההוא עצמו מובא במדכי ר"ה סי' תשכ"ב בלשון: "וכן ר"ת²² הגיה בסידורו. אם כן לא חבר ר"ת לא מחזור ולא סידור. — בספר התרומה סימן י"ג: "וכן נמצא בפסקי הלכות שנכתבו בהלכות גדולות של רבינו יעקב בר' מאיר". ומפרש גרום [Gallia עמ' 231] שהכונה לספר הלכות גדולות שנמסחו לו פסקים של ר"ת. ופירוש זה קרוב. אבל במקום אחר מצאנו: "ור"ת ז"ל כתב] בפסקי הלכות הגדולות שלו" [כת"י אדלר סי' 2717, דביר ח"ב 241 סי' 54]. ולשון זה אין נוח כל כך לפרשו באופן זה. ואין זה רחוק להניח שר"ת כתב פסקי הלכות והמחברים קראו אותן הלכות גדולות. ואין להכריע. מה שפירש אדוני זקני הש"ס אף אני אעשה זאת. אבל פירוש המקרא לית בחילוי כי לא אוכל עשוהו"²³. אם יצאו הדברים האלה מפי ר"ת או ששמו אותו בפיו, עכ"פ מתאימים הם לתכונת רוחו של ר"ת ולפעולתו. הקדיש כל כוחו הרב לחכמת התלמוד ובה עשה חיל עד להפליא, ובמקרא לא עסק אלא מעט. בספרו, ההכרעות²⁴ היה לו מקום לבאר פסוקים הרבה במקרא, ופירושו לפעמים לא רחוקות רחוקים ומפולפלים²⁵. ומובאים פירושו לפסוקי תורה גם בקובצי התוספות ע"ה. ולדעת פוזננסקי חבר ר"ת פירוש לא יוב, אבל ראיותיו אינן מכרעות. ספר ההכרעות או "מחברת"²⁶ הוא חכור בשרשי לשון הקודש ופתרון התיבות במחלוקת שבין דונש בן לברט ומנחם בן סרוק להכריע לטובת מנחם²⁶. נדפס בספר "תשובות דונש עם הכרעות ר"ת" הוצ' פיליפובסקי לונדון תרמ"ו. — ר"ת היה הראשון בין חכמי צרפת אשר נסה ללכת בדרכי

משפחת ר"ת. אביו ר' מאיר בר' שמואל מרמרו [רומרוג, Rameru], כשפניה בצרפת הצפונית, היה חכם גדול בתורה, תלמידו של ר' יצחק הלוי מוירמיישא⁽³⁹⁾, שהיה רבו של רש"י. ראב"ן בשאלתו לר' מאיר קורא אותו: הישיש הרב רבינו מאיר⁽⁴⁰⁾. חתום יחד עם רש"י על תשובה אחת⁽⁴¹⁾. חבר תוספות⁽⁴²⁾. לפני תת"ל [1070] היה כבר חתנו של רש"י⁽⁴³⁾, והיה אז לכל הפחות בן עשרים, אם כן נולד קרוב לתת"י [1050], ונפטר ודאי לאחר תת"ף⁽⁴⁴⁾. אשתו מרת יוכבד⁽⁴⁵⁾ בתו של רש"י ילדה לו ארבעה בנים: ר' יצחק ונקרא גם ריב"ם, ר' שלמה⁽⁴⁶⁾, ר' שמואל רשב"ם^(46a), ור' יעקב הוא רבינו תם⁽⁴⁷⁾, ובת אחת מרת מרים⁽⁴⁸⁾ שהשיאה לר' שמואל בנו של ר' שמחה מוירמרי, והיא היתה אמו של ר"י הזקן⁽⁴⁹⁾.

ר"ת נשא אשה את מרת מרים⁽⁵⁰⁾ אחותו של ר' שמשון בר' יוסף מפליזא, זקנם של ר"ש משאנץ וריצב"א⁽⁵¹⁾, ומכיון שהיתה אלמנה וגרושה ורחוק הוא שבחרתו נשא אלמנה או גרושה קרוב הדבר שהיתה אשתו שניה. והיו לר"ת שלשה בנים — יוסף⁽⁵²⁾, שלמה⁽⁵³⁾, יצחק^(53a), ואולי עוד בן רביעי, שמו משה^(53a) — ובת אחת⁽⁵⁴⁾. לאחר פטירת אביו נשאר הוא ברמרו עד שנת תתק"ז והרכיב שם תורה, ובאותה השנה „וכיו"ט שני של שבועות נאספו הטועים מארץ צרפת אל רמרו ובאו בבית רבינו יעקב שיחיה ולקחו כל אשר בכיתו וקרעו ספר תורה בפניו ולקחוהו והוליכוהו אל השדה וידברו אתו משפטים על דתו ויתנכלו להמיתו ופצעו אותו חמשה פצעים בראשו, כי אמרו אתה גדולן של ישראל לכן נקחה ממך נקמת התלוי ונפצעה כך כאשר פצעתם באלהנו ה' פצעים. וכמעט שכנה דומה נפשו המהורה לולי רחמי יוצרנו אשר ריחם על תורתו וימן ה' שר גדול לרבנו יעקב בדרך אותו שדה ויקראהו רבנו וישחדהו בסוס שזה ה' זקוקים, וילך השר וידבר על לב התועים וישמעם בדברים ויאמר להם הניחו לי היום ואני אדבר עמו אולי יפותה ונוכל להסיתו ואם לא יאבה דעו כי מחר אתננו בידכם. וכה עשו ונרחית השעה הרעה בחמלת ה' על עמו ריחם על המרביץ להם תורתו הקדושה"⁽⁵⁵⁾.

נראה שבמקור מאורע זה נמר כדעתו להעתיק דירתו לטרוייש [Troyes] מקום משפחת אמו. ומכיון שהשודדים שרדו כל אשר בכיתו „וגם המלך⁽⁵⁶⁾ הניח לנוסעי הצלב הובותיהם שהיו חייבים ליהודים ורוב הלואות היהודים שבצרפת באמנה"⁽⁵⁷⁾ הפסיד גם הוא — שגם הוא התפרנס מהלואות⁽⁵⁸⁾ — את שאר הונו ויצא נקי מנכסיו, ולא נשארו לו כי אם ספריו ומקצת הפציו, ואוחם נתן בערבון על הלואה של שלושים לטרוייש⁽⁵⁹⁾. ולאחר זמן כשרוה לו שב לרמרו להוציא משם ערבונו⁽⁶⁰⁾. — מה שספר בעל שלשלת הקבלה בשם קונטרס ישן שהיה ר"ת עשיר גדול „ונאהב בחצר המלך" יש לו סיוע מדברי ר"ת בספר הישר⁽⁶¹⁾ „מלאכת אחרים עלי ועבודת המלך". ועבודת המלך אין ספק שהיתה ענין של המצאת כספים, ככל הקרובים למלכות בימים ההם⁽⁶²⁾. ונראה אולי שאותו „השר הגדול" אשר הציגו מכף הרוצחים היה אחד ממכריו שהיה לר"ת שיח ושיג עמהם.

זמן לירתו של ר"ת נוכח לשער על פי עובדים אלה: א) תלמידו ריב"א הראשון — ר' אפרים מריגנשבורג, ריב"ם, ר' משה בר' יואל — שכתבו תוספות

לפני רבם⁽⁶³⁾ ודאי שהיו בשעת פטירתו לכה"פ בני שלושים, והם באו אז לישיבת ר"ת ועל כורחך שהיה אז כבר מפורסם וגם גדול מהם בשנים, כבן ארבעים, וריב"א נפטר לכל המאוחר בשנת תתצ"ג⁽⁶⁴⁾, הרי נולד ר"ת בתתנ"ג. ב) ראב"ן פנה אל ר"ת בשאלות⁽⁶⁵⁾ וכותב אליו בכבוד גדול ובהערצה רבה: „אבי אבי רבב ישראל ופרשיו מאור הגולה מורי ורבינו נר ישראל רבינו יעקב בן רבינו מאיר". ואין ספק שהיה ר"ת גדול ממנו בשנים, ועל כל פנים לא צעיר ממנו, וראב"ן נולד קרוב לתת"ן, הרי נולד ר"ת סמוך לתת"ן, קרוב יותר לפניו מלאחריה. ונתבקש בישיבה של מעלה בשנת תתקל"א⁽⁶⁶⁾, והיו ימיו שמונים שנה ויותר, 1090—1171. הגיע לגבורות בשניו ובמעשיו.

[1] ראה כל אחד בערכו. 2) אימ"ל ראה למעלה ערך ר' יוסי מטרינטו. רוסיא: Gallia עמ' 230. וגם ר' משה מקיוב היה תלמידו. עפשטיין מ"ה חלק מ"א עמ' 473. 3) מהרי"ק שורש נ"ב: ועל מה אדני התוספות המכעו אם לא על דברי ר"ת ופירושו ומי ירה אבן פנתם אם לא ר' יצחק הידוע בעלי התוספות. 4) ר' אהרון בר' יוסף בשאלתו לר"ת, מ' הישר פ"ג ג', הוצאת רוזינמחל עמ' 176 סי' ע"ה. ורא"ה ווייס, בית תלמוד ח"ג עמ' 257 הכין „מלכים" מלכים ממש מושלי הארץ, שהיה ר"ת יועץ למלכים. ופשוט שזה הכל, כי מה ענין חשיבות בעיני השרים לשאלה בענין יבום וחליצה. ופשוט שמלכים הם חכמי התורה, מאן מלכי רבנן. אף שלפי האמת היה לו לר"ת שיח ושיג עם רוזני הארץ. ראה לקמן בפנים. 5) בסוף ספר הקבלה. 6) ריב"ש סי' שצ"ד. 7) ראה ווייס בבית תלמוד ח"ג עמ' 161 ולהלן, דור דור ודורשו ח"ד עמ' 340. וראה אצלנו למעלה פרק שביעי ערך ספר הישר. דוגמא בולטת ראה פרומבול ר"ת בראב"ה ח"ב עמ' 683 ולהלן ובהגותי שם. כמה מן ההוספות רשום עליהן שם המוסף, רובן: יצחק בר' יעקב. ולדעת ווייס, בית תלמוד ח"ג 167 ודור דור ודורשו ח"ד עמ' 342. ר' יצחק זה הוא בנו של ר"ת. ורשזח"ה, בית תלמוד שם עמ' 321, השיג עליו. ולדעתו הוא ר"י הלבן. אבל צדק ווייס שאין כאן אלא השערה נגד השערה. וכמה הוספות נמסר עליהן „רי"פ" וצדק ווייס שהוא ר' פטר. ויש להוסיף סי' תקט"ז. וענין זה מובא בתוס' ע"ז ע"ד ב' ד"ה דהוי בשם ר' פטר. ובפסקי מהרי"ח [ספר היוכל לר"א שווארץ עמ' 44]: ופירש הר"ר פטר בספר הישר. 8) ראב"ה ח"א עמ' 202. 9) הגה"מ פ"ט מה' ס"ח הי"ד סי' ז'. ובספר התרומה סס"י ר"ג: ספר פסיקתא. ואין להכריע איזה שם עיקר. 10) מ' התרומה סי' קצ"ז. תוס' עירובין י"ג א' ד"ה קנקנתום. 11) מחז"ו עמ' 653 ולהלן. 12) ר"א עפשטיין מנה בין ספרי ר"ת „תקון תפילין" המובא בספר התרומה סי' ר"י. ומעוט היא, שאין שם הכונה לחבורו של ר"ת אלא שר"ת מזכיר בספרו תקון תפילין של קדמונים, והוא הספר הידוע שמושא רבא של הגאונים. ראה אצלנו בפרק שביעי ערך תקון תפילין, וכן מונה רח"ם, אור החיים עמ' 495 בין חיבורי ר"ת „הגהות על הרי"ף". ואין כאן חיבור אלא שתי השגות על דברי הרי"ף, כמבואר במקומות שרומז להם. 13) מחז"ו סימן תקמ"א עמ' 782 ולהלן. כ"י בודל', רשימה עמ' 818. Gallia עמוד 231. 14) מרדכי גיטין סי' שס"ה. 15) הגה"מ פ"ט מהלכות גירושין ה"ג סי' ב'. 16) ראב"ה סי' תתקכ"ט. 17) מחז"ו סי' תקמ"ד עמ' 786 ולהלן. מ' התרומה

סי' קל"ב, או"ז ח"א 189 א"י. 18) ראה למעלה פרק שביעי תשובות ר"ת. 19) ספר הישר הוצ' רוזינטהל סי' מ', י', מ', מ"א. 20) ראייתו ר"ת זצ"ל שלא רצה לעשותו [לקמן] סניף לעשרה ואע"פ שבת שובתו לנדיב הר"ר שמואל מבארי התיר לו אפילו בלא חומש חזר בעצמו ולא היה רוצה לעשות מעשה אפילו חומש בידו וכו' [מחז"ו עמ' 51, שבה"ל סי' מ' עמ' ה']. ובאו"ז ח"ב סי' נ"ב 22 ב': "ותו השיב ר"ת להר' מסימפונט", וחסר שם החכם השואל. וראה לזה לקמן בתולדות ר' יצחק בר' מלכי צדק. וסימפונט היא העיר Siponto באימליה הדרומית. והרב רוזינטהל מיחס התשובה שבספר הישר סי' ל"ה [בהוצאתו עמ' 59] לר' יעקב מטרנא. וטוב עשה שעטר יחס זה בסימן השאלה, שבאמת מה שמובא כמדרכי בשם ר' יעקב מטרנא [וצ"ל: ר' יוסי מאטרנא] אינו שאלה בכתב אלא שיחה עם ר"ת מפה אל פה. ראה למעלה ערך ר' יוסי מטרונטו. 21) תוס' ברכות ל"ז א' ד"ה הכוסם, עירובין מ' א' ד"ה זכרון, הגה"מ סדר תפלות מוסף ר"ה ויוה"כ סי' ד' ומדרכי עירובין פ"ג סי' שצ"ב ור"ה פ"ד סי' השכ"ב. ושם נאמר בר' וילנא שבמדרכי ישן ליתא, וכ"ה נכון, שהרי שם לאחר זה מובא אותו הענין עצמו מסדרו של ר"ת. ובגליון מחז"ו כת"י רש"ל: "וכן מצאתי במחזור שכתב ר"ת מכתובת יוד" [נחלת שד"ל עמ' 52], הרי מחזור שהעתיק ר"ת, ובהעתיקו הגיה הגהותיו. 22) מדרכי ר"ה שם אצל קאהן, מדרכי בן הלל עמ' 126. בדפוסים: וכן הגיה ר"ת, ועפ"י יחס רש"י לר' חננאל סדר תפלה, והעיר רש"א פוננסקי באנשי קירואן עמ' 22 על גירסת מדרכי כ"ה, וגם הוא לא התכוון שאין כאן סדר של ר"ת אלא הגהות של ר"ת בסידור שלו. 23) שם הגדולים הוצ' בן יעקב ח"א עמ' 165 ולהלן. 24) לדוגמא: פירושו אל תאכלו ממנו נא [שמות י"ב מ'] יתכן להיות מגזרת ולמה תניאון [במדבר ל"ב י'] אשר פתרונו מניעה כי הכשר החי מונע מלאכלו. ראה פוננסקי, פירוש על יחזקאל ותרי עשר לר' אליעזר מבלגנצ'י, מבוא LII. 25) פוננסקי שם עמ' LI הערה 3 הוכיח שעיקר שם הספר הוא "מחברת". 26) הספר כבר נתפשט בתחילת המאה ה"ג עד לביה"ם, שכן מוזכרו ר' אברהם בר' עזריאל בעל ערוגת הבושם. ראה קויפמאן, מ"ח חלק ל"א (1882) עמ' 364, בית תלמוד חלק ג' עמ' 323. ושם כותב קויפמאן: "ועל דבר דרך ר"ת בהכרעותיו וגודל ידיעותו בחכמת הדקדוק היה לך לרבוז אל הדברים המחכימים אשר הביע על זה ראזין בספרו על הרש"ב צד 5". אבל ראזין כותב שם ההיפך: aber im Bereiche der Sprachforschung und Exegese bekunden seine in der Vermittelung zwischen Menachem und Dunasch b. Labrat auftretenden Versuche eine bedauerliche, bei der sonstigen Grösze des Mannes peinlich auffallende Schwäche. Tam's Parteilichkeit für den in ungebührlicher Form angegriffenen Menachem mag wohl seinem Herzen zur Ehre gereichen; was er aber und wie er Manches in Schutz nimmt, zeigt zur Genüge, dasz er hier aus Liebhaberei einen Boden betreten hat, auf dem er nicht heimisch ist". 27) ראה לזה באריכות בית תלמוד ח"ג עמ' 289 ולהלן. 28) השירים נדפסו

כמה פעמים ובאחרונה ב, רבי אברהם אבן עזרא, הוצ' אחיאסף, ורשה תרנ"ד עמ' 80 ולהלן. 29) צונץ, לימ"ג עמ' 265 ולהלן. והוא אינו מונה אלא י"א פיוטים, וכעמ' 560 מיחס לו בספק הפיוט "יום נגלה צור". ודאודון, אוצר השירה ח"ד 415, סופר ל"א פיוטים ומסופק בארבעה מהם. ורא"ה ווייס בכ"ח תלמוד ח"ג עמ' 289 ולהלן מט"ל ספק ברוב הפיוטים שהזכיר צונץ כאמיתת יחסם לר"ת. וראיתו שנמצא עוד פייטן אחר ששמו יעקב בן מאיר, הוא מחבר "יצ"ב פתגם" וחתום יעקב בן מאיר הלוי, ור"ת לא היה לוי, ובדבר "יצ"ב פתגם" כבר קדמוהו היידנהיים ורייפמן, אבל ר"ח מיכל הוכיח שהחרוזים בחתימת "הלוי" הוספה הם. ראה עמודי העבודה של לנדסהוט עמ' 107. אם כן לא נודע פייטן שני יעקב בן מאיר והלך לו ספקו של ווייס. ומצאנו לר"ת עוד פיוט אחר בלשון תרגום: אי ימאי ומיא, מחזור ויטרי עמ' 161. 30) תקנות ר"ת בתשו' מהר"מ ד"פ בסוף הספר. אריכות עליהן אצל וייס, בית תלמוד ח"ג עמ' 230 ולהלן, גרוס, Gallia עמ' 231 ולהלן. 31) תשו' מהר"מ ד"פ בסוף הספר, הוצ' בלאך קנ"ט ב'. שם סי' תפ"ג, תתקל"ד. אך על הרינוס ובכל המלכות סביב תקנו להחזיר ולהשיב חצי הנדוניא אפילו בתוך שנתיים לבר מבגדיה" [שם סי' תתרכ"ד]. והיא הרחבת תקנת ר"ת. ובמקום אחר נאמר ששתי התקנות הן חרם קדמונים. אם כן תקנה זו היא מן הישנות — חדשות. 32) וכן כותב ר"ת בתשובה לר' משולם בר' נתן: "ואומר לו לרב ידידיה שמור ושמעת שלא להוציא לעז על גיטין כשרים כי בעונותינו שרבו הרבה עשו כן ונענשו, ואין הדבר נראה לשם שמים" [ראבי"ה סי' תתקכ"ב, למעלה פרק שביעי תשו' ר"ת]. 33) לדוגמא: "כי המגיהים שלא לצרכה אינם בכלל ברכה ולא זכו לשכר תרומת הלשכה ומגיהי חנם בעיני דינם למדורי גהינם וכו' ואפילו היתה גירסת מלכותך כן ליוסטים שכמותך כיבשוה" [בתשובתו לר' משולם בר' נתן, ספר הישר הוצ' רוזינטהל סי' מ"ד עמ' 75]. וראה עוד ווייס, בית תלמוד חלק ג' עמ' 137 והערה 6. 34) ספר הישר סי' ג' סי' תקפ"ו. ע"ט ג' סי' תרל"ב. הוצ' רוזינטהל עמ' 11 סי' ד' אות ב', עמ' 138 סי' ס"א. 35) ספר הישר סי' תקל"ב ע"ח ב', הוצאת רוזינטהל עמ' 125 סי' נ"ז אות ב'. 36) שהם [בעלי התוספות] עשו את התלמוד ככדור והפכוהו וגלגלוהו ממקום למקום ונמצא מיושר התלמוד ומקושר" [רש"ל הקדמה ליום של שלמה חולין]. 37) ר' אפרים: ספר הישר הוצ' רוזינטהל סי' ס"ד, ס"ה, ס"ו, ס"ז, ס"ח. ר' משולם בר' נתן: סי' מ"ג — נ". ור' אפרים נראה שחזר בו מדבריו באחד הענינים ונכנס לפני ר"ת ועל זה שבחתי והללהו, אבל בתוך שבחו מוזכר את "פראותו" הקודמת: עייר פרא נעשה אדם. ספר הישר הוצ' רוזינטהל עמ' 177 סי' פ'. העתקתי הלשון למעלה ערך ר' אפרים. 38) ספר הישר סי' תקצ"ט, הוצ' רוזינטהל סי' כ"ה. 39) פורם סי' רל"ח: ור' מאיר בר' שמואל העיד שכך אמר לו ר' יצחק הלוי, וכן בסדר רש"י עמ' 260 סימן תקצ"ד, וראה לקמן בתולדות רש"י, שרש"י כתב לו כשהיה בירמיהשא. 40) ראב"ן קמ"ח א'. ספר הישר הוצ' רוזינטהל סי' מ' עמ' 69. 41) אור זרוע חלק ב' 75 ב': ועל זה השיבו רבינו שלמה זר"ל מאיר חתנו זצ"ל בתשובה המתחלת אור נוגה. והתשובה בסדר רש"י עמ' 79 ולהלן, בלי הפתיחה ובלי חתימת ר' מאיר. 42) ונראה בעיני הטוב מזה ומה אשר הגיע [הגיה] מורי רבינו אבי

הרב ר' מאיר בתוספותיו. ספר הישר כ"ז א' ס"י רנ"ב. (43) ראה לקמן בתולדות רש"י. (44) שהרי ראב"ן בשעה ששאל ממנו ודאי שלא היה פחות משלושים, וראב"ן נולד סמוך לתת"ן. וגרום, Gallia עמ' 685 משער שנפטר ר' מאיר בשנת תתצ"ה [1135], ויסודו הוא שר"י הזקן ראה מנהגים שבכית זקנו וודאי שלא היה אז פחות מט"ו, ור"י נולד בתת"ף. אבל אין שום ראיה שר"י ראה מנהגים שבכית זקנו. ובתשובות מיימוניות לה' מאכלות אסורות ס"י ה' כותב ר"י: וכן נוהגים בכית רבינו מאיר זקני ובכית מרת מרים בתו של רבינו שלמה, וממקום אחר ידענו שמנהגי מרת מרים לא ראה אלא שמע, ראה למעלה תולדות ריב"ן ולקמן בתולדות רש"י. ועל כורחך בשעה שכתב ר"י את תשובתו לא ראה מנהגי בית זקנו, והוא אומר „נוהגין". (45) כת"י די-רוסי ס"י 181 [ברלינר מגאצין II עמ' 45]: „כשם שבעל ההאנה יודע זמן לקיטתה ולקטתה בעתה כך ידע הק' זמנו של רבנו שלמה ולקחו בעתו להכניסו בישיבה של מעלה ואיננו כי לקח אותו אלהים מכאן ואילך פירש בן בתו רבנו שמואל הזקן אחיו של רבינו יעקב אחיו של רבנו יצחק אחיו של הרב ר' שלמה אבי הדיוקנים בני רבינו מאיר הזקן בן החבר רבינו שמואל זצ"ל, ושם אמם מרת יוכבד החסידה בת רבינו שלמה זצ"ל. ור' שמעיה קורא את ר' מאיר „אבי הרבנים". ראה לקמן בתולדות רש"י, העתקות מכ"י אדלר ס"י 4. (46) ראה הערה 45. וכן ראב"ן בפתיחת שאלתו לר' מאיר ובניו מונה ארבעה בנים לר' מאיר: „הוצרכתי לשאוב מים מבאר שבע וכו' הישיש הרב מאיר ומפלגני מימיו החביבים והנעימים המתפלגים מעץ החיים לארבעה ראשים והנה הרביעי הוא פרת". ספר הישר הוצ' רוזנטהל עמ' 69 ס"י מ' והמקורות שרמו אליהם. ויש להוסיף: ר"א עפשטיין בספר היובל לשטיינשניידר עמ' 138 והערה 2. ומה שרומז רוזנטהל לתוס' פסחים ק"ה ב' ד"ה ש"מ כרכה טעונה כוס כבר העיר ברלינר בהערות במבוא למחז"י עמ' 176 שבמקורות אחרים מובא הדבר בשם רשב"ם. וראה עוד ר"ש אלבעק מבוא לראב"ן עמ' IX הערה כ'. ובתוס' רי"ח לברכות נ"ב א' ד"ה הנכנס לביתו: וכן היה נוהג רבינו שמואל בן מאיר, אבל באו"ז ח"א ס"י ר"מ, 63 ב': „וכן היה נוהג זקינו של ר' שמואל בר' מאיר". כן היה לפניו בתוס' רי"ח. ואם כן ר' שמואל בר' מאיר הוא אביו של ר' מאיר אבי רשב"ם והיה הלשון בתוס' רי"ח: וכן היה נוהג רבינו שמואל בן מאיר [זקינו של רבינו שמואל בן מאיר]. ובמחז"י עמ' 243: ואני יצחק בר' דורבלו ראיתי ברמרו דאתרייע ביה מילתא בר' יוסף בנו של רבינו יעקב בן רבנא מאיר מכנו. ואחר שהתפללו מנחה בערב שבת בבית הכנסת ישב לו ר' שלמה אחי רבינו שהיה מתפלל. ואמר לו רבינו יעקב אחי לך להביא יוסף בני לבית הכנסת. שלח עמו החבר ר' יצחק בן רבינו שמואל ואחרים עמו. כיון שבא לבית הכנסת ירד הרב שלמה לפני הארון ואמר ברכו. ועל תקנות מרוי"ש התומים בכת"י ארבעת האחים: ר' יצחק; ר' שלמה; ר' שמואל ור' יעקב, ראה גרום, Gallia עמ' 234. ובפירוש התורה המיוחס לרא"ש, בספר הדר זקנים, מובא ט"ז ב': „וקשה לרשב"ם אחי ר"ת". וקשה לצייר שעלה על דעת אחד המחברים לחלות את רשב"ם בר"ת, האם יש מי שידע את ר"ת ולא ידע את רשב"ם? לכן נראה לי שרשב"ם יש לפתור: ר' שלמה בר' מאיר, והוא בודאי

גלא היה מפורסם בר"ת. ואף שבמקומות אחרים מובאת הקושיא בשם רשב"ם [ראה אפטוביצר, REJ חלק נ"א (1906) עמ' 83 ס"י 27] נראה שקצרו הם והשמימו „אחי ר"ת". ובאמת מצאנו שר' אברהם בר' עזריאל בספרו ערוגת הכושם כ"י מביא פירושים מר' שלמה שלנו בלשון: ור' שלמה אחי ר"ת זצ"ל כתב, כי כן כתב ר' שלמה אחי ר"ת. מכתב-חדשי חלק כ"ז עמ' 369. (46^a) כן נראה שהיה הסדר, שמפני כבוד רש"י קרא ר' מאיר בניו הראשונים על שם אבות אשחז, יצחק על שם אבי אביה ושלמה בשם אביה, ואת בנו השלישי קרא שמואל בשם אביו. (47) „והנהר הרביעי הוא נהר פרת", ראב"ן בפתיחת שאלתו לר' מאיר ובניו. ור"ת בתשובתו קורא לעצמו „קמן האחים". (48—49) ראה לקמן ערך ר' יצחק בר' שמואל. (50) תשובת ר"י הזקן בתשובות מיימוניות לה' מאכלות אסורות ס"י ה': „אבל מרת מרים אשת דודי ר"ת היא מחמירה וכו' ולא ידעתי אם על פי דודי עשתה או על פי בעלה הראשון ה"ר אברהם שהיה רגיל בחומרות". (51) לקמן ערך ר' שמשון בר' יוסף. (52) למעלה הערה 46. (53) מחז"י ס"ע 51 בתשובת ר' יצחק בר' שמואל: „ובספר שבו סדר זרעים ומועד ירושלמי שהיה של רבינו יעקב וכו' וכדומה שהוא כתב יד החבר ר' שלמה בן רבינו יעקב" והובאה בשכ"ל ס"י מ' עמ' 10. ובסדר רש"י כ"י שד"ך—שזח"ה נמצא: „סימנים להפטרות שבין ר"ה ויה"כ חתום שלמה בן הרב ר' יעקב זצ"ל". וודאי שהוא בנו של ר"ת. מבוא לסדר רש"י עמ' LIX. (53^a) שאלת ר' אליעזר [בן שלמה. כ"ה בכרם חמד חלק ז' עמ' 34. בדפוס, ס"י תרל"ב ע"ח ד': ר' אליעזר. וחשב ר"א עפשטיין, מ"ח חלק מ"א עמ' 474. שהוא ר' אליעזר בן שמואל, אף שהוא מזכיר החתימה שמפורש בה אליעזר בן שלמה. וראה הוצ' רוזנטהל עמ' 133 ס"י ג' לר"ת, בחתימה: „ושלום רבותינו וביתם, ושלום מורי רבי יצחק בן רבינו לנצח". והדברים כמשמעם פשוטים שהכונה לר' יצחק בנו של ר"ת. ור"א עפשטיין אומר שאפשר שהכונה לר' יצחק בנו של רשב"ם. אבל מציאות בן לרשב"ם ששמו יצחק מוטלת בספק, ראה לקמן בתולדות רשב"ם. ואף אם היה לו לרשב"ם בן ושמו יצחק אין שום סברה להכניסו הנה ולהוציא הדברים מפשוטם, שסתם רבינו על כורחך הוא אותו שכותב אליו. וכן הבין רוזנטהל בפשיטות שר' יצחק הוא בנו של ר"ת [רשימת השואלים בהקדמתו]. ולפי זה אפשר וקרוב שר' יצחק בר' יעקב חתום על כמה הוספות בספר הישר הוא ר' יצחק בנו של ר"ת כדעת זווים ואין סברה יותר לומר שהוא ר' יצחק הלכן כדעת שזח"ה ועפשטיין ועוד אחרים, ראה למעלה הערה 7 ולקמן בתולדות ר"י הלכן. — ור"א עפשטיין שם מביא מכת"י אוכספורד: „אל אדון על כל המעשים הוא יברך את ר' משה בר' יעקב איש ת"ס". ולדעת נויבויר הוא בנו של ר"ת, ואומר עפשטיין כיון שהמאסף היה בן אשכנז ר' משה הוא חכם אשכנז ואולי מביהם, ורומז לצונץ. אבל סברה זו לא ידעתי מה היא. האם רחוק הוא כל כך שחכם אשכנזי יביא דברי חכם צרפתי. ואם לא נאמר שהכונה לר"ת אפשר שהכונה לר' משה בר' יעקב מקוצי בעל הסמ"ג. ועוד יותר לבנו של ר' יעקב מאורצ"ינש שנקרא גם כן ר"ת. אם כן דברי נויבויר אין ראיה לדחותם וגם לא להחזיקם. (54) מחז"י ר"ע 249: אבל שמעתי שרבינו יעקב כחתונת בתו ברמרו אומר. תוס' נדרים ס' מע"ב: וכן כתב ר"ת בכתובת

כתו. מהר"ם ד"פ ס' תשצ"ו: מעשה אירע בחתנו שהלוח על המשכנות וכו'".
 55) ספור ר' אפרים מבונא, in Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland (עמ' 64. 56) לודוביג השביעי, Ludwig VII. 57) ר' אפרים שם. והדבר צריך עיון שהרי ידענו ממקומות אחרים שגם בצרפת היו ההלואות על משכנות. ראה לדוגמא למעלה הערה 54 והערה 58. ונראה שלאחר אותו המאורע חזרו להלות רק על משכנות. ועוד האם לא יוכל המלך לגזור על ישראל שיחזירו המשכנות? ואולי המשכנות היה אפשר להכריח ולאמר שאבדו או שנגזלו ועוד אמתלאות כאלה. 58) תשו' ר"י הזקן בתשו' מהר"ם ד"פ ס' תשצ"ה: "וכדירי הוה עוכדא שפעם אחת היה לרבינו יעקב משכון מגוי והוצרך למעות ונתן המשכון בידי ללות המעות ממני ויהיה החוב שלי וכו'". 59—60) תשו' ר"י הזקן באו"ז ח"א ס' תמ"ב 126 ב': "וכמדומה אני באמת וברור שכשהייתי ברמ"ז אחר יציאת רבינו משם קודם שהלכתי לדור כרמפי"ד פ"א הלך רבינו ממרוויש לרמ"ז להוציא ספריו וממלמלין משם בערכות של ל"מ"ד לימרי". 61) ספר הישר הוצ' רוזנטהל עמ' 26 ס' מ"ו. 62) ראה לקמן פרק ט' ס' ח'. 63) ראה איש איש בערכו. 64) ראה לקמן בערכו. 65) ראב"ן קנ"ג ג'. 66) חתימה בכת"י סדור רש"י: "ורת"ם [נפטר] בשנת ל"א למאה עשירית של אלף חמישי וסימנך ויאמר אלהים אל יעקב" [מבוא לסדור רש"י עמ' VIII 4].
 וצונץ, Zur Geschichte עמ' 32: "Am 9 Juni 1171", ולא ידעתי מקורו. וחודש Juni מתאים לסוף סיון—תמוז. וביחסין ד' פיליפאוסקי עמ' 218: נפטר בשנת תתקל"ו, וכן בקורא הדורות הוצ' קאסעל י"ד א' ועוד. והוא סכום מספר מפורט למספר מסוכם, כדרכו של בעל ספר היוחסין. ראה לקמן תולדות רש"י.
 ר' יעקב בר' שמשון, דבריו מובאים במחזור ויטרי [עמ' 73, 152, 278, סס"י נ"ח]. ונראה שכל אלה הדברים היו במחזור שלו שנזכר בעמ' 73. וגם מה שהובא בראב"ה ח"ב 681 בשמו ודאי שלקוח הוא ממחז"ו. ראה בהגהותי שם אות 6 [ומראב"ה במדרכי סוף יומא ס' תשכ"ז ובאוספות כת"י פ"ג ד].
 ראב"ה ח"ב עמ' 368 [לפי שהוא בתשכ"ן ס' קמ"ג (קמ"ד) ובהגהות סמ"ק הלכות סוכה סס"י צ"ג. לקוטי אמרכל כ"ג ב', ראה הוספות ותקונים לראב"ה עמ' 130]. ובתוספות [חולין נ"ד ב' ד"ה אין, ושם ט"ס: שמעון, וצ"ל שמשון, כבתום ערכין כ"ח ב' ד"ה אומרי]. ובתום מנחות ס"ד ב' סדיה ארור: ר' יעקב בר' שמעון, וכאן אין הוכחה שט"ס היא. וכן בפירוש תמיד כ"ח רע"א: בפתרונו של ר' יעקב בר' שמעון. ובליקוטי פרדס י"ב ב': הר' יעקב בר' שמעון. וגרום וכן רש"י במבוא לס' האורה עמ' 100 אומרים שצ"ל: שמשון. ובתוספות ר"ה לברכות נ"ז ב', מ"ב ד' מדפי הספר, מוכא: והר"ר יעקב בר' שמעון פירש בסדר עולם שלו, והבינו ראמנר [סדר עולם עמ' ב' הערה י"ב] וברלינר [מבוא למחז"ו עמ' 187] וגרום [Gallia עמ' 515] שהוא ר' יעקב בר' שמשון, ולא ידעתי מאין הודאות הזו. וכן מביא ברלינר [מבוא שם ובעמ' 174] מכת"י אוכספורד 1102 שר' יעקב בר' שמשון חבר פירוש ספר יצירה וברייתא דשמואל, ושם ברשימת נייבויר עמ' 312: יעקב בר' שמעון. ואף שקרוב הוא ששמעון ט"ס במקום שמשון, שחכם בשם יעקב בר' שמעון לא נודע, מ"ס אין זה ברור ומוכרח ופשוט כ"כ עד שרש"אין לעבור על השינוי מבלי העיר דבר. ומה שקבוע

וברור הוא שחבר פירוש מסכת אבות [ראה להלן] וספר האלקושי בעבור וחשבון תקופות [כת"י אוכספורד ס' 692, רשימת נייבויר 137].—ובהלכה נזכרו [פסקין] של כצ"ם מן הרב ר' יעקב בר' שמשון [כת"י אוכספורד 1101, רשימה עמ' 310].

והר' יעקב בר' שמשון שפירש מס' אבות כתב שם: שמי שמפרש בצלמו בצלם אלהים כראו אותו חיישינן שמא מין הוא, כלומר מי שעושה פסק אצל בצלם, משום שרוצה לומר שאין הקב"ה צלם. והוא היה תלמידו של רבינו שלמה זצ"ל ורבו של רבינו יעקב זצ"ל—[ר' משה תקן בכתב תמים, אוצר נחמד ח"ג עמ' 50 ולהלן]. והפירוש נמצא בפירוש אבות לר' יעקב בר' שמשון שבכת"י אוכספורד ס' 692 [ראה רש"י שכמר, מבוא לאבות דר' נתן עמ' IX]. והוא פירוש אבות שבמחזור ויטרי, אלא שנכנסו בו הוספות מאותרות [ראה ברלינר במבוא למחז"ו עמ' 185 ולהלן] ונדפס גם במשניות ד' וילנא תרס"ט. וזה שהיה תלמיד רש"י מתאשר גם במקום אחר. כ"י פריש ס' 326: "משמו של רבנא [שלמה] בר יצחק על מהרת כלים אל משמעו סרתי וכו' כה דבר אל"ן] רבינו מ"כ בפיו ואני כתבתי על הספר בדיו אני יעקב בר שמשון" [נייבויר, מ"ה חלק ל"א (1887) עמ' 503. ברלינר מבוא למחז"ו עמ' 187. עפשטיין שמעיה עמ' 3 הערה 2]. והתשובה ערוכה לר' שמעיה כמבואר בארחות חיים ח"א ע"ד ג' ס' צ'.—וספר האלקושי חברו בשנת תתפ"ג 1123, הרי זמנו בדיוק יותר. ומקומו מבוואר בתשו' מהר"ם ד"פ ס' תרנ"ה: ר' יעקב בר' שמשון מפריש [Paris]. אבל במדרכי ביצה ס' תרע"ב: מפליזא [Falaise]. ונראה שכתשו' מהר"ם צ"ל: מפלייש.

ר' יצחק בר' אברהם מדנפירא, מבעלי התוספות המפורסמים. פסקיו ותשובותיו מובאים באור זרוע וכתשו' מהר"ם, במדרכי והגה"ם ועוד. תשובת אחיו לו בראב"ה [למעלה פרק שביעי תשובת ר"ש משאנץ]. השיב גם לר' שמחה משפירא [או"ז פסקי ב"ק ס' מ"ט]. פירושו לפסוקי תורה מובאים בקובצי תוספות על התורה, בדעת זקנים ובהדר זקנים, במנחת יהודה ועוד. תלמיד מובהק של ר"י הזקן בעל התוספות, ולאחר פטירת רבו היה הוא לראש ישיבת דנפירא [Dampierre]. אחיו של הר"ש משאנץ. אליו ולא אחיו של ר' מאיר אבולפיא מטולדו אגרותיו בדבר שיטת הרמב"ם בתחית המתים. נפטר קרוב לשנת תתק"ע 1210 [גרום, Gallia עמ' 168 ולהלן. רח"מ, אור החיים עמ' 500 ולהלן ס' 1073]. וראה עוד תולדות ר"ש משאנץ ותולדות ר' יצחק בר' אשר הלוי משפירא, ריב"א השני.

ר' יצחק בר' אליעזר, ר' יצחק הלוי, סגן לוייה. הוא ר' יצחק בר' אליעזר הלוי רבו השלישי של רש"י, ב"ר מיישא. פירושו, פסקיו ותשובותיו מובאים בפירושי רש"י ובספרים שיצאו מבית מדרשו: מעשה הגאונים, מחזור ויטרי, פרדס, בתשו' חצ"ו, בראב"ן וראב"ה ואו"ז ועוד. ורש"י מביא ממנו פירושי לשני פסוקים: ש"א א' כ"ד ומשלי י"ט כ"ד. וגם ר' יוסף קרא מביא ממנו פירוש לפסוק [אפשטיין, תרכ"ן שנה ד' עמ' 167 והערה 133]. אבל מה שעשו מזה סימן לישיבת וירמיישא חקירה במקרא בניגוד לישיבת מגנצא הפרזה והפלגה היא ואינו נכון. ראה לקמן בתולדות רש"י. ר"י הלוי חבר כמה פוזיטם

[צונק, לימיג 156 ולהלן מונה ארבעה. דאודוון, אוצר ח"ד עמ' 421 שבעה].
 רש"י מסר לנו כמשפטים מעטים צורתם הרוחנית ותכונת רוחם של שני רבותיו
 ר' יעקב בר' יקר רבו הזקן ור' יצחק הלוי רבו השלישי: ר' יעקב היה נחבא
 אל הכלים, בורח מן ההוראה ומחידוש דבריו, ור' יצחק הלוי היה בעל מרץ
 אמיץ ורוח כביר והוא חדש ושנה מנהגי עירו הקדומים. וזה לשון רש"י: ולא
 כחולק על ישיבת רבינו יעקב בר' יקר וצ"ל שלא הנהיג כן כי ידעתי מדתו
 כחר לו הגדולה מכולם ונוהג בעצמו כאסקופה הנדרסת ושם עצמו שירי שיריים
 ולא מלאו לבו לעמרה הראויה לו לחדש דבר בדורו. ואם רבינו יצחק הלוי שם
 דברים על לבו בשעת המכנסין שהיה דבר ומנהיג לדור ועל פיו יצאו ויבואו
 אומר אני מקום הניחו לו אכותיו להתגדר בו ועל שניהם אני קורא ועמך כולם
 צדיקים ואת אשר בלבבנו אנו משיבים כי דבריו נכוחים למיין ואם באנו לפרוש
 מהם הננו כפורשים מחיים" [סדור רש"י עמ' 80, או"ז ח"ב 75 ב' ס' ק"מ]. אבל
 הוראה אחת שהורה רבו ר' אליעזר הגדול החזיק בה אף שידע שאינה הלכה
 מפני כבוד רבו [פרדס ס' ר"ח, סדור רש"י ס' תקצ"ד 286 ולהלן: בשר בחלב
 במשהו]. רש"י קורא אותו רבינו הקדוש¹, וקדושתו נראית גם כזה שהתענה
 ממחרת יום הכפורים². אשתו מרת חנה ילדה לו שלשה בנים — ר' אליעזר
 ור' שמואל ור' יעקב³ ואולי עוד בן רביעי, ר' אשר⁴ — וכת אחת ושמה בילא
 [Bella]. ר' יצחק נפטר בשנת תת"ל 1070 [לממן תולדות רש"י] וכתו נפטר
 בשנת תתמ"ז 1086⁵. ובגזירת תתנ"ו נהרגה מרת חנה אלמנת רבינו ר' יצחק
 הלוי⁶. בראש חולין פ"ד ס' ז': ר' יצחק הלוי מו"טרי. ואומר גרום,
 Gallia עמ' 196 שט"ם היא וצ"ל מלות"ר, ורומז למאנאצין ח"י עמ' 74,
 ושם מכיא לשון ר' יצחק מלות"ר, מספר האסופות. אבל מכיון שר' יצחק הלוי
 קורא לרש"י קרובו [לממן בתולדות רש"י] קרוב שהיה מצרפת, דוגמת מה
 שמצאנו שר' יצחק בר' יהודה קורא לרש"י קרובו והוא נקרא הצרפתי, לממן
 בערכו. והנה מצאנו כאמת שבאו חכמים מויטרי לזירמישא. בכ"ו אוכספורד
 ס' 1102 [רשימת נייבויר 310]: ר' אשר תקן אשר הניא ואשר בגלל אבות
 ואחניה שבחיה והיה יהודי הראשון אשר בא לגור בוירמישא ובא
 לשם מעיר ויטרי וכתב יוחסין היה בירו עד הנשיאים ולוי היה.
 ובכת"י זוח"ה ס' 71 [קהלת שלמה עמ' 10]: וכן אומר רבינו משולם וכו'
 משם הר' יצחק מליטרי וצ"ל. וקרוב מאוד שהוא שבוש מן ויטרי.
 [1] לקומי פרדס י"ט ד': מעשה בימי רבינו הקדוש ר' יצחק הלוי נ"ע.
 והענין בפרדס ס' כ"ה ושם נשמט רבינו הקדוש. [2] ראבי"ה ח"ב ר"ע 659.
 ראה שם בהגהות. [3] פרדס ס' קפ"ט: וכן עשה רבינו יעקב בן רבינו יצחק
 הלוי נוחו עין [אבל] אחיו רבינו אליעזר ורבינו שמואל הלוי קדשו בבית ואכלו
 חוץ לסוכה ולמחר ביום אכלו בסוכה. ובמעשה הגאונים עמ' 42: וכן עשה
 רבינו יעקב בן רבינו יצחק הלוי נ"ע שכל אחיו וכו'. וצ"ל: והעיר או ואמר
 שכל. ור' שמואל נזכר עוד כמה פעמים בספרים שיצאו מבית מדרשו של
 רש"י. ראה מבוא רש"י לספר האורה עמ' 18 ולהלן ומבוא ר"א עפשטיין
 למעשה"ג עמ' XXIII. ור' אליעזר נזכר בגליון רש"י נזיר כ' א' ד"ה ת"ש: בלשון
 זה דן ר"א בר' יצחק הלוי לפני רבינו וקבלה. ויש להפלא על שלא נזכר ר'

אשר בנו הרביעי של ר' יצחק בן אחיו. ואין לומר שהיה צעיר בשעת עדותו
 של ר' יעקב, מפני שבאותו המקום שממנו יודעים אנו מציאותו של ר' אשר
 מבואר שהיה גדול בחיי אביו: "אחד מתלמידיו רבי יצחק הלוי העיד עליו
 שהתיר לר' אשר בנו ביוצא ונכנס יותר מפרסה" [ספר האורה ס' ק"ג עמ'
 150, ומשם בפרדס ס' רס"ח, ד"ק י"ט א']. ולא ידעתי פתרון להפקד מקומו של
 ר' אשר בן אחיו. ונראה לי בקרוב לדאי כי לר' אשר פתרון מוטעה לר"ח
 לר"א = ר' אליעזר. אם כן לא היה לר"י הלוי בן ששמו אשר. [4] ראה
 הערה 1. [5] לויזון, נפשות צדיקים עמ' 14: בכ"ד באולף שנת תתמ"ו נפטר
 מרת בילא בת רבינו ר' יצחק הלוי מנוחתה עין. [6] זאלפלד Martyrologium
 עמ' 6. וראה למעלה תולדות ר' יעקב בר' יצחק, ר' יעקבין].
 ר' יצחק בר' אשר הלוי, ריב"א הראשון, רבינו יב"א. בשפ"ר א. מבעלי
 התוספות הכי ראשונים והראשון לבעלי התוספות באשכנז. דבריו ופירושו
 נזכרו הרבה בתוספות. וראבי"ה מזכיר תוספות למסכות: סוכה, מועד קמן, גיטין,
 סנהדרין, חולין, פסקיו והוראותיו מובאים הרבה בראב"ן, ראבי"ה, או"ז, השו"ב
 מהר"ם, מרדכי, שבה"ל, הגה"מ ועוד. ר' משה תקן בכתב תמים [אוצר נחמד
 ח"ג ס"ע 73]: "ובס' היכלות, שהוא משניות של מעשה מרכבה, כדברי רבינו
 יב"א הלוי וצ"ל". ולדעת ר"ג אפשטיין [REJ חלק ס"א (1911) עמ' 69 הערה 3]
 לקוחים הדברים מתום חגיגה של ריב"א הראשון. וזה קרוב, אבל אינו מוכרח.
 ואולי הוא ריב"א השני. — ובקובץ המכורג ס' 175, רשימת שמינישניידר 64:
 "כתבתי זה ספר הריא"ף עם פירושו הרב רבינו נסים ז"ל וכו' דברי המרדכי וכל
 פסקיו וגם מסקנות הריב"א ז"ל". ולא ידעתי מה זה. מתלמידיו נודעים
 גדולי חכמי אשכנז הראשונים: ר' שמריה בר' מרדכי, ר' יצחק בר' מרדכי, ריב"ם,
 ר' משה בר' יואל ואולי גם ר' אפרים טריגנשבורג, והם כתבו תוספות לפניו
 [פרק זה כל אחד בערכו]. וכבר הזכירם ר"ח בספר הישר. ובשבה"ל ס' רכ"ה:
 תלמידיו רבינו יצחק בר' אשר וצ"ל בתום מועד קמן [ולדעת אפשטיין בתרכ"ץ
 שנה ח' עמ' 371 הכונה לתוספות ריב"ם, ושהוא "הרב" הנזכר הרבה בתום מ"ק
 שלנו, וגם תוספות הרב]. משואליו נודעים בשם ולשם ר' יוסף בר' יהודה
 מתלמידיו של רש"י [תשו' חצ"ו ס' ו' ומ"ו, הקדמת ר"י מילר שם עמ' XXV.
 או"ז, פסקי סנהדרין ס' ע"ז]. ר' יוסף קרא שהיה ג"כ מתלמידיו של רש"י
 [למעלה בערכו. ואחד מתלמידיו של ר' יוסף קרא בפירושו ליהזקאל י' ב': וכן
 שמע מורנו ר' יוסף בר' שמעון מפי ר' יצחק בר' אשר הלוי וכן עיקר]. ראה
 ליטמן, R. Josef ben Simon Kara עמ' 6. עפשטיין, החוקר ח"א עמ' 190,
 ר' יעב"ץ [פרק שביעי, אגרת ר' יעב"ץ], ראב"ן [ראב"ן ס' ק"א וק"ז אות ב'].
 לדעת צונק, קרוב שהיה נכדו של ר' יצחק הלוי רבו של רש"י, ונמשכו
 אחריו בגר"י [ח"ב עמ' 338] ועשו את הקרוב של צונק לדאי ופשוט. ואנחנו
 ראינו למעלה בתולדות ר' יצחק הלוי, כי קרוב הוא לדאי שלא היה לו לר'
 יצחק הלוי בן ששמו ר' אשר כל עיקר. זמן לידתו של ריב"א נזכר לשער מזה
 שהשיב לר' יוסף בר' יהודה ולר' יוסף קרא, אם כן היה או גדול מהם בשנים
 או לכל הפחות לא צעיר מהם. ומכיון שר' יוסף קרא נולד בין תתי ותתי"כ
 [למעלה בערכו] נולד ריב"א לכל המאוחר גם כן בזמן ההוא. אבל קרוב יותר

שהיה גדול מהם לכל הפחות שנים מעטות. לכן נוכל לקצוב זמן לידתו בין תת"י ותתמ"ו [1050—1055]. ולזה מתאים מה שכתב באו"ז ח"א סי' תמ"א 125 ב': "וגם רבינו יצחק בר' אשר זצ"ל העיד על רבינו יצחק בר' יהודה זצ"ל שהורה הלכה למעשה להיתר, הרי שהיה מבית מדרשו של רבו של רש"י, והיה אז לכל הפחות בן עשרים, ור' יצחק בר' יהודה נפטר סמוך לתת"ל [ראה למעלה בערכו]. הרי זמן לידתו של ריב"א בתת"י 1050. זמן פטירתו נוכל להוציא מתשובתו לראב"ן, הוא כותב אליו בכבוד גדול: "לפני רכב ישראל ופרשיו מופת הדור ודורשיו הנני משיבו אשר עם לכבי, ולא יש בדברי להישען עליהם כי אם לקיים ציווי אדוני ומשמעתו" [ראב"ן סי' ק"א אות ב']. הרי שהיה ראב"ן בזמן שאלחו לריב"א חכם מפורסם וכדאי שהיה לכל הפחות בן ארבעים. וראב"ן נולד קרוב לתת"ן, אם כן היה ריב"א בשנת תת"צ, 1130 עדינה בחיים. ובשנת תתצ"ג כותב ר' אליעזר בר' שמשון: "וכן ראינו הלכה למעשה בימי רבינו יב"א הלוי" [או"ז פסקי סנהדרין סי' ע"ז, 23 ב']. הרי שאז לא היה ריב"א בין החיים. אם כן יכולים לקבוע זמן פטירתו סמוך לשנת תת"צ, 1130. אשתו, בתו של ר' אליקים בר' משולם הלוי הכירו של רש"י בשיבת מגנצא וזירמיישא [תשו' רש"ל סי' כ"ט]. ילדה לו שני בנים. האחד ר' אשר אביו של ריב"א השני, והשני לא נודע שמו. והוא מת בלא בנים ואחיו הלך ליבמתו [ראב"י"ה סי' תתצ"ו]. למעלה פרק רביעי, תשובת ר' יואל. ובפירושו ר' שמואל מפלויזא לפיוט אלהי הרוחות, או"ז ח"ב 116 א': "ואני שמעתי ממורי ר' מנחם בשם בן רבינו יב"א". ור' מנחם רבו הוא ר' מנחם בר' פרץ מיואני שנשא ונתן עם ר"ת, אם כן רבינו יב"א הוא ריב"א הראשון. ובצידה לדרך כ"י שזחה ח"א קל"ג ב' [גידמן, Erziehungswesen ח"א עמ' 294]: "מצאתי כתוב בשם ר"י וכו' וסיפר כי שמע בלותר בשם הגאון אביו ריב"א פעם אחת חזרו הוא וחבירו ממדינת רושיאה וחלקו סחורתם בגורל". הרי בן לריב"א ושמו ר"י, וריב"א הלך לסחורה לרוסיה! או שהכונה לריב"א השני? מסופר: "ושמעתי כי ריב"א חלה חוליו שמת בו וחל' יוה"כ כאותם הימים וא"ל הרופאים אם לא תאכל ודאי תמות ואם תאכל שמת לא תחיה והוא ז"ל אמר כרי ושמת כרי עדיף ולא רצה לאכול ומת" [פסקי ירקנטי סי' קס"ו].

ר' יצחק בר' אשר הלוי, ריב"א השני ונקרא גם ריב"א הבחור. כשפירא. ישב בבית דין שפירא יחד עם ר' מאיר בר' קלונימוס ואחיו ר' יהודה בר' קלונימוס והתם עמהם תשובה לר' יואל. [פרק ד', תשובת ר' יואל]. מתורתו לא נשאר לנו כי אם מעט מזער: התשובה ההיא ועוד ארבעה וחמשה פירושים ופסקים בספר יהוסי תנאים ואמוראים של ריב"ק משפירא [רא"ע עפשטיין, Das talmudische Lexikon עמ' 21] ובראב"י"ה [למעלה פרק ששין] ומשם במחברים אחרים. ונזכרו פירושו לפסוקי תורה בתוס' עה"ת כ"י [צונץ, צור געשיכטע עמ' 104]. ובקובצי פירושים לתורה נזכרו פירושים בשם "ריב"א ואין להכיר אם הוא ריב"א הראשון או השני או אולי ריב"א, שגם הוא נקרא ריב"א, ריב"א הבחור. — מתלמידיו נודעו בשמם ולשם גדולים ראב"י"ה [למעלה פרק א', רבותיו] ור' שמחה [לסקמן בערכו]. היה נכדו של ריב"א הראשון, ונולד ביום שנפטר הוא [למעלה פרק ששי בערכו]. אם כן נולד ריב"א השני סמוך

לשנת תת"ן [למעלה תולדות ריב"א הראשון] ונהרג על קידוש השם [פרק ששי שם] בשנת תתקנ"ה, 1195 [ספור ר' אפרים מבונא Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland ח"ב עמ' 74 ולהלן. ושם נמסר: אדר תתקנ"ו, אבל ראה שם עמ' 211 הערה 101 שהיה המאורע בתתקנ"ה]. וכמה ימים לפני הריגתו מתה בתו ובני בליעל הוציאוה מקברה ויתלוה ערומה. והוא פדה אותה בשוחר והשיבה לקברה [ר' אפרים שם]. היה לו אח ושמו ר' אליקים, והוא מלא מקומו בבית דין [למעלה בערכו]. ור' שמחה בתשובה לר"י אור זרוע מספר: "מה אשיבך על הסבלונות זכורני עוברא ממורי רבינו יב"א ששידך בתו לכן אחיו שסבר שהיה פקח ונמצא להפך ולא רצה לכונסה והצריכה מורי רבינו יהודה גט מפני סבלונות ששלח" [או"ז ח"א סי' תש"ס, 224 ב']. ואין להכיר אם היא בתו הנ"ל ור' אליקים הנ"ל או שהיתה לו עוד בת ועוד אה. ומסופר עוד: ר' יחיאל מפרי"ש פירש כי כן היה מנהגו של הריב"א שהיה צם כל היום הראשון [לאבלות] עד הלילה וען שלא רצה ליהנות משל אחרים [מרדכי מויק סי' תת"פ]. ולפי זמנו של המעיד הענין מדבר בריב"א השני, אבל לפי מקומו של המעיד קרוב מאד שמי שהעיד עליו הוא ריב"א.

ר' יצחק בר' יהודה, במגנצא. תלמיד ר' גרשום מאור הגולה ור' אליעזר הגדול [למעלה בתולדות רגמ"ה ור' אליעזר]. רבו השני של רש"י [לסקמן בתולדות רש"י]. פסקיו ותשובותיו בפירושי רש"י ובספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י — מעשה הגאונים, פדרם, מחזור ויטרי, האורה, סדר רש"י — בתשו' חצ"ו, בראב"ן ובראב"י"ה ואצל מחברים אחרים. רש"י קורא אותו מורי צדק, ומבית מדרשו יצא פירוש התלמוד המיוחס לרגמ"ה [בש"ס וילנא. ר"א עפשטיין בספר חיובל לשטיינשניידר עמ' 135 ולהלן].

מחיינו וקורותיו לא נודע לנו הרבה. הוא נקרא "בן דודו" של ר' מנחם בר' מכיר אחי רגמ"ה [מחז"ו עמ' 624 סי' תק"ג: שאילה זו שאל ר' מנחם בר' מכיר את בן דודו רבינו יצחק בר' יהודה. ובאו"ז ח"ב סי' ק"ט: וזו תשובת רבינו יצחק בר' יהודה זצ"ל שהשיב לר' מנחם בר' מכיר זצ"ל בן דודו. ובכת"י אדר"ר סי' 2717: כתב ר"י בר' יהודה לרבינו מנחם בן דודו מכיר. ועוד שם: השיב ר"י בר' יהודה לרבי' מנחם בן דודו ר' מכיר ז"ל. דביר ח"ב עמ' 222 סי' 46 ועמ' 225 סי' 74]. ויש כאן ארבע אפשרויות: א) ר' יהודה אביו של ר' יצחק נשא אחרתו של ר' מכיר, ב) ר' מכיר נשא אחרתו של ר' יהודה, ג) ר' יהודה ור' מכיר נשאו שתי אחרות, ד) ר' יהודה היה אחיו של ר' מכיר. ומכיון שר' מכיר אחי ר' גרשום היה שם אביו ר' יהודה צריך לומר שר' מכיר אחיו של ר' יהודה לא היה אחיו של ר' גרשום אלא בן בנו, כדעת צונץ, לייט"ג 158 ולהלן. ר' יצחק בר' יהודה קורא לרש"י קרובו [לסקמן בתולדות רש"י]. ונראה שהיה מוצאו מצרפת, כמו שקוראים אותו בעל העיטור ובעל שבת"ל [עפשטיין שם עמ' 137 הערה 3]. וראה למעלה בסוף תולדות ר' יצחק הלוי. היה לו בן ושמו ר' יהודה [עפשטיין שם עמ' 136]. ומצאנו בין הרוני מגנצא בג' סיון תתנ"ו: ר' יהודה בן רבנא ר' יצחק ומרת יהודית אשתו ובנו יצחק" [Martyrologium עמ' 10]. ובודאי הוא בנו של ר' יצחק בר' יהודה. מסופר שהיה ר' יצחק בר' יהודה ברומי ששמע שם דברים בשם רב האי גאון [מרדכי שבת סי' שצ"ח: ומעם

זה שמע ר' יצחק בר' יהודה בעיר רומי מפי [=בשם] רב האי גאון]. — ר' יצחק בר' יהודה היה תלמיד רגמ"ה וחברו הצעיר של ר' יעקב בר' יקר וכן גילו של ר' יצחק הלוי, מזה נובל לשער ימיו תש"ן—תת"ל בערך, 990—1070.

ר' יצחק [בר' יעקב] אלפסי, ר"ף 1, ריא"ף 1, ר' יצחק מפסי 2, רבינו האלפסי 2, הגאון ר' יצחק 3, רבינו הגדול 4, בעל ההלכות 5.

ספרו הגדול הוא קיצור התלמוד כעין ההלכות הגדולות. והוסיף על דברי התלמוד דברי הגאונים 6) והרבה מפירושי ר' חננאל 5. ודוגמתו בהלכות גדולות של אספמיא, שגם בהן נכנסו תשובות הגאונים במספר רב וגם מובאים בהן דברי חכמי אפריקא. המחבר לא קרא שם לספרו והשם "הלכות" הוא לפי ענינו ותוכנו, ולכן נקרא ספרו גם בשמות אחרים: ספר האלפסי, תכור האלפסי, פסקי האלפסי 7. ספר האלפסי נתפשט עוד כחיי המחבר באפריקא ובספרד ואחר כך גם בצרפת ואשכנז וכל תפוצות ישראל והיה לאבן פנה ולאבן הראשה של ההוראה, והפוסקים העתיקו הרבה פעמים דברי התלמוד מהלכות הר"ף והיה להם הר"ף לבסיס לפסקיהם וסדריהם 8. — הראשון שהיו לו הלכות הר"ף למקור הלכה הוא ר' יהודה בן ברזילי אלברצ'וני בספר העתים, ואחריו הרמב"ם בספר היד. ולדעתו "אין הפיסה עליו כהם אלא במקומות מועטים ולא יגיעו לעשר בשום פנים" 9. בצרפת התפשט ספר האלפסי כשני דורות לאחר חיבורו, וכבר הרשב"ם חבר תוספות לר"ף 10. באשכנז הראשון שמוכיר את הר"ף הוא ראב"ן, ומוכירו כי פעמים בכל הספר 11, והוא היחיד בדורו להזכירו, ואצל שאר חכמי דורו לא נמצא זכר לדברי הר"ף, וגם בדור שלאחר הראב"ן, בזמנו של ר' יואל, הוא היחיד שמביא דברי האלפסי, וגם בדורו של ראב"ה לא מצינו שהשתמשו בספר האלפסי, וראב"ה הוא הראשון והיחיד בדורו שהשתמש בספר הר"ף בקביעות ובמדה מרובה ובחשיבות מקור בר ממכא 12. וכן הראב"ה למד תלמידו ר"י אור זרוע לעשות ספר האלפסי מקור הלכה, ומעת ההיא היה ספרו של ר' יצחק אלפסי גם באשכנז מקור נאמן להלכה.

ספרו של הר"ף לא נמלט ממשגיגים ומגיהים, שמצאו בהלכותיו יותר מעשרה מקומות לתפיסה והשגה, אף שכבדו והעריצו את מחברן בהערצה מרובה. ר' אפרים תלמידו הוא הראשון שכתב הגהות על סדר הספר, ואחריו ר' זרחיה הלוי בספרו המאור, והראב"ד הציל את הר"ף מקצת השגותיו של רז"ה והשיג עליו במקומות אחרים. ובין המגיהים גם הרמב"ם 13. והראשון שהשיג באופן נמרץ על אחד מפסקיו של הר"ף הוא בן דורו ר' יצחק בר כרוך בן אלכאליה 14. והרמב"ן נתן נפשו על הצלת הר"ף ממשגיגיו, וכתב מלחמת השם וספר הזכות. — בספרי הר"ף יש נוסחאות שונות בדפוסים ובכתב-יד 14.

וזכר עמדו על שינוי הנוסחאות הראשונים והעירו שיש גירסאות שונות ומאמרים נוספים וחסרים 15. והר"ף עצמו תקן כמה פעמים הנוסח בספרו, השמיט והוסיף 16. לר"ף, "התלמוד הקטן", נכתבו פירושים, חדושים ותוספות כלתלמוד עצמו. המפרש הראשון היה ר' יונתן בר' דוד הכהן מלונלי 17 בן דורו של הרמב"ם. ובזמנו ר' יהודה בר' ברכיה, בן אחיו של רז"ה [שיטת ריב"ב בר"ף וילנא]. ר' יצחק בר' אבא מרי בעל העיטור [מאה שערים, בר"ף וילנא].

ר"י הזקן בעל התוספות, ואחריהם פרשו את האלפסי: ר' אהרן הלוי, ר' דוד בר' לוי בספר המכתם, ר' יהודה בר' אלעזר הכהן אלמדרי, ר' יצחק בר' אברהם מנרבונא, ר' יהודה בר' שבתאי, ר' יהודה בר' בנימין עניו, תלמידו רבינו יונה, רימב"א, ר' נסים בר' ראובן [ר"ן], ר' יוסף בר' חביבא [נימוקי יוסף] 17. הרשב"ם חבר בראשונה תוספות לר"ף, ואחריו מחברים אחרים 18.

תשובות הר"ף מובאות הרבה אצל הראשונים 19) ונדפסו בקובץ מיוחד בליבורנו ובוינא. וכמה מתשובות הר"ף נמצאות בקובץ תשובת חמדה גנוזה סי' קמ"ד—קנ"ט ובקובץ תשו' הרמב"ם ד' ליפסיא סי' קצ"ה, קצ"ט, ר', ר"ג, רכ"ה, רמ"א, רמ"ב, רמ"ז, רמ"ח. כתשו' הגאונים הוצ' הרבני נכנסו כמאה וששים תשובות בלשון ערבית. וכמה מתשובות הר"ף הנרפסות נתפרסמו מכת"י בנוסח מתוקן בגני קדם ח"ד עמ' 38 ולהלן. קובץ תשובות הר"ף בכ"י ששון סי' 593 [אהל דוד ח"א 197 ולהלן, ר"ש אסף בגני קדם ח"ה 108].

פירושו בערבית לשלש הלכות ממסכת כתובות נדפס בתרגום עברי בתמים דעים ובתשו' רמ"ע מפאנו [ומשם בר"ף ד' וילנא ל"ו ב.]. — חכמי אשכנז מיהסים לו ספר שערי שבועות, שהוא באמת לר' יצחק בר' ראובן אלברגלוני 20. ויש מיהסים לו מחזור ליום הכפורים 21.

ר' יצחק בר' יעקב הכהן אלפסי נולד בשנת ד' תשע"ג בערך בעיר קלעת חמאד [Kalat el Hammad] בקרבת פאס במרוקו 22. אבל העיר הקטנה קלעת במלח לגבי אחותה הגדולה פאס ולכן נקרא על שמה אלפסי. ואולי קבע שם דירתו. מעירו הלך לקירואן לעמוד תורה בבית מדרשו של ר' חננאל. בשנת תתמ"ח הלשינו עליו בני בליעל לפני המושל ומפני זה עזב את עירו והלך לספרד ובא בתחלה לקורטובה ועשה שם זמן מועט. ואחר כך קבע דירתו בעיר אליסנה [Lucena] ונשאר שם עד סוף ימיו. ונפטר בשיבה טובה כבן תשעים בשנת תתס"ג. — נודע בן אחד לר"ף, שמו ר' יעקב 23.

מתלמידיו נודעו ר' אפרים ור' יוסף אבן מיגאש רבו של הרמב"ם.

[1] כן שגור הרבה. וריא"ף אצל חכמי צרפת וספרד. 2) ראה למעלה פרק ששי בערכו. 3) כן תמיד בספריו של ר' יהודה בר ברזילי. ראה לדוגמא ספר העתים עמ' 2, 6, 28, 30, 77, 91, 93, 102 ועוד. ספר הדינים סי' ס"ו, צ"א, צ"ב, צ"ט, ק"ה, ק"ו, קי"ב, קמ"ז, קי"ח, קכ"ג, קכ"ה, קכ"ט, קל"ו, קל"א, קמ"ו, קמ"ב [תשובות הגאונים הוצ' ר"ש אסף במדעי היהדות ח"ב]. ספר השטרות עמ' 12, 17, 76, ועוד. וכן בספר האשכול הוצ' ר"ש אלבעק עמ' 3, 16, 19, 29, 63, 72, 80, ועוד, הוצ' ר"ש וריח אלבעק [ירושלים תרצ"ה]. רשימה במבוא עמ' פ"ג. ועיין ר"ש אלבעק, מאמר מחוקקי יהודה עמ' IX [בספר היוכל לר' ישראל לוי — ברסלה]. וכן ר' אשר בר' משולם מלונלי, ראה אסף, תורתן של גאונים וראשונים עמ' 14, 23, 24. ולדעת ר"ש אסף שם עמ' 3, גם דברי ר' אשר הם מדברי ר' יהודה בר ברזילי. וכן אצל חכמי צרפת, ראה אסף, ספרן של ראשונים עמ' 6, 9, 10, 11, 12, 18, 22, 23, 25. 4) כן הרמב"ן, בחידושו ובתשובותיו, וראה עוד תשובות הרמב"ן בספרו של אסף הנ"ל, מפתח כללי עמ' 214. 5) כן אצל הרמב"ם. תשו' הרמב"ם הוצ' פריימן עמ' 8, 56, 67, 164, 263, 289. וכן אצל אחרים מחכמי צרפת וספרד. ר' אברהם בר'

יצחק בעל האשכול בתשובותיו, ספרן של ראשונים עמ' 28. והרב המאירי רומז אל הרי"ף בלשון גדולי הפוסקים. ראה מאירי ליבמות הוצ' ר"ח אלבעק מפתח עמ' VII. 6, וזה לשון הגאון ר' יצחק [וראו לסמוך על] דבריו כי הוא יודע כל דברי הגאונים שלפניו והוא היה כורך מה שהוא עיקר כמו שאנו אומרים הלכתא כרב אשי דבתרא הוא. ר' אברהם בר' יצחק אביד בעל ספר האשכול בתשובה [ספרן של ראשונים הוצ' ר"ש אסף עמ' 12]. וזה כתב הרדב"ז בתשובה שהרי"ף ראה כל תשובות הגאונים ואם חלק על תשו' מהם יש לנו לפסוק כותיה [תשו' הרדב"ז ח"א סי' תקל"ט. אור החיים עמ' 505 סי' 1078]. (7) ראה למעלה פרק ששי ופרק שביעי. (8) הדוגמא הכוללת והמפורסמת הוא ספר הטרדכי. וכן כמה פעמים בראבי"ה, כמו שהעירתי בהגהותי במקומן. (9) רמב"ם בהקדמה לפירוש המשנה סדר זרעים. אמנם בזמן מאוחר כתב הרמב"ם: אמנם מה שזכרתי על ר' יצחק ז"ל בזה המקום הוא זולת מה שאמרנו בלי ספק והוא דבר בלתי צודק. אמנם לא ידעתי אם אמר זה ר' יצחק ז"ל או לא. וזה שאנחנו חלקנו עליו בקצת מקומות כמו לי מקום או יותר מה שתפס עליו תלמידו רבי יוסף הלוי ז"ל בשבועות ובכתר וקצתם אנחנו הערנו עליהם ומצאתי קצתם נכשל בהם רבינו הננאל ז"ל כמותו וכבר עשינו קונדרסין באותם המקומות אמנם עדיין לא יצאו לתכלית הפעולה וכו' [תשו' הרמב"ם הוצ' פריימן עמ' 318]. (10) ראה למעלה פרק שביעי ערך תוספות רשב"ם. (11) ראה מבוא ר"ש אלבעק עמ' XX: ר' יצחק מא"פ. (12) ראה למעלה פרק ג' א' סי' ד', מקורות הספר. (13) ראה למעלה הערה 9. (14) תמים דעים סי' רכ"ד: תשובת הרב הנשיא רבי יצחק בר' ברוך ז"ל על הרב אלפסי ז"ל בענין הלכות ציצית. ולתשובה זו רומז הרמב"ם ואומר: וכל מה שזכר רבינו יצחק בר' ברוך להשיב עליו בזה ראיותיו אין בו ממש. תשו' הרמב"ם סי' צ"ו הוצ' פריימן עמ' 4. (14^a) רח"ם אור החיים עמ' 505 סי' 1078. (15) בספר העתים מובאים כמה מאמרים ולשונות שונים מאשר כרי"ף לפנינו. ראה לדוגמא: עמ' 2 והערה ה', 91 והערה רע"ו, 93 והערה רצ"א. וכן בראבי"ה ובאור זרוע ואצל מחברים אחרים. ובמגן אבות למאירי עמ' ל"ב: ומימ' אח"כ מצאתי הגירסא שלהם בחתימה זו בהלכות הרב אלפאסי ז"ל ספרדיות. ובתוס' ר"י הזקן לקידושין בש"ס וילנא. ו' סע"ב: ובהלכות הרי"ף הבאות מספרד נמצא וכו'. וראה עוד הערה שאח"ז. (16) האשכול הוצ' ר"ש זר"ח אלבעק, ירושלים תרצ"ה, עמ' 211: והאי נוסחא שכתבה הגאון ר' יצחק בהלכות דיציה, כתר כן שרד בתשובה לתקן את הנוסחא ולהחליפה הכי וכו'. וראה שם הערה ב' ומבוא עמ' פ"ג. ראב"ד בספר איסור משהו [ספרן של ראשונים הוצ' ר"ש אסף עמ' 195]: ואפשר שצוה הרב לתקן בהלכותיו ולא נתקן כי שמעתי שחזר בו וצוה לתקן אותם. וכבר הגיע לידי הנוסחא הראשונה בכתב ידו של רבינו ז"ל ונמחקה זו השמועה [רמב"ן, מלחמת שבת פרק י"מ ד' וילנא נ"ה ב.]. ובהלכות רבינו ז"ל מצאתי בא"י מקדש ישראל ע"י חופה וקדושין וככתב ידו ז"ל נמחק על ידי חופה וקדושין ועיקר [רמב"ן, חדושי כתובות בר"ן כתובות ז' ב', ד' וילנא ב' ב.], שהרי אנו חפשונו בנוסחי הלכות ומצינו בכל

המדוקדקות והישנות שהגיעו לירינו הגירסא בלא חסר ויתר ודברי רבינו שלמים ומשנתו שלמה וכבר בדקנו עד שהגענו להלכות ישנות נכתבו בספרד בקורטובא שנת ד"א תתפ"ג וכן מצינו שם הגירסא שלמה. כרוך המקום שהביא לירינו כמדתנו והביא ליד החולקים כמדתם [רמב"ן מלחמת יבמות פמ"ו. ד' וילנא מ"ד ב.]. (17) פירוש ר' יהונתן לעירובין וחולין [ש' במכנה, פפד"מ תרל"א] ותלמידיו ר' יונה לברכות זר' אהרן הלוי לברכות ותענית [כפקודת הלויים] והר"ן ונימוקי יוסף לכמה מסכות נדפסו. ופירושים אחרים בכ"י. ראה פריימן בספר היובל לרד"ן הופמן חלק העברי עמ' 106 ולהלן, הספרים בעלי כוכב. — לפירושי ר' יהונתן ראה מאמרו של ר"ש אסף בתרכיץ ח"ג ספר א' עמ' 27 ולהלן: השתמש במהדורא קמא של פירושי רש"י. וראה עוד אפשטיין, תרכיץ חלק ד' עמ' 187. פירוש ר"י לא נמצא לא בדפוס ולא בכת"י אבל מזכירו הר"א ש בתשו' כלל פ"ה ססי' י': וכן פירש רבינו יצחק ברבי שמואל בפירוש הרי"ף בפרק מי שמת'. (18) ראה למעלה פרק שביעי ערך תוספות. (19) ספר העתים, ספר העטור, ספר התרומות ועוד, עמור ח"א כ"א א': תשובה לרב האי' כתי' בבית מדרש הרבנים בניו-יורק: לרב אלפס. ראה מארכס, JQR הוצ' חדשה ח"א עמ' 88. (20) ראה למעלה פרק שביעי ערך שערי רב אלפס. (21) טולידאנו, נד המערב עמ' 22 ועמ' 224. וראה הערה שאח"ז. (22) ואולי הוא ר' יצחק קלעי שתשובתו נמצאת בקובץ תשו' הרמב"ם סי' ר' [אסף, תורתן של ראשונים עמ' 43 הערה 5] ובקטע ממחזור כ"י אצל טולידאנו עמ' 23 ועמ' 224. ודאודיון, אוצר השירה ח"ד מזכיר פיימן יצחק קלעי, ואת הרי"ף אינו חושב בפיימנים. (23) ראה עליו טולידאנו שם עמ' 25. ומה שכתב שם שר' יעקב אלפסי בקובץ תשו' הרמב"ם, ד' ליפסיה סי' קפ"ב עמ' 38 הוא בנו של הרי"ף אינו מוכרע, ואולי הוא אביו כסברת המו"ל בהערה שם].

ר' יצחק בר' יעקב. ר' יצחק בר' יעקב מבה"ם, ר"י הל"בן. מתלמידיו ר"ת הראשונים (1). דבריו מובאים בתוספות (2). פסקיו ותשובותיו בראבי"ה (3). באור זרוע ועוד. וזכורו שאלות ששאל ממנו ר' יהודה בר' קלונימוס ממגנצא (4) ור' יואל (5). ועוד חכם אחד: מעשה בא ליד רבינו שמואל הנגיד ושלח לרבינו שמריה ולשאר רבני ריגום ועוד שלח להר' יצחק הל"בן (6). תוספותיו ליומא כתי' רשזח"ה 134 [קהלת שלמה עמ' 21], לכתובות בכ"י מינכן סי' 317, רשימת שטיינשניידר עמ' 174. ומעניין ששני כתבי-היד הם יחידים Unica. בספר הישר יש כמה תוספות חתום עליהן יצחק בר' יעקב, ולדעת שזח"ה בבית תלמוד ח"ג 321 וכן גרוס במגצין ח"ו עמ' 76 ור"ש הורוויץ, מבוא למחז"ו עמ' 32 הוא ר"י הל"בן. ואינו מוכרע. ראה למעלה בתולדות ר"ת. ר"י הל"בן היה בפראג ושם בקר אותו ר' יצחק דורבלו (ז) ואח"כ קבע דירתו בריגנשבורג ושם ישב בבית דין עם ר' ברוך בר' יצחק זר' אברהם בר' משה בר' יואל והם השיבו לר' יואל [ראבי"ה סי' תתל"א]. באגור סי' תתק"ג: ולומר והשיאנו בראש השנה ויום הכפורים רובם אומרים אותו וכו' והגאון רבינו יצחק הל"בן כמ"ל בגרמיווא. ועל פי זה כתב צונץ, Zur Geschichte עמ' 34 ואחריו סופרי גר"י [ח"ב עמ' 280 הערה 74] שר"י הל"בן היה זמן מה בוירמיישא. ולא התכוננו שמים באגור וצ"ל: ר' יצחק הלוי, כמפורש במקור הדברים כפרדם ובמחז"ו

עוד בהרכבה מקומות 8. ובאגור שם רומז למקורו שבלי הלקט, והוא בשכח"ל הקצר סי' צ"ד ובש"ש סי' רפ"ו ושם כהוגן: ר' יצחק לוי. היו לו שני אחים: ר' מנחם ור' פתחיה, הוא בעל הסכוכ [סכוכ הוצ' גרינהוט עמ' 1]. ובטאו"ח ססי תקי"ז מובאת שיטת ריב"ם ונאמר שר' יעקב בר' יצחק הלכן הלך עליו. ופשוט שמי"ם הוא וצ"ל ר' יצחק בר' יעקב. אבל מן הטי"ם נולד לר"י הלכן בן 9. — כתבו של ר' יואל לחכמי ריגנשבורג [ראבי"ה סי' תתרל"א] נשלח לר' יצחק הלכן ולר' ברוך בר' יצחק ור' אברהם בר' משה בר' יואל, ועל התשובה התומים ר' ברוך ור' אברהם. ודאי שר' יצחק הלכן לא הספיק להשיב עד שנחבקש בישיבה של מעלה. וכתבו של ר' יואל נשלח גם לרבני שפירא, והם ודאי ר' מאיר בר' קלונימוס ואחיו ר' יהודה ור' יצחק בר' אשר, ריב"א השני. וריב"א השני נהרג בשנת תתקנ"ה, אם כן נשלח הכתב לפני תתקנ"ה. אבל התשובה נשלחה גם לרבני מגנצא — ר' יהודה בר' קלונימוס ור' משה בר' מרדכי ור' משה הכהן. ור' משה כהן נפטר קרוב לודאי לפני תתקמ"ח [ראה לקמן בערכו]. אם כן נשלח כתבו של ר' יואל עוד לפני תתקמ"ח.

נזכר סופר ר' יצחק בר' יעקב בשנת תתקנ"ג, 1193. ולפי סדר הזמנים יכול להיות ר' יצחק שלנו. צונץ, Zur Geschichte עמ' 207 והערה h. גר"י ח"ב 276. ובשכח"ל כ"י נזכר ר' יצחק הלכן מרנפירי ולדעת גרוס Gallia 168 יש כאן ערבוב והילוף עם ר"י הזקן. ולדעת גר"י הוא חכם אחר. ובכ"י ששון סי' 919, אהל דוד ח"ב עמ' 1012: כאשר כתב הגאון המקובל ר' יצחק הלכן ז"ל. מדבר בענין עשר ספירות, וזה ודאי שהוא חכם אחר מאוחר.

[1] תוס' יבמות ה' ב' ד"ה עד: אלא נראה לר"ת וכו' והר"י רבי יצחק הלכן הקשה לו. וכן בפירושו הר"ש משאנץ לספרא קדושים פרשה ב' ע"ח סע"ד. תוספות יבמות ע"א ב' ד"ה סוף: הקשה הר"י יצחק הלכן וכו' ותירץ לו ר"ת. תשובות רש"י סי' כ"ט. (2) ראה רח"ט, אור החיים עמ' 507 סי' 1079. צונץ, Zur Geschichte עמ' 33 ולהלן. (3) למעלה פרק ששי ופרק שביעי, תשובות. (4) רוקח סי' שפ"א [ורח"ם רומז לרוקח סי' ש"ל ושפ"ו, ולא נמצא שם], או"ז ח"א סי' תי"א 113 א', ספר אמרכל הוצ' פריימן בספר-היובל לרד"צ הופמן הלך העברי עמ' 18 ולהלן. (5) או"ז ח"א סי' תמ"ז 118 ב' ולהלן. (6) כת"י שוח"ה סי' 175, קהלת שלמה עמ' 24. מי הוא ר' שמואל הנגיד? (7) כשבאתי אצל הרב רב יצחק בר' יעקב הלכן כבהם בעיר פרגא נומיתי לו שכן שאלוני ברוסיה וכן השבתי [מהו"ז עמ' 243]. (8) ראבי"ה ח"ב עמ' 230 ובהנהגותי שם אות 3. (9) שטיינשניידר, רשימת בוד"ל 2096, רשימת מינכן עמ' 174.

ר' יצחק בר' מאיר. בנו כבודו של ר' מאיר בר' שמואל חתנו של רש"י. נקרא גם ריב"ם. וכן מובא בכמה מקומות בתוספות 1. תוספותיו מכיא ראבי"ה 2. פסקיו גם כשכח"ל הלקט 3. הוא מת על פני אביו. וכן כותב ר"ת בתשובתו לראב"ן: השיב רבינו יעקב גם כי אועק כמר רוחי, ומרוב שיחי תש כחי ואור עיני גם הם אין אתי, אל הלקת ארון הקדש עמרת ראשי אחי הרב ר' יצחק שנחבקש לישיבה של מעלה זה חדש ימים, והניח שבעה יתומים ולכל ישראל חיים 4. בתוספות ישנים יומא נ"ו סע"ב: ע"כ נראה לרבי כמו שפי' רבי אלחנן בן הר"י בן רבינו מאיר. וצונץ, Zur Geschichte עמ' 34

מציג לזה סי' השאלה. וגרוס, Gallia עמ' 160 אומר שמי"ם היא, ולהיפך רח"ן דמביצר, החוקר הלך ב' עמ' 59 הכין בפשיטות שר' אלחנן בתום ישנים יומא נ"ו ב' הוא בנו של ר' יצחק בר' מאיר. וזה עיקר, מטעם זה: בתום ישנים יומא מובאים דברי ר' אלחנן ששים וחמש (65) פעמים 5) מבלי הזכרת שם אביו ואיך בא אחד המעתיקים להוסיף פעם אחת שם אביו ובטעות? לכן נראה ברור שהלשון ר' יצחק בר' מאיר הוא מרבני מסדר התוספות והוסיף בכונה כדי להפרידו מר' אלחנן סתם שהוא בן הר"י.

[1] ומפני הקצור ריב"ם המשותף לו ולר' יצחק בר' מרדכי מריגנשבורג נתחלפו לפעמים דברי שני החכמים אלה באלה. ראה למעלה פרק שביעי, תוס' ר' יצחק בר' מרדכי. (2) למעלה בפרק שביעי. (3) ראה רשימת רש"ב. (4) ראב"ן קמ"ח ב' ולהלן, ספר הישר סי' תרט"ז ובהוצ' רוזינטהל עמ' 71 סי' מ"א. (5) ח' א' ד"ה תפילין שיש בהן אזכרות, י' ב' ד"ה ורבי יהודה, י"ב ב' ד"ה אבנטו של כהן הדיוט. ובר"ה שני כל מצות כהונה, י"ד א' ד"ה ואי מתה אשתו ור"ה דאי, י"ד ב' ד"ה מאן תנא, מ"ו א' ד"ה הוה ממנו, מ"ז ב' ד"ה הממונה, כ"ב ב' ד"ה ששה חדשים ור"ה ולדברי האומר, כ"ד א' ד"ה מתרומת מעשר, כ"ד ב' ד"ה אמר קרא ור"ה הא בחוף, כ"ז ב' ד"ה בספרים, כ"ט ב' ד"ה נעשה, ל' א' ד"ה מצוה לשפשף, ל"ג א' ד"ה קדמת, ל"ד א' ד"ה חלקה, ל"ד ב' ד"ה העולה, ל"ה א' ד"ה העולה, ל"ה ב' ד"ה ומי אמר (ב"פ), ל"ח א' ד"ה ה"ג בספרים, ל"ח ב' ד"ה מעשה בדואג, ל"ט א' ד"ה ואומר לה' חטאת ור"ה למה סגן מימינו, ל"ט ב' ד"ה כלל שבירושלים ור"ה הנחה אינה מעכבת, מ"ב ב' ד"ה ורב ור"ה מנין לרבות, מ"ד ב' ד"ה יבא דבר שבחשאי, מ"ה א' ד"ה נתפורו לו (כ"פ) ור"ה מכבודן לאמה, מ"ו ב' ד"ה המוריד גחלת, מ"ז א' ד"ה הכא מתה דקטורת, מ"ח א' ד"ה נתפורה קטורת, נ"ג א' ד"ה והיפוק ליה, נ"ה א' ד"ה מפני תעורבת, נ"ה ב' ד"ה וגוזלי עולה, נ"ז א' ד"ה וניכורו, נ"ז ב' ד"ה עשרה מעשר ראשון ור"ה ומיחל ושותה מיר, נ"ז ב' ד"ה רבי יוסי (ג"פ), נ"ח א' ד"ה מ"ש לכאן ולכאן, ס' ב' ד"ה ועגלה ערופה, ס"א א' ד"ה ועגלה ערופה ור"ה חד למעוטי, ס"ב א' ד"ה אלא מעתה ור"ה אלא רב פפי, ס"ב ב' ד"ה תהיה למה לי, ס"ג א' ד"ה גבי תמידין ור"ה על טבעת שניה, ס"ד א' ד"ה מחוסר פתיחה, ס"ט ב' ד"ה כיון שהגיעו, ע"ב א' ד"ה אמר ר' זירא (ג"פ), ע"ז ב' ד"ה אתיא שכר שכר, ע"ז ב' ד"ה משום שיבתא, פ"א ב' ד"ה ללמדך, פ"ה ב' ד"ה תשובה בעיא].

ר' יצחק בר' מלכי צדק, ר' יצחק מסימפון. חבר פירוש המשנה לסדרים זרעים וטהרות. לזרעים נדפס בש"ס וילנא וסדר טהרות נזכר אצל הראשונים [למעלה פרק ששי ופרק שביעי בערכו]. ומאמר גדול מפירוש מסכת אהלות הועתק בספר הישר לר"ת סי' תקמ"ט, ס' ג' ולהלן, והכתובה במס"י תקמ"ח: זה פירוש הרב ר' יצחק מסימפונט. ובכ"י שוח"ה הכתובה כהוגן בראש סי' תקמ"ט. ראה ברלינר, פליטת ספרים הלך האשכנזי עמ' 47 הערה 3. ומזה יוצא שנתפשט חבורו לפני ספר הישר. ולפי זה מה שכחוב באו"ז ח"ב סי' נ"ב 22 ב': השיב ר"ת לה"ר מסימפונט אינו פשוט כל כך להשלים ר"י, כדעת המוסף באור החיים עמ' 508 סי' 1081. ואולי השיב ר"ת לאחד

מבניו של ר' יצחק, ראה לקמן, ומוכאים דברי ר"י מסימפון בפירוש הספרא לר' הלל, שהיה ג"כ בזמן ר"ת [למעלה בערכו ופרק ששין]. ובאוי"ז ח"ב כ"ד סע"א: "הקשה הרי פטר זצ"ל והשיב לו ר' יצחק בן מלכי צדק זצ"ל". לשון זה מורה יותר לדבור פה אל פה מאשר לשאלה ותשובה ככתב ו. ואם כן היה ר' פטר תלמידו של ר"י מסימפון. ור' פטר היה תלמידם של ר"ת ורשב"ם, ונהרג על קידוש השם בשנת תתק"ו, 1146, כספורו של ר' אפרים מבונא: "והרב הגדול ר' פטר תלמיד רבינו שמואל ורבינו יעקב אחיו טרמרו נהרג בהילות לקבר פרנס אחד" [Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland ח"ב עמ' 63]. ומצד אחד מצאנו שהיו לפניו תוספות ריב"ם שהוסיף לפני ריב"א הראשון. ראה לקמן בתולדות ריב"ם מן תוספות רי"ד לשכתה. — ועל פי כל אלה נוכל לקבוע זמנו של ר' יצחק מסימפון בשנות תת"ן—תתק"ד, 1090—1160. היה בסיפונטו, [Siponto] באימליא הדרומית. מחייו נודע עוד שהיו לו שני בנים: ר' יהודה ור' שלמה. והיום ראיתי תשובה אחת מר' שמואל על ידי מעשה שהשיב לר' שלמה בנו של ר' יצחק מסימפונטו זצ"ל [עייטור ח"א ד"ל י"ד ג']. ובמסעות ר' בנימין מטודלה [הוצ' אדלר עמ' י, תרגום אנגלי עמ' 12]: "ושם [בסלירנה, Salerno] ר' יהודה בר' יצחק בר' מלכי צדק הרב הגדול שהיה מעיר ציפונת. ובנוסח אחר: ור' מלכי צדק, וזה תקן גרום, מנאצין ח"ב עמ' 34 הערה 55, ור' יצחק בר' מלכי צדק, וכתב לפי"ז שר' יצחק ישב בסלירנו. אבל הנוסח שבהוצ' אדלר הוא המתוקן.

[1] ובשבה"ל כ"י ח"ב סי' מ"ג נמצאת תשובתו. ואחד מלשונותיו: "ויש לאלהינו כמה אוצרות למלא את חסרוננו. כי הוא מטיב לטובים ורחמן לרחמים והוא ריחם והלוח לעני קרובו ירחמהו מן השמים" [נחלת שדי"ל עמ' 24].

ר' יצחק בן ר' מנחם הגדול, מחכמי צרפת בדור רבותיו של רש"י. מוכאים דבריו ברש"י והרבה בספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י: פרדס, מחזור וימרי, איסור והיתר, האורה. ראה מילר בהקדמתו להצ"ו ומבוא רש"י להאורה עמ' 16, 54, 101, מעשה הגאונים עמ' 25. וראה גרום, Gallia עמ' 32 והערות ר"א עפשטיין במכתב-חדשי חלק מ"א עמ' 108 סי' 92. היתה לו אחות מלומדת מרת כילט [Bellette]. ראה ערכה בפרק אנשים.

ר' יצחק בר' מרדכי, ריב"ם. מגדולי בעלי התוספות האשכנזים ודבריו מוכאים הרבה בתוספות שלנו, ובראב"ה נזכרו תוספותיו לפסחים, נזיר, בבא מציעא ובבא בתרא ו. ונזכרו עוד תוספותיו לשבת¹², למועד קטן² ולבבא קמא^{2א}. ובכמה מקומות בתוס' מוכאים דברי ריב"ם בלשון מפרש, הקשה, תירץ וקרוב שגם דברים אלה לקוחים מתוספותיו: גימין מ"א ב' ד"ה לא תהי, סוטה מ' ב' ד"ה שמעת, ב"ק כ"ב ב' ד"ה בגדי³, מ"ז א' ד"ה ונחוי, ב"מ נ' ב' ד"ה ואלו, פ"ה א' ד"ה תבואת, סנהדרין ע"ט ב' ד"ה בשור, פ' ב' ד"ה הנסקלין⁴. דבריו מזכיר גם ריב"ק משפירא⁵ בספרו יחוס תנאים ואמוראים וביחוד מרבה להביא דבריו ר"י או"ז⁶. היה תלמידו של ר' יצחק בר' אשר הלוי, ריב"א הראשון וסדר לפניו תוספות⁷. וכן היה תלמידו של ר"ת והוסיף לפניו תוספותיו לבבא בתרא⁸. ישב בבית דין רינגשבורג יחד עם ר' אפרים בר' יצחק ור' משה בר' יואל⁹. והוא היה הראש והראשון להם, וכן ר"ת חושב אותו ראש עירו¹⁰.

אליו ולחבריו ר' אפרים ור' משה בר' יואל שלח ראב"ן את ספרו והם השיגו על כמה מדבריו וראב"ן השיב עליהם¹¹. וראב"ן שלח להם גם שאלתו בדבר החלונות¹². ונשמרו שתי תשובות מר"ת אליו¹³. וברינגשבורג למד אצל ר' יואל¹⁴. וגם ר' אליעזר בר' יהודה בעל הרוקח קורא אותו מורי, ודאי ששמש לפניו בסוף ימיו. עשה זמן מן הזמנים כביהם, ולכן נקרא לפעמים ר' יצחק בר' מרדכי מביהם¹⁵.

היה חכם ר' יצחק בר' מרדכי בזמן מאוחר והוא היה רבו של ר"י בעל או"ז כפראג¹⁶. וקרוב שהיה נכדו של ריב"ם הראשון. ומצאנו חכם ר' יצחק בר' מרדכי חברו של ר"ת או"ז. אפשר שהיה נכדו של ריב"ם השני.

[1] למעלה פרק שביעי. 12. תוס' רי"ד שבת [לכוב תרכ"ב] ל"ד ב' ד"ה ראה שני ימים: כ' ריב"ם זצוק"ל מקשה ר' על פי הקונטרס וכו' ורבי יצחק בר' מלכי צדק זצוק"ל כתב עליו בגליון לדבריו זה הפירוש וכו'. 2) וכן מצאתי בתוספות רבינו יצחק בר' מרדכי שכתב לפני רבינו יצחק בר' אשר [הל' שמחות מהר"ם סי' ע"ג, ומשם במרדכי מו"ק סי' תרע"ז ובכ"י פריש סימן 1408. ראה שוואב, Le manuscrit hebreu 1408 עמ' 9]. מהר"ם שם סי' קי"ב ומשם במרדכי מו"ק סי' תתק"כ. וראה עוד למעלה בתולדות ריב"א. 2א) או"ז פסקי ב"ק סי' רצ"ז: "וכן כתב רבינו יצחק בר' מרדכי זצ"ל בתוספות שעשה לפני רבינו יב"א זצ"ל. 3) ובכתובות ל' ב' ד"ה רב מוכא הפירוש בשם ריב"א. ואין כאן סתירה, שבכתובות מוכאים דברי הרב ובכ"י דברי התלמיד, והוא שמע מרבו. ראה אורבך, דו"ח של בית מדרש הרבנים בברסל' לשנת 1936 עמ' 47 הערה 283. 4) "שאל הרב ר' יצחק בן הרב ר' מרדכי את ר"ת. והוא שאלת ריב"ם לר"ת בספר הישר פ"ד א', בהוצ' רוזנטהל עמ' 182 סי' פ"א אות ב'. אבל אפשר שהדברים היו גם בתוס' ריב"ם לסנהדרין. 5) ראה ר"א עפשטיין Das talmudische Lexikon עמ' 23. — ספר התרומה סי' ס"ט: "ורבי יצחק בר"ם היה מצריך קליפה לכל הבשר וכו'". ור"ת, בר"מ" יכולים להפתר ברבי מרדכי או ברבי מאיר. ור"א עפשטיין, שם עמ' 18. מבין בפשיטות שהוא ר' יצחק בר' מאיר, ולא ידעתי מאין הוראות הזו. 6) ראה למעלה פרק א' עמ' 29. 7) למעלה פרק שביעי. וכאן הערה 2, 2א. 8) פרק שביעי. 9) למעלה פרק ב' ערך ר' יואל וערך ראב"ן. מבוא ר"ש אלכעק לראב"ן עמ' XI. 10) רבינו תם בתשובותיו לר' אפרים. ספר הישר הוצ' רוזנטהל סי' פ'. 11) ראה הערה 9. 12) ראב"ן קנ"ג ג' — קנ"ד א'. תשו' מהר"ם ד"ל סי' פ"א מאביאסף. 13) ספר הישר הוצ' רוזנטהל סי' פ"א — פ"ו. 14) למעלה פרק ב' ערך ר' יואל עמ' 42. 15) ראה למעלה בתולדות בעל הרוקח. 16) למעלה פרק א', תלמידיו עמ' 30. ר' יצחק בר' משה, בעל או"ז. תולדותיו למעלה פרק א' תלמידיו עמ' 29. ר' יצחק בר' משולם. פרק ששי בערכו. ואין כאן להוסיף. ר' יצחק בר' שמואל, ר"י הזקן. ר"י בעל התוספות, גם ר"י מדנפירא [Dampierre]¹. תוספותיו הן היסוד השני לכל קובצי התוספות². דבריו מוכאים בתוספות שלנו כמעט בכל דף. וראב"ה מזכיר תוספותיו ותוס' שנמדרו לפניו³. תוספות קידושין של ר"י הזקן שנדפסו בש"ס וילנא אינם לו. וכבר התעוררו על זה בלוח התוספות שמביא את דבריו ספר התרומה. ועוד נגעו בזה

לובצקי בבדקי כתיים עמ' 16 ובאריכות ר"י בלוי בספר-היוכל לרא"א הרכבי, חלק העברי עמ' 364 ולהלן. ושם עמ' 357 פרסם בלוי קמע "מתום" ר"י הזקן לכתובות^{3a}). פסקיו ותשובותיו מובאים במחז"ו, בראבי"ה, באו"ז, תשו' מהר"ם, הגה"מ, מרדכי, שבולי הלקט ועוד (4). חוץ מתוספותיו חבר פירוש להלכות הרי"ף (5). ונזכרו פירושו למקרא (6). מתלמידיו הרבים הכי מפורסמים הם: ר' שמעון בר' שמואל מיונביל, ר"ש משאנץ ואחיו ריצב"א, ר' אליעזר בר' שמואל מוירונא, ר' ברוך בר' יצחק בעל ספר התרומה, ר' יהודה שירליאון החסיד מפריש. ועוד תלמיד אחד נודע בשמו ר' שמואל מאניוב [Anjou]^{6a}.

אביו ר' שמואל היה בנו של ר' שמחה מוימרי ואמו היתה מרת מרים (7) בת ר' מאיר חתנו של רש"י. אשתו היתה בתו של ר' יהודה בר' יום טוב בן הריב"ן (8) חתנו של רש"י והיא ילדה לו את ר' אלחנן בעל התוס' הירוש. בכחירתו ישב ברמז מקום אביו ואחר כך קבע את דירתו בדנפירא (9). ואם היה זמן מה בטרווייש לא נתברר (10), אבל מצאנוהו בגורניש בבית ר' אברהם אביו של ר"ש משאנץ (11). זמן לידתו נובל לשער מזה שר' יואל פנה אליו בשאלות (12). אם כן היה אז גדול ממנו בשנים, או לכל הפחות לא צעיר ממנו. ור' יואל נולד בין תת"ע-תת"פ, הרי נולד ר"י גם כן בזמן ההוא. וזמן פטירתו נובל להוציא מזה שהיה בחיים לאחר התקמ"ד (13) ולפני התקנ"ט כבר נזכר בכרכה לנפטרים (14). הרי נפטר בין התקמ"ה-תתקנ"ט. ומכיון שנקרא הזקן הגיע לכה"פ לנפטרים (15), הרי נמצאו הגבולים הקיצונים לימי חייו תת"פ-תתקנ"ט, 1198-1120. והנה לשבעים. נמצאו הגבולים הקיצונים לימי חייו תת"פ-תתקנ"ט, 1198-1120. והנה ביוחסין (15) אומר, ואמרו שמת התקל"ה כמו רשכ"ם, ובוה יש לי ספק. וצדק בספקו, כמו שראינו. אבל קרוב שתתקל"ה נשתכש מן התקנ"ה 1195. וזה יתאים לחשבוננו. וכן גרום קוצב זמנו של ר"י הזקן מן 1120-1195. מבלי ראייה. ובנוגע לזמן לידתו של ר"י יש להתעורר על עובד שכנו ר' אלחנן שנהרג על קידוש השם בשנת התקמ"ד היה לכל הפחות בן חמישים במוחו ולמעלה בערכו) ונולד בתתצ"ה, הרי נולד אביו בשנת תתע"ה, 1115 בערך.

(1) רח"ם, אור החיים סי' 1087 עמ' 511. גרום, Gallia עמ' 160. (2) ראה דברי מהרי"ק שהעתיקתי בתולדות ר"ת. (3) למעלה פרק שביעי, תוספות ר' יצחק בר' שמואל. (3a) וכתב דר' אורבך, נספח לדו"ה של בהמ"ד לרבנים ברסל"ה 1936 עמ' 14 והערה 28, שראיותיו של בלוי אין עליהן תשובה. אבל רי"ן אפשטיין בתרכ"ץ שנה ח' עמ' 374 כתב: "לאמתו של דבר אינן לא תום" ר"י הזקן ולא תום" שאנץ". ואכמ"ל. (4) בנוגע לחשו' ר"ת שהשיב לו ראה לקמן בתולדות רשכ"ם. (5) וכן פירש רבינו יצחק כרבי שמואל בפירוש הרי"ף בפרק מי שמת [תשו' הרא"ש כלל פ"ה סי' י]. (6) גרום, Gallia שם. (6a) תום" יבמות פ"ב א' ד"ה שתי זפי"ב ב' ד"ה ירושה ובכת"י Vaticana סי' 162. הועתק אצל אורבך בנספח לדו"ה של בהמ"ד לרבנים ברסל"ה לשנת 1936 עמ' 36 ולהלן. ומה שהבין אורבך שהמשא ומתן היה בכתב לא ידעתי מאין לו זה. (7) כתב ר' יצחק כשנפטר מרים מורתי הודיעו הדבר לרבינו תם שהיה אחיה והיה דר בעיר אחרת ואכל בשר ושתה יין קודם קבורתה. ונתן מעט לדבריו וכו', שלמי הגבורים ברכות רפ"ג. הענין נמצא בתום" ובתום" רי"ה שם וברא"ש שם סי' ג', אבל שם אחוזו לא נמצא שם. (8) ראה בתולדות ר' אלחנן. (9) והשיב רבינו יצחק

וצ"ל וכו' וכמדומה אני כאמת ובכירור שכשהייתי ברמזו אחר יציאת רבינו משם קודם שהלכתי לדור בדמפיר [או"ז ח"א סי' תמ"ב 126 ב.], ואני יצחק בר' דורבלו ראיתי ברמזו דאתרייע ביה מילתא בר' יוסף בנו של רבינו יעקב בן רבנא מאיר מבנו ואחר שהתפללו מנחה בערב שבת בבית הכנסת ישב לו ר' שלמה אחי רבינו שהיה מתפלל ואמר לו רבינו יעקב אחי לך להביא יוסף בני לבית הכנסת שלח עמו החבר ר' יצחק בן רבינו שמואל ואחרים עמו [מחז"ו עמ' 243]. והנה מזה שלא הזכיר אצל ר' שמואל אחי של ר' יעקב, כמו שהזכיר אצל ר' שלמה, יוצא שר' יצחק בר' שמואל הוא ר"י שלנו, אף שלכאורה יש להתעקב בלשון "רבינו שמואל" והסברה נומה שהוא רשכ"ם. אבל חסרון היחס לר' תם מכריע. (10) לדעת גרום, Gallia עמ' 162 עשה ר"י זמן מה בטרווייש. ור"א עפשטיין, מ"ח חלק מ"א עמ' 467, מאריך לסתור דבריו. ואין דבריו מוכרחים. (11) ראה לקמן תולדות ר"ש משאנץ. (12) ראבי"ה כתי" סי' תתקכ"ט ותתקל"ג. למעלה פרק רביעי, תשובות ר"י בר' שמואל. (13) הוא מזכיר את בנו ר' אלחנן, שנהרג על קדושת השם בשנת התקמ"ד, בכרכה לנפטרים. ולפי דבריו של בני תנוה נפשו בצרור החיים אין שתיקותך זו כהודאה [תמים דעים סי' פ"ן]. "כבר הגהתי זה כמה שנים בתום" בני ז"ל" [שם סי' ר"ג]. (14) ראבי"ה סי' תתקפ"ג. לקמן תולדות רב ששת הנשיא. (15) ד' לונדון 218 א'.

ר' יקותיאל, וגם רבינו יהודה הכהן אביו רצה להשיב רבי משולם על זקינו רבי יקותיאל באכילות ולא הניחו רבינו רבי אליעזר הגדול ושאר חכמים [ראבי"ה ח"ב 546. וכן בכת"י שוח"ה סי' 345, קהלת שלמה עמ' 64 מן התשב"ץ. ובתשב"ץ לפנינו לא מצאתי]. ובמקומות אחרים: איתיאל [שם בהגהות אות 14. וראה לקמן בתולדות ר' משולם בר' משה]. ולפי זה ר' משולם הוא ר' משולם בר' משה, כמפורש בערוך ערך דל א': זה פירש רבינו משולם כרבי משה ברבי איתיאל מעיר מגנצא. ומכיון שנפטר ר' יקותיאל-איתיאל בימי ר' אליעזר הגדול הרי היה בן דורו של רבינו גרשום. היינו תש"כ-תשפ"ח. ומצאנו: "תשובה זו השיב רב שרירא גאון לחכמי אלקרוון והעתיקתיה מן הספר שהביא רבנא ר' איתיאל משם" [תשו' ג"ק סי' צ"א]. וקרוב שהוא ר' איתיאל שלנו. ר' יקותיאל היה מיוצאי חלציו של ר' משולם בר' קלונימוס מלוקא [ראה צונץ Gottesdienstliche Vorträge הוצאה שניה עמוד 378 הערה. פוזננסקי, אנשי קירואן עמ' 11 ולהלן. וראה עוד ר"ש אסף, חליפת שאלות ותשובות בין ספרד ובין צרפת ואשכנז, תרכ"ץ שנה ח' ספר ב', עמ' 162 הערה 2]. השם איתיאל נמצא בתשו' מהר"ם ד"פ סי' תת"ף.

ר' יקר בר' שמואל הלוי, מקולוניא. ראה לעיל עמ' 214.
 ר' מאיר בר' קלונימוס, בר' מאיר, בשפירא. אחיהם הגדול של ר' יהודה בר' קלונימוס, ריב"ק משפירא ור' דוד בר' קלונימוס. היה ממשפחת ר' קלונימוס הזקן אביו של ר' שמואל החסיד [למעלה תולדות ריב"ק משפירא]. ישב בבית דין שפירא עם אחיו ר' יהודה ור' יצחק בר' אשר הלוי, ריב"א השני. והם השיבו לר' יואל [פרק ששי]. חבר פירוש לספרי, ספרא ומכילתא [עפשטיין Das talmud. Lexikon עמ' 12 ולהלן, הערה 12]. ושרידים מתורתו נמצאים

בספר יחוס תנאים ואמוראים של אחיו ריב"ק [עפשטיין שם]. ר"ש משאנץ [כלאים פרק ח' משנה ה' והועתק באו"ז ח"א סי' רפ"ה, 76 ב': ופי' רבינו שמשון בשם הר' מאיר מאשפירא זצ"ל], ר' שמחה משפירא [תוס' הוריות ד' א'], ר' אלעזר בעל הרוקח [רוקח סי' ש"ס: הורה רבינו מאיר אחיו של רבינו יב"ק. שם סי' שפ"א: אבל רבי יב"ק ממנצא התירה וכו' ושלת הדברים לרבינו שמריה ולר' אברהם ולר' יהודה ולר' מאיר אחיו ולר' יצחק הלוי והתירו]. ספר אסופות [נחלת שד"ל עמ' 31. גרום, מ"ח חלק ל"ד עמ' 516 הערה 6]. תשובות מהר"ם [ד"פ סי' תקס"ה, מרדכי יבמות סי' ג"ח. והיא התשובה לר' יואל]. ריב"ק ממנצא פנה אליו ואל שאר חכמי שפירא פעמים כשאלות. רוקח סי' שפ"א: אבל רבי יב"ק ממנצא התירה וכו' ושלת הדברים לרבינו שמריה ולר' אברהם ולר' יהודה ולר' מאיר אחיו ולר' יצחק הלוי והתירו. ופעם אחרת בענין יין נסך. ספר אמרכל [ספר היובל לרד"צ הופמן חלק העברי עמ' 20. אותן החכמים שברוקח]. מתלמידיו נודע מחבר תוס' סוטה, שכן כותב: ומורי הרב ר' מאיר בר' קלונימוס [מ' ב' ד"ה והאמר]. ומי הוא מחבר תוס' סוטה שלנו? כזה נתלקן החוקרים. ששם כ"ב א' ד"ה כל כתוב: מורי אחי הרב ר"מ. ויש פותרים ר"מ = ר' משה, ר' משה מאיכרא [רח"ם, אור החיים סי' 147, 1202. צונץ Zur Geschichte עמ' 38. גרום, Gallia עמ' 39]. וגרום מ"ח חלק ל"ד עמ' 517 הערה 2 דוחה סברה זו ומוכיח שהמחבר היה מחכמי אשכנז. ועל זה אומר פריימן [גר"י ח"א עמ' 55 הערה 84]: אם כדברי גרום אין בא בחשבון אלא ר' יהודה בר' קלונימוס ונמצא שהוא קורא את ר' מאיר בשם מורי אחי ואילו בספרו יחוס תנאים ואמוראים קורא אותו רק אחי והתו' סוטה קורא אותו רק מורי, על כן העיקר כדעת רח"ם וצונץ. ודברי פריימן קבל בהתלהבות אורבך [דו"ח של בהמ"ד לרבנים—ברסלא לשנת 1936 עמ' 44] ודוחה הוכחת גרום כאמרו ששמואל מאיכרא היה תלמידו של ר' מאיר. וזה רחוק מאוד. ודברי פריימן יש להם סתירה מזה שריב"ק משפירא כתשובה לר' יואל [ראבי"ה סימן תתקל"ג] כותב: ואני יהודה בר' קלונימוס בר' מאיר מודיע לאדונינו כי נפלא הוא בעיני אחי מורי ר' מאיר, וזה כלשון התו' סוטה כ"ב: מורי אחי הרב ר"מ. אם כן העיקר שמחבר תוס' סוטה שלנו הוא ר' יהודה בר' קלונימוס, אחיו של ר' מאיר [וזה עתה בא לידי התרכיב שנה ח' ספר ג'—ד', תמוז תרצ"ג, וראיתי שם בעמ' 370 שגם רי"ן אפשטיין דוחה שיטת רח"ם וצונץ ומראה לר' ווינציאה ששם מפורש: הרב ר' מאיר].

ר' מנחם בר' יעקב, ישב בכית דין וירמיישא עם ר' אלעזר בעל הרוקח ור' קלונימוס בר' גרשום. השיב פעמים לראבי"ה (1) ומסר לו פעמים דברים בשם ר' אפרים (2). ראבי"ה קורא אותו ר' מנחם קרובי (2). וגם הוא מזכיר באחת מתשובותיו לראבי"ה את "קרבנו" אליו (2). ור' גרשום הגוזר נכדו [Neffe] של ר' אפרים מבונא קורא לר' מנחם "דודי" (3).— רבותיו של ר' מנחם לא ידענום. וי' קאמילהאר במחברתו "רבינו אלעזר מגרמיווא" עמ' 4 אומר שהיה תלמידו של ר' אפרים, ונמשכו אחריו בגר"י ח"ב עמ' 452, וכבר כתב כן גרום [מכתב-חדשי חלק ל"ד עמ' 515] ורומז לראבי"ה סי' תתקע"ב שר' מנחם שמע הלכה מפיו של ר' אפרים. אבל אין מזה ראיה שהיה תלמידו. ואף אין מזה ראיה

שהיה ר' מנחם בריגנשבורג, ואנחנו ידענו שאחד מן הדברים שמסר לראבי"ה בשם ר' אפרים שמע ממנו כאשר היה ר' אפרים בוירמיישא (4). וראבי"ה בספרו על דבר אורגיה וריבה עם יבמיה ר' אפרים ור' הלל (5) מדגיש פעמים שר' מנחם היה נכדה, היינו בן אחיה או בן אחותה, ואין להזכרה זו מעם אחר וכונה אחרת אלא שר' מנחם היה יכול לעזור לה נגד בעלי ריבה לכופם לחליצה. ואם כן היה ר' מנחם איש מסוים ונכבד, ואולי גם קרוב למלכות, ואין ספק שהיה אז לכל הפחות בן ארבעים. ודבר הריב היה ב"בחרותו" של ראבי"ה, בשנים הסמוכות לתק"כ לפניה. נמצא שנו"ד ר' מנחם קרוב לשנת תת"ף [1120]. ונפטר ג' אייר תתקס"ג [16 April 1203] כאשר חרות על מצבת קבורתו בוירמיישא, וממנו רואים אנו את חשיבותו אצל חכמי דורו. וזו היא:

לראש צדיק יחיד בדור (6) הוקמה
אשר למד ולימד דת תמימה
רבינו מנחם בן ר' יעקב אבי החכמה
תנא דורש ופייטן אין חסר מאומה
בתלמוד רב וכמשנה ידו הרימה
תתקס"ג לפרט ג' באייר נפשו השלימה
עם צדיקים יעמוד ליום נחמה (7).

ובספר הזכרת נשמות קהלת וירמיישא (8): רבינו מנחם בר' יעקב ורבינו אלעזר בן רבינו יהודה ושאר הרבנים שהרכיבו תורה בישראל (9). אבל מתלמידיו לא נודע איש בשמו.— יותר מאשר היה ר' מנחם חכם בתורה היה כחו גדול בפייטנות. חבר יוצרות קינות וסליחות. ונודעו מפיוטיו שלשים ושלושה (10), וגם חבר שיר על מצור וירמיישא על ידי הקיסר אוטו הרביעי בשנת תתקס"א (11). זקנו של ר' מנחם היה ר' שלמה בר' מנחם (12). ובמקום אחר נאמר: מיסד הפיוטים ההם היה רבינו מנחם בר' יעקב הזקן נכדו של רבינו שמשון הדרשן זצ"ל (13). וזה יכול להתפרש לשני פנים: א) ר' שמשון היה אביו של ר' מנחם זקנו של ר' יעקב, ונכדו לאו דוקא אלא מורעו בדור רביעי. ב) אם נפרש נכדו ממש היה ר' שמשון אביו אמו של ר' יעקב. ומה שר' יעקב מתיחס אל ר' שמשון יוצא ברור שר' שמשון היה איש של צורה אשר ביחוסו יתפארו ובכבודו יתימרו, ואם כן אין ספק שר' שמשון הדרשן שלנו הוא ר' שמשון הדרשן שמוכרו רש"י כמה פעמים בפירושו לנ"ך, אביו של ר' שלמה בר' שמשון (14), חבירו של רש"י הידוע גם בשם ר' ששון. נמצא שר' שלמה בר' שמשון היה או דוד אביו של ר' יעקב הזקן אביו מנחם או דודו ממש. וצונץ אומר, שאין יסוד לעשות קורבה בין ר' מנחם ובין ר' שלמה בר' שמשון שהיה ביניהם מרחק של מאה שנים שלימות. ולא ידעתי מענה זו מה היא. בנוגע ליסוד ראינו שיש יסוד מוסר לסברת קורבה זו, ומה שנוגע למרחק הזמן הרי אומר צונץ עצמו שר' שלמה בר' שמשון היה בשנים תת"ל—תת"מ, ומכיון שר' מנחם נולד בשנת תת"פ הרי אין בינו ובין ר' שלמה בר' שמשון רק מרחק של ארבעים שנה, ובאותן השנים היו שני הדורות ר' יעקב אביו של ר' מנחם ור' שלמה אביו אביו. וגם אם נפרש

כפירוש השני שר' שלמה היה דודו של ר' שלמה הזקן גם כן אין מרחק גדול בין ר' מנחם ור' שלמה בר' שמשון, לפי מה שידענו שר' שלמה בר' שמשון נהג בשנת תתנ"ו [1096], ועוד שר' יעקב אבי ר' מנחם האריך ימים ולכן נקרא הזקן.

בקובץ די-רוסי סי' 1274 נזכר פיימן מנחם בן יעקב מלומרא (15) ומניח צונץ שהוא ר' מנחם בר' יעקב שלנו ושאו"ל נולד בלומרא (16). ולי נראה הדבר רחוק, מפני שבפעם הראשונה נזכרו יהודים בלומרא בשנת 1241. ואף אם נאמר שהיה שם ישוב יהודי אף לפני שנה זו על כל פנים לא היה גדול ומפורסם כל כך כדי ליחס אדם גדול אליו. ואם נקיים שר' מנחם שלנו נולד באמת בלומרא יצא מזה שהיה שם ישוב כבר לפני תת"פ [1120]. אבל יותר קרוב לומר שלומרא הוא לוחר (7) אף שלא מצאנו לוחר נכתב לומרא במקום אחר. ולפי זה נולד ר' מנחם בלוחר.

ריב"ק משפירא בספרו יחסי תנאים ואמוראים כ"י ח"א רפ"ד כ': ושמעתי מפי ר' מנחם חסיד וכו'. ואומר ר"א עפשטיין במאמרו Das talmudische Lexikon עמ' 21 שר' מנחם חסיד הוא רבינו מנחם חסיד רבו של ר' שמואל מפלויזא [Falaise]. אבל לא ידענו שר' מנחם זה היה באשכנז או שריב"ק משפירא היה בצרפת. לכן קרוב לדאי שר' מנחם חסיד ביחסי תו"א הוא ר' מנחם בר' יעקב שלנו. והתואר חסיד לא היה שמור בפסגט. ראה עוד למעלה פרק כ' "קרוביו" בערכו.

- [1] למעלה פרק רביעי ובפרק ענינים סי' קי"ד. (2) למעלה פרק ששי בערך ר' אפרים מבונא וערך ר' מנחם. (3) למעלה פרק ב' עמוד 76 סי' 4. (4) ראב"ה ח"א עמ' 399 ולהלן. (5) פרק רביעי, תשו' ראב"ה לר' שמחה סי' תתקע"ג I תשובה שניה. (6) ברור של האריות: ר' יואל, שני ריב"ק, ר' דוד בר' קלונימוס, ר' אליעזר ממיץ, ר' אפרים מבונא, ר' אליעזר בעל הרוקה, ראב"ה, ר' שמחה ור' ברוך ממנצא ועוד ועוד! (7) פרסמה דר' Lewysohn במ"ה חלק ה' עמ' 421. (8) נתפרסם על ידי ברלינר בקובץ על יד חלק ג'. (9) שם עמ' 5. (10) צונץ, לימ"ג עמ' 294 ולהלן. דאויידון, אוצר השירה ח"ד 434 כ"י, ראה גם ברודי, Die Handschriften der Prager jüd. Gemeinde = biblithek עמ' 13. (11) נמצא בכ"י לייפציג סי' כ"ה ונדפס בספרו של פישר Die verfassungsrechtliche Stellung der Juden in den deutschen Städten עמ' 188 ולהלן. (12) צונץ שם עמ' 294. (13) ספר מנהגות וירמיישא, Lewysohn מ"ה שם עמ' 420. (14) וכן Lewysohn שם עמ' 420. אלא שהוא הכין שר' שמשון היה אבי אביו של יעקב, וזה אי אפשר לפי מה שידענו עכשיו שאבי אביו היה שמו מנחם. (15) לומרא הוא Kaiserslautern כבאבריה של היינוס [Rheinpfalz], צונץ שם עמ' 294. (16) גר"י ח"א עמ' 139 ולהלן וח"ב עמ' 470 הערה 332. (17) וכן הרבה חוקרים. ראה גר"י ח"א עמ' 140 בהערה. ר' משה בר' יואל, מריגנשבורג, תלמידו של ר' יצחק בר' אשר הלוי, ריב"א הראשון וסדר לפניו תוספות [למעלה פרק ששי בערכו. פרק שביעי]. אחד מרבותיו של ר' יואל. השלישי בחכמי ריגנשבורג שאליהם הביא ר' יואל את ספרו של ראב"ן ולהם שלח ראב"ן שאלתו בדבר ההלכות [למעלה בתולדות

ר' יצחק בר' מרדכי]. ראב"ה מזכיר תוספותיו לסנהדרין ומכות. ובכ"י תוספות שבת שהיה בוינה בידי איש פרטי [ראה Orient לשנת 1850 עמ' 585] נמצא באמצע פרק כ"א לשון זה: "מכאן ואילך אעתיק לשון הר' משה בל"טמן מריגנשבורק שכתב לפני ריב"א" ובאותו הכ"י נמצא כמה פעמים "ריב"א". העתק מריב"א וגם כמה התימות אברהם. ואולי הוא ר' אברהם בנו של ר' משה שלנו. ובאור זרוע פסקי ע"ז סי' רפ"ד: "כתב ה"ר משה זל"טמן זצ"ל שבא מעשה לפני רבינו יב"א זצ"ל וכו' וכו' עכ"ל. ואין לסמוך על מכתב זה וכו' וגם כשנאמרו הדברים לפני ר"ת זצ"ל היה תמיה והיה אומר פה קדוש יאמר דבר זה. הלכך אין לסמוך על מכתב זה". מהו ענין המכתב? יש כאן חיבור או תשובה? מצאנו שאלה ששאל מר"ת ר' יעקב הצרפתי, ראב"ן קמ"ג א'—בנו ר' אברהם כבר הזכרנו, ראה ערכו למעלה. ובכ"י אוכספורד סי' 1208: כך מצאתי אני יחיא"ל שכתב אבי ר' משה המכונה ר' זל"טמן. ואולי הוא בנו של ר' משה שלנו.

ר' משה בר' מרדכי, מגדולי חכמי מגנצא. ישב בבית דין יחד עם ר' יהודה בר' קלונימוס ור' משה בר' שלמה כהן ולאחר פטירת ר' משה כהן עם ר' ברוך בר' שמואל. והם השיבו לר' יואל (1), ולר' אלעזר בר' יהודה בעל הרוקה ובית דינו בוירמיישא (2). והוא בוקנתו פנה בשאלה לראב"ה (3). וראב"ה בתשובתו קוראהו מורי הישיש. הפליג בוקנה עד מאוד, שהרי בשנת תתקמ"ח נחשב כבר בין הזקנים (4) ושאלתו לראב"ה נשאלה לאחר תתק"ס, 1040. היה קרובו של ראב"ה (5).

[1] ראב"ה סי' תתקכ"ב, תתל"א. פרק רביעי. (2) ר"ח או"ז סי' רכ"ב. מהר"ם ד"פ סי' תקע"ו. (3) ראב"ה סי' תתקצ"ו: גם לפי תשובתו כחי וכהות רוחי ואני מוטל על ערסי רוב היום מחמת חולי הזקנה לא יכולתי להתאפק מלגלות דעתי לקרובי הלוי הרב ר' אליעזר בן רבינו יואל הלוי על אודות דין מרומה שנעשה לקרובינו ר' יצחק בר' מנחם מלוצקא. (4) ספור ר' אלעזר בעל הרוקה, Quellen: ח"ב עמ' 77, "בתתקמ"ח לפרט נתקבצו הגוים הערלים להרוג אותנו וכו' וגם אמר הרב ר' משה בר' מרדכי וכל זקינינו וגיסי ר' משה החזן בבכי ובידכם לצום שני וחמישי עד ניסן וליתן צדקה כליז תעניתנו ולהתפלל מליחות ולבקש מחילה איש מאת רעהו ואשה מאת רעותה".— והנה כמנצא היה גם ר' משה הכהן רבו של בעל הרוקה ולמה לא הזכיר אותו בפירוש מפני הכבוד? ונראה שר' משה כהן לא היה אז בין החיים. (5) ראה הערה 3.

ר' משה בר' שלמה הכהן, ונקרא גם ר' משה כהן אשכנזי (1), הר' משה כהן ממנצא (2). מגדולי חכמי מגנצא, "ארי שבחבורה" כמו שקורא אותו ר' אפרים מריגנשבורג (3). מתלמידיו הראשונים של ר"ת (4). תלמידו נודעו לשם ולתהלה ראב"ה (5) ר' אלעזר בעל הרוקה (6), ר' ברוך ממנצא (6), ר' שמחה משפירא (5) ור' שמואל בנו של ר' יהודה חסיד (6). ישב בבית דין מגנצא עם ר' יהודה בר' קלונימוס ור' משה בר' מרדכי, והם השיבו תשובה לר' יואל (7), ופעם אחרת השיב לר' יואל יחד עם ר' דוד בר' קלונימוס (8). דבריו מובאים בחוס', בראב"ה, באוז ועוד (9). וכן בראב"ן מובא דבר אחד בשמו (10). וברא"ש קידושין פרק א' סי' כ': בספר הדינין שיסר רבינו משה הכהן ז"ל. ובתשובת

הראש כלל ל"ה סמ"י ב': וכספר המינין [קרי: הדינין] שייסד רבינו משה כהן ז"ל. ועל פי זה כתב רח"ם בפשיטות ואחריו בגר"י 11) שר' משה כהן שלנו חבר ספר הדינין. ואצלי ברור הוא שט"ם הוא וצ"ל יהודה הכהן והיה כתוב ר"י ונשתכח לר"מ ונפתר ר' משה. — היו לו שני בנים: ר' שלמה ור' יהודה. ר' שלמה שאר מראבי"ה 12) ומקומו נפקד אצל רושמי הדורות. ולר' יהודה פנה ר"י או"ז בשתי שאלות 13). קרוב שר' משה כהן נפטר לפני תקמ"ח 14).

ח"ב, רשימת רש"י ע"י ח"י הערה קנ"ג. ומביא שם שבסי' מ"ב נאמר: תשובה זו השיב ר' משה כהן בארץ יוון. ואולי צ"ל לארץ יוון. 3) למעלה פרק ששי ערך ר' משה כהן. 4) למעלה שם. רח"ם, אור החיים ע"י 559 סי' 1126. ראה דמביצר לראבי"ה נ"א א' הערה ל"ד. ובמרדכי גיטין סי' תנ"ה: כך החריס ר"ת והסכים רבינו משה תלמידו עמו. ומניח דמביצר בפשיטות שהוא ר' משה שלנו. וגר"י, דברי הימים הוצ' ר' חלק ו' ע"י 183, ואחריו גרום, Gallia ע"י 237 וע"י 444 כתבו שהוא ר' משה בר' אברהם מפונטיוזא. אבל ר' משה מפונטיוזא אומר בפירוש שלא זכה לראות את פני ר"ת, הרי שלא היה תלמידו. וכבר העיר על זה רוזנטהל בספר הישר ע"י 106 הערה א' וע"י 107 הערה ח'. אבל גם פשיטותו של דמביצר אינה פשוטה כל כך. האם אי אפשר שהיו בין תלמידיו הרבים של ר"ת חכמים אחרים בשם ר' משה? והרי, לדוגמא, ר' משה בר' מרדכי ממגנצא היה תלמידו. וצונץ, Zur Geschichte ע"י 54, אומר שהיה תלמידו של ר' יצחק בר' מאיר אחי ר"ת. ולא ידעתי מאין לו זה. ונראה שנתחלק לו ר' יצחק בר' מאיר בר' יצחק בר' שמואל, ר"י הזקן שכתוב בתשו' רש"י סי' כ"ט ששמש לפניו ר' משה כהן אשכנזי. אבל גם דברים אלה אינם ברורים, כי נראה שהיה ר' משה כהן גדול בשנים מר"י הזקן. 5) פרק זה כל אחד בערכו. 6) ראבי"ה סי' תתקנ"ז, פרק רביעי, שאלת ר' שמואל בר' יהודה ור' ברוך בר' בנימין: וגם מורי הרב ר' משה כהן שלח פעם אחת כסף על ידי יהודי ועיכב כספו כשנחיים ונכה ממנו בעל כרחו ריווח ב' זקוקים. 7) ראבי"ה סי' תתל"א, פרק רביעי. 8) סי' תתקל"ה, פרק רביעי. 9) רח"ם ודמביצר במקומות הנ"ל בהערה 4. ודמביצר רומן לריטב"א ב"מ שמוכר ב' פעמים פירושים בשם ר' משה כהן ומניח בפשיטות שהוא ר' משה כהן שלנו. ואצלי קרוב לודאי שלא כן הוא, שחכמי ספרד לא השתמשו בדברי חכמי אשכנז. ראה אצלנו בתולדות ר' ברוך בר' שמואל. 10) ראב"ן קכ"ז רע"ד: הקשה לי ר' משה בר שלמה הכהן. ואין להכיר אם היתה השאלה מפה אל פה או בכתיב. 11) ח"ב ע"י 199. 12) סי' תתקצ"א, פרק רביעי. 13) או"ז ח"א סי' תשמ"ד ותשמ"ז. ובגר"י ח"ב ע"י 203 החליפו שואל במשיב. 14) ראה למעלה בתולדות ר' משה בר' מרדכי הערה 4.

ר' משולם בר' משה, ממגנצא. ממשפחת ר' קלונימוס מלוקא. בומנו של ר' יהודה הכהן ור' אליעזר הגדול [למעלה תולדות ר' יקותיאל]. דבריו ותשובותיו מובאים בספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י: מעשה הגאונים, מחז"ו, פרדס, סודר רש"י, האורה, בראב"ן, ראבי"ה, או"ז ועוד. פנה בשאלות לגאונים ארץ ישראל, ר' אליהו הכהן ובנו ר' אביתר שהיו ראשי ישיבה

משנת תתכ"ב ולהלן [ראבי"ה ח"ב 230, 480 ובהגהות שם]. היה לו קשר גם עם ככל ושלחו לו משם ספר תורה [לקוטי פרדס כ' ב]. ראה אפוטוביצר, מ"ח חלק ג' ע"י 374 והערה 1]. חבר פירושים לפיוטים [צונץ, ריטום ע"י 23, 199] ואולי גם פיוטים [צונץ לייט"ג ע"י 161, דאווידזאן אוצר ח"ד ע"י 451], וריב"ק משפירא בספרו יחוסי תנאים ואמוראים [ר"א עפשטיין, Das talmudische Lexikon ע"י 24]: אבל משנת רבנא משולם בן רבנא משה בן רבנא איתאל וכו'. בודאי שהכונה למשנה שכתבה ר' משולם בעצם ידו. ועפשטיין שם אומר שאולי נתחלק לו לריב"ק ר' משולם בר' קלונימוס בר' משולם בר' משה, שר' משולם בר' קלונימוס ידענו שכתב את המשנה. אבל אין חילוף זה מוכרח. האם א"א שגם ר' משולם בר' משה עשה לו העתק המשנה? ר' משולם בר' נתן. מגדולי חכמי צרפת. בתחלה היה בנרבונא ואחר כך קבע דירתו במילון, מלאון, Melun [תשו' רש"י סי' כ"ט, ר"ש אלבעק מבוא לראב"ן ע"י Gallia, X ע"י 352 ולהלן. למעלה פרק ששי ופרק שביעי, תשובות]. נשא ונתן הרבה עם ר"ת. תשובותיו בספר הישר [סי' תר"ט—תרכ"ד, הוצ' רוזנטהל סי' מ"ג—נ"ג ע"י 73 ולהלן] ובראבי"ה [למעלה פרק ששי ופרק שביעי, תשובות]. והוא השיב עם שאר חכמי צרפת לראב"ן בדבר החלונות, ראב"ן קנ"ד א'. היחס שבין ר"ת הוא מעין היחס שבין ר"ת ור' אפרים מריגנשבורג. את שניהם כבד ר"ת בעבור חכמתם הגדולה אבל דבר אתם קשות בדברים בוטים כמדקרות חרב על כמה מהוראותיהם ונמיתם לשנות מנהגי קדם [למעלה תולדות ר"ת]. — היה לו בן ר' נתן וחתום עמו על התשובה לראב"ן.

רבי מתתיהו מקינון. רבו של ראבי"ה. למעלה פרק א' ע"י 23 ולהלן.

ר' נסים, רב נסים גאון. הוא ר' נסים בר' יעקב אבן שאהין או שאהון מקירואן אשר באפריקה הצפונית. הוא ותלמידו ר' חננאל בר' חושיאל היו הטבעות האחרונות בשלשלת הארוכה של חכמי קירואן, אחרונים בזמן וראשונים במעלה ופרסום, הראש והראשון ר' חננאל ושני לו רבינו נסים, שתורתם שגורה בפי כל לומדי תורה ועוסקים בחכמת ישראל. הראשון לכתוב תולדות רב נסים היה רש"י בבכורי העתים תקצ"ב ע"י 56 ולהלן וכאחרונה בהוספות רבות רש"י פוזננסקי במחברתו אנשי קירואן [ורשא תרס"ט, הוצאה מספר-היובל לרא"א הרכב"ן ע"י 37 ולהלן. ואני אקצר ואוסיף מה שיש להוסיף.

ספריו: 1) ספר המפתח של מנעולי התלמוד, נכתב בערבית ותורגם לעברית. הספר נתחבר מעיקרו לכל הש"ס והראב"ד ראה אותו בכרצילונה. ולפנינו אין לנו רק התרגום העברי למסכות ברכות, שכת ועירובין [נדפס ע"י גולדנמהל כזינא תר"ז ושנית בש"ס וילנא]. ולאחר שנפתחו אוצרות הגניזה נתפרסמו כמה קטעים וליקוטים מהגוף הערבי: שבת גנוי שכטר ח"ב 287 ולהלן. כתובות גיטין ונדרים, שם ע"י 333 ולהלן ושנית עם הוספות בספרו של מאנן Texts and Studies ח"א 613 ולהלן. עוד לנדרים, גנוי קדם ח"א 81. לקוטים מפסחים, הענינה, חגיגה, יבמות, גיטין, קידושין, סוטה, בבא בתרא נתפרסמו ע"י ר"ג אפשטיין בתרכ"ן שנה ב' ספר א' ע"י 1 ולהלן. ממסכת עירובין עוד קטע בגנוי קדם ח"ה ע"י 92 ע"י לוי. — המפתח אינו פירוש נמשך וחולץ על הסדר אלא ביאור כמה מקומות סתומים במקום ויש להם פתרון

ממקום אחר בכבלי או בירושלמי. וכאר טיב ספרו המחבר בהקדמתו. וראה הערות השוכות של גינצברג בגנוזי שכטר ח"ב 280 ולהלן.

(2) פירושים לכמה מסכות. וכה יאמר המאירי בהקדמה לאבות: וכימי רבינו חננאל היה גם כן רבינו נסים והוא ג"כ חבר פירושים על מקצת מסכתות והגיע לדינו פירוש מסכת עירובין. וכן בקורא הדורות [הוצ' קאסמפל ו' א]: והוא [ר' נסים] ביאר מקצת מסכתות ביאור רחב ונמצא בכתיבת יד ביאור מסכת עירובין. ואין להכריע אם ראה הוא את הכתב יד או שהעתיק דברי המאירי. ועתה מקרוב נתפרסם קטע קטן מפירוש עירובין ע"י דר' לויין בספר-היוכל לר' יעקב פריימן, ברלין תרצ"ז. הדפסה מיוחדת ירושלים תרצ"ו. ובפתיחתו מוכיח לויין מציאות פירוש עירובין גם על פי מקורות אחרים. ובשכבר נתפרסם קטע למסכת סנהדרין [מאסף הצרפתי REJ חלק מ"ד עמ' 25, גנוזי קדם ח"א 17 ולהלן, אוצר הגאונים לברכות עמ' 3 סי' ד'] וחשבו שהוא מן ספר המפתח, ובאמת נראה יותר שהוא מן פירוש, לפי סגנונו ודרך הביאור. וכבר הכיר בזה מאנן 613 Texts הערה 2, וראה לויין בגנוזי קדם ח"ה עמ' 92 ובפתיחה לקטע מעירובין הנ"ל. ובספרו של גינצברג Geonica ח"ב 272 נתפרסם קטע: פירוש פרק הרואה לרבינו נסים זק"ל. ולא נמצא במפתח, ואומר גינצברג שנשמט במפתח הנדפס. וראה דברי פוזננסקי במאסף האנגלי JQR ח"ג 416 ולהלן. וקרוב לודאי שהקטע בא מפירוש רב נסים לברכות, שתוכן הקטע ודרך הביאור שלו אינו מתאים לדרך הביאור שבמפתח. והתימה על לויין שלא התעורר על הקטע הזה. והפירוש לה הוא אנדרטא וכו' בשערי תשובה סי' ע"א [והוא מספר העתים ומובא בספר האשכול, ראה ר"ש אלבעק במאמר „מחוקקי יהודה“, ספר היוכל לר' לוי—כרמלה עמ' 124, מובא לספר האשכול הוצ' ר"ש ור"ח אלבעק עמ' פ"ו], אפשר שלקוח מן המפתח או ממגלת סתרים.

(3) סדר מקבלי התורה. מוכירו רב נסים בהקדמה למפתח והיה לפני הרב המאירי ומעתיק ממנו מאמר בהקדמתו לכית הכתירה.

(4) מגילת סתרים. מובאים ממנה אצל הראשונים פירושים במקרא, במשנה ובתלמוד, עניני הלכה ואגדה. ההבאות ממגלת סתרים צרף פוזננסקי בהצופה לחכמת ישראל הוצ' בלוי חלק ה'—ח', ולאחר מותו של פוזננסקי הוציאים ר"י בלוי במהכרת מיוחדת: ליקוטים מן ספר מגלת סתרים לרבינו נסים כרב יעקב מקירואן, בודפשט תרפ"ו. ויש להוסיף המאמרים כראבייה ח"ב, שנדפס לאחר מותו של פוזננסקי, ומאמר גדול במעשה רוקח עמ' ל"ג ולהלן סי' קל"ט והקטע שנתפרסם בגנוזי קדם ח"ה 164 ולהלן. מובאים ממגלת סתרים מאמרים בערבית ובעברית, ועל פי זה שער שטיינשניידר שהספר היה כתוב בשתי הלשונות, והסכים עמו פוזננסקי. אבל קרוב יותר שהיה כתוב ערבית ותורגם עברית, קצת מן המחברים היה לפנייהם הגוף הערבי ורובם השתמשו בתרגום העברי.

(5) ספר המצות. מובא ממנו מאמר בספר המצורף לר' ברכיה הנקדן, הוצ' גולאנץ עמ' 129. והיה חלוק להלכות.

(6) תשובות. על רשימת פוזננסקי יש להוסיף התשובה לר' צדוק בר' יחיה השוכן בארץ ישראל, ותוכנה פירוש ההלכה הראשונה של מ"מ ראש השנה.

נתפרסמה ע"י ר"ש אסף בספרו „תורתן של גאונים וראשונים“ [ירושלים תרצ"ג] ח"א עמ' 121 ולהלן, ובאותה השנה עצמה הדפיסה דר' לויין באוצר הגאונים לראש השנה. ובמגן אבות למאירי עמ' קמ"ו ולהלן: ולשון הגאונים שרמזנו עליהם הוא בנוסח זה וכו' וכמדומה לנו שתשובה זו היתה מדברי רבינו נסים ז"ל [ראה לזה ראבי"ה ח"ב ס"ע 387 בהגהותיו].

(7) ספר מעשיות או חבור יפה מהישועה. נכתב ערבית ותורגם עברית ונדפס הרבה פעמים. ובשנת 1933 יצא לאור המקור הערבי ע"י דר' אוברמן: The Arabic Original of Ibn Shahins Book of Comfort, New Haven Jail University Press. וראה לזה מאמרו של אוברמן, Ein Werk aga-disch-islamischen Synkretismus, Zeitschrift für Semitistik, Bd. 5, p. 43—68, 1927, ובקורת ההוצאה כתב ד. צ. בנעט בקרית ספר שנה י"א עמ' 350 ולהלן ובה הערות חשובות לספר בכלל ולתרגום העברי בפרט: הוא אינו תרגום כמובן העצמי אלא העתקה חפשית בהוספות והשמטות ושינויים אחרים. — ורשי"ר מייחס לר' נסים עוד שני ספרים: פירוש לתורה וסדר תפלה. ופוזננסקי מטיל ספק במציאות ספרים ההם ואומר שהפירושים לפסוקי התורה אפשר שלקוחים הם ממגלת סתרים, והענינים מסדר תפלה כאמת מובאים אצל מחברים אחרים ממגלת סתרים. ובנוגע לפירוש התורה יש ממש כמענותיו, כיון שלא נאמר בפירוש שבאו הדברים מפירוש התורה, אבל בכ"ר סדר תפלה אין מענותיו חזקות, מפני שאפשר שהדברים היו גם במגלת סתרים גם בסדר תפלה. וראה עוד אצלנו למעלה כפרק שביעי. — רב נסים יש לו מקום גם בין הפילוסופים. היה בקי בספרי הפילוסופים היוונים והערבים ונמשך בדעותיו והשקפותיו אחרי הפילוסופים הערבים הירועים בשם מעתזלה.

לחיינו. היה תלמידו של אביו ר' יעקב, ולמד גם מרב האי גאון הרבה אם לא מפיו מפי כתבו ע"י השאלות הרבות ששאל מלפניו. וכשבאו ר' חושיאל ובנו ר' חננאל לקירואן ויסדו שם ישיבה היה ר' נסים משומעי לקחם, ואת ר' חושיאל קורא בפירוש רבו. ובתשובתו לר' צדוק הני"ל אומר שקבל פירושו מר' חושיאל ובנו ר' חננאל [אפטוביצר, ר' חושיאל ור' חננאל עמ' 39 הערה 40 ועמ' 50. נספח לדו"ח הארכעים של בהמ"ד לרבינים בוינה, ז'וינא 1933]. מר' חושיאל למד ר' נסים להשתמש בירושלמי ודרך זו הלך בה בספרו המפתח [אפטוביצר שם עמ' 13 ולהלן].

בעבור חכמתו הגדולה ומדותיו הנעלות היה נכבד מאד בעיני גאוני כבל. וכן כותב ר' יוסף הנגיד במכתבו אליו: „ואם ראשי הישיבות וגאוני כבל נוחם עין הכירו בחכמתו הרחבה והחזקו במדתו הטובה ובחננו דרכו הישרה ונשתבחו בגדולתו ותורתו“ [אפטוביצר שם עמ' 38 הערה 34]. והיה באהבה זו וכבוד זה גם מירושת בית אביו, שגם אביו ר' יעקב היה קשור בקשר אהבה רבה עם גאוני פומבדיתא רב שרירא ורב האי, ורב האי ביהוד הפליג בשבחו וכבודו [אפטוביצר שם. וראה עוד ג"ה עמ' 270 סי' תקמ"ט]. וגם חכמי ארץ ישראל כבדוהו והם נתנו לו התואר „ראש בי רבנן“, ראה לקמן.

מתלמידיו נודעו בשם: אבן אלגאסום, שהרמב"ם מוכיר חבורו בעיני תפלה וקורא אותו תלמיד רבינו נסים [פוזננסקי עמ' 9 סי' ב'], ר' יוסף הנגיד

בנו של ר' שמואל הנגיד [אגרת מר יהוסף הספרדי למורו ר' נסים בר' יעקב]. רב מבורך בר' דוד הבבלי [למעלה פרק ששי בערכו]. ר' שלמה אבן גבירול, המשורר והפילוסוף. ור' נסים במפתחו מזכיר ששאל אותו תלמיד מבני ספרד [פוזננסקי שם עמ' 43]. ואולי היה התלמיד הזה ר' שלמה בן גבירול או ר' יוסף הנ"ל. הראב"ד מספר שר' יוסף בנו של ר' שמואל הנגיד נשא את בתו של ר' נסים ואחר כך לא מצאה חן מפני שהיתה ננסת וכו', וקבלו דבריו חוקרי הדורות, רשי"ר, ר"א ווייס, גרץ [דברי הימים חלק ו' הוצ' ר' עמ' 45] ופוזננסקי. ור' סעדיה אבן דאנון מספר: "וכבר בא ר' נסים למדינת גראנמה כשהזכאה בתו להנשא לר' יוסף הלוי הנגיד ולמד בה תלמידים" [פוזננסקי שם עמ' 43]. ואצלי כל הספור מוטל כספק גדול. כבר זה חמוה שבתו הזכאה לספרד להנשא. ובנהגה שבעולם, בעל האבירה חוזר על אבידתו ואיש חוזר אחרי אשתו. וזה יכולים לפרש בדוחק שמפני כבודו של ר' שמואל הנגיד היו הנישואין בכיתו מלא כבוד וגדולה ולא בביתו של ר' נסים העני. אבל טענה אחרת יש והיא החשובה: ר' יהוסף הספרדי כותב באגרתו: "ממני יהוסף תלמידך המודה בכבודך, והיורש מאב נאמן, רוח ד' תניחנו, פי שנים באהבתך, והנוחל מהוד מכובד תנצב"ה תחת כסא הכבוד חלק בכורה בידידותך" [אוצר טוב לשנת תרמ"א עמ' 46]. ואין ספק שבעל האגרת הוא ר' יוסף הנגיד, שידענו שאביו ר' שמואל כבד מאד את ר' נסים, כי רבי שמואל הלוי הנגיד ז"ל ע"י רבינו נסים היה שותף מימיו של רבינו האי והיה מהנה מנכסיו לרבינו נסים מאד שלא היה בעל ממון [ראב"ד בספר הקבלה. פוזננסקי שם]. ובאגרתו זו של ר' יוסף שנכתבה לאחר פטירת אביו אין זכר ליחס משפחה שבין חתן וחנתו. אבל ידענו שהיה לו לר' נסים בן והוא מת על פניו, ועל זה שלח לו ר' שמואל הנגיד מכתב הנחומים. — במכתב רב האי לר' יעקב אביו ר' נסים משנת תשס"ו לא נזכר ר' נסים בכרכת הגאון, מפני שהיה עוד צעיר ולא ידע ממנו הגאון [אפטוביץר במאמרו הנ"ל עמ' 10 סי' 3], ובשנת תתמ"ז היה ערנה בחייו, ואז לאחר פטירת ר' חננאל נתמנה הוא מגאון ארץ ישראל, ר' דניאל בן עזריה, להיות ראש בי רבנן [אפטוביץר שם עמ' 29 ולהלן]. וגם ר' יוסף הנגיד שלח לו אגרתו הנ"ל לאחר פטירת אביו שמת כתתמ"ו. יכולים אם כן לשער ימי חייו של ר' נסים מן תשנ"ה—תתכ"ה, 995—1065.

ר' נתן בעל הערוך. ר' נתן בר' יהואל מרומי, תולדותיו כתב בראשונה רשי"ר, בכורי העתים תק"ץ עם הוספות ותיקונים, שם תקצ"א עמ' 25. ואחריו קאהוט בהקדמה לערוך השלם, ואחריו פוגלשטיין—ריגר, Geschichte der Juden in Rom, עמ' 357 ולהלן. ואני אקצר. זמן לידתו נזכר לשער מזה: רש"י בכחרותו פנה אליו כשאלות [לשמן בתולדות רש"י], אם כן יצא לו אז שם לתהלה בחכמתו והיה אז לכל הפחות כבן שלשים וגדול בשנים מרש"י. ורש"י נולד בתשפ"ח—תשי"צ, אם כן נולד ר' נתן קרוב לתשפ"ה, 1025. חבורו הערוך נמר בתתמ"א [קאהוט עמ' IV, Vogelstein עמ' 360]. והוא נפטר בתתס"ו או קרוב לזה. ולדעת קאהוט אין זה ברור, אבל פוגלשטיין מחוק מסורה זו. רבת שבעה לו נפשו עמל ויגון, שארבעת בניו מתו בילדותם ו) ולא נשאר לו רק ראובן. וגם ממנו לא שמענו דבר, נראה שגם הוא לא האריך ימים. — רכותיו

היו: אביו ר' יהואל, ר' מצליה, הוא ר' מצליה בר' אליה אבן אל-בצק הריון כסיציליה שלמד בפומבדיתא בישיבת רב האי [קאהוט עמ' XI. פוגלשטיין עמוד 358], ר' משה כלפו מבארן. נראה שהיה עשיר, שבנה מכספו מקוה בשנת תתמ"ה. ויחד עם אחיו בית הכנסת בשנת תתמ"ב. — חוץ מספרו הערוך נשמרו לנו כמה תשובות שהשיב יחד עם אחיו או הוא לבדו [למעלה פרק שביעי ולקמן בתולדות רש"י]. חשיבותו של ספר הערוך ידועה לכל יודע ספר. וקאהוט מתלבט הרבה בשאלה אם רש"י השתמש בספר הערוך ומצדד הנה והנה מבלי מסקנה. ומכיון שהערוך נגמר בשנת תתמ"א קרוב לודאי שרש"י לא השתמש בו. (1) חרוז בסוף הספר. קאהוט עמ' II. הבכור היה שמו יהואל, ומה הוציא קאהוט, שאביו ר' יהואל לא היה אז בין החיים, דאם לא כן בלי ספק לא היה קורא את בנו בשם אביו יהואל בחיי אביו. אבל אין מזה ראיה, כי מצאנו בני בנים נקראים בשם זקנים בחייהם. לדוגמא ר' יואל נכד ר' יואל. למעלה פרק ב', עמ' 57 ולהלן].

ר' נתן בר' שמעון, מחכמי שפירא. ישב בבית דין יחד עם ר' שמחה והם השיבו לראבי"ה [פרק רביעי]. ובזמן מן הזמנים ישב עמהם בבית דין ר' יהודה בר' קלונימוס משפירא, וכן הוא כותב בספרו יחסי תנאים ואמוראים: "והזכרנו אני הסודר וחברי ר' נתן בר' שמעון ור' שמחה בר' שמואל [ריא עפשטיין Das talmudische Lexikon עמ' 21]. התום על התקנות של ועד הקהלות בשנות תקפ"פ ותתקפ"ג.

ר' קלונימוס בר' אליעזר, ראבי"ה השיב לו [תשו' ראבי"ה סי' התקס"ד]. רושמי הדורות לא ידעוהו. ונראה שהוא בנו של ר' אליעזר בר' קלונימוס הזקן [ראה לקמן בערך ר' קלונימוס הזקן]. וזה מתאים לסדר הזמנים, שהרי ר' יהודה החסיד נכדו של ר' קלונימוס הזקן מבנו ר' שמואל החסיד היה גם כן בזמנו של ראבי"ה.

ר' קלונימוס בר' גרשום, למעלה פרק ששי בערכו. ר' קלונימוס הזקן בר' יצחק, ממשפחת ר' אבון הגדול, נכדו של ר' אליעזר הגדול, אביו של ר' שמואל החסיד (1). ישב במגנצא מקום אבותיו וקרוביו, והיה מיתר הפלטה שנשארה מהרג תתנ"ו במגנצא (2). וישב שם גם לאחר תתנ"ו (3). אבל מצאנוהו אחר כך בשפירא ושם נפטר בשנת תתפ"ח או תתפ"ט. וכן מסופר: "ונראה בעיני דעל זה סמכו רכותינו זקני שפירא שהיו אז כשנפטר רבי קלונימוס זקן בר רבי יצחק והיתה העיר במצור ושמו אותו בארון בבית המקוה ומנו לו מיד שבעה ושלישים אף על פי שהיה דעתן לפנותו לאחר המצור כמו שעשו שקברוהו אחר כך במגנצא" (4).

היו לו שלשה בנים: ר' שמואל, ר' יהודה, ר' אליעזר. שנים הראשונים היו ידועים משכבר, והשלישי לא נודע לרושמי הדורות, אבל בספרו השני של בעל הרוקח, מעשה הרוקח [מאניק תרע"ב], עמ' ח' סי' י"ט, רבינו אליעזר בן רבינו קלונימוס הזקן היה שורף חמצו בעצי לולבים ובעצי הושענות. — שרידים מתורתו של ר' קלונימוס נשמרו במעשה הגאונים, בפרדס, בראבי"ה ובאור זרוע. והוא מסר סודות התפלה לר' אליעזר חזן משפירא שימסרם לבנו שמואל כשיגדל, שהיה נער בשעת פטירתו (5).

[1] ורבינו קלונימוס הזקן קבל מאביו רבנו יצחק בר יהושע בר אבון. ר' אלעזר בעל הרוקח בפירושו התפלה כתי' במצורף לחכמה של ישיר מקנדיה פרק י"ב, ד' בסיליה י"ד א', ד' אודיסה עמ' 42. ד' ורשא תרין עמ' 64. צונץ ליטיג 111. עפשטיין, ר' שמואל החסיד, הגורן חלק ד', הוצ' מיוחדת עמ' 4. 2) מצורף לחכמה שם: עד אשר פקד ה' שם [במגנצא] חרון אפו על קהלות הקודש בשנת תתנ"ו ושם גוענו אבדנו כלנו אבדנו זולתי מתי מספר שנשארו מקרובי עם רבינו קלונימוס הזקן. והנה כאן אין רמז שהנשארים מן ההרג נמלטו לשפירא. וגם אין זכר לזה במקור אחר. ולא ידעתי מאין לו לר"א עפשטיין שכתב בכמה ממאמריו כדבר ידוע לכל שר' קלונימוס עזב בשנת תתנ"ו את מגנצא והלך לשפירא. מ"ח חלק ל"ט עמ' 447, חלק מ"א עמ' 39, הגורן שם עמ' 4. ואחרי עפשטיין נמשכו בגר"י ח"ב עמ' 337. ובתשו' מהר"ם ד"פ סי' תקיא: בפנינו חתומי מטה תקף ר' משה בר' יקותיאל את ר' מרדכי לדין וכך טענותיהם נתמנית אפטרופוס של היתום דוד בר' שלמה והנני תובע ממך ספר אחד שיש בידך שהיה של מר דורבל אחי אביו של היתום שתתנו לו לפי כי נהרג מר דורבל ובניו בשעת הגזירה והיתום בן אחי אביו הוא ולו משפט הירושה וכו' כתבנו ותתמנו אברהם בר' מאיר הכהן זלה"ה קלונימוס בר' יצחק זלה"ה. ולא נאמר היכן נהרג מר דורבל, משמע שהדין היה באותו המקום שנהרג ולא היה צריך להודיע. ומר דורבל נהרג במגנצא [-Marty- rologium הוצ' זאלפלד עמ' 10: הרוני מגנצא כיום ג' בסיון וכו' מר דורבלו ובניו], ועוד ר' אברהם בר' מאיר היה במגנצא. נמצא שהדין היה במגנצא. ור"א עפשטיין אומר שהיה בשפירא, וגם כן בודאות גמורה, ומנין לו זה? ואף אם נאמר שהנשארים במגנצא ברחו לשפירא הרי מצאנו שם ישוב כבר בשנת תתנ"ו ותתנ"ח וביחוד תתס"ג [ראה גר"י ח"ב עמ' 181], אם כן שבו תיכף לעירם אם ברחו בכלל. ועפשטיין לשיטתו אומר [מ"ח חלק מ"א שם] שגם ר' אברהם בר' מאיר ברח לשפירא. וזה מוכרח לשיטתו. אפשר ואולי גם קרוב הוא שפליטי מגנצא הלכו לשפירא, אבל יש גם סברה שנשארו במקומם, כמו שראינו. על כל פנים אין להחליט הדבר בודאות גמורה ולדבר בו כדבר ידוע ומפורסם. 3) תשו' מהר"ם ד"פ סי' תקיא הערה 2. 4) ראבי"ה ח"ב 571. פרק ששי בערכו ופרק ענינים סי' ע"ד. העיר שפירא היתה במצור פעמים על ידי המלך לותר בשנת 1128 ובשנת 1129, ואין להכיר כאיזה מצור הענין מדבר כאן. 5) מצורף לחכמה שם].

ר' קלונימוס [מלוצא, Lucca]. רכנא קלונימוס בן רכנא משה בן רכנא קלונימוס [ר] אפרים מכונא באו"ז ח"ב סי' רע"ו 125 ב]. תשובותיו בתשו"ג גאונים קדמונים סי' ק"ו עד סי' ק"ח. והתשובה בסי' ק"ו ערוכה לר' משה מארלדי כמבואר בראבי"ה סי' תתל"ז [למעלה פרק שביעי]. חוס' מנחות ק"ט ב' ד"ה בתחילת: ורבינו קלונימוס אביו של ר' משולם הגיה כלשון שני בשעת פטירתו וכו' ושלשה דברים הגיה כמפי נבואה בשעת פטירתו זאת ועוד אחרת שהיה כתוב בספרים בפרק בית שמאי בזבחים וכו' ועוד הגיה כשבעות. ומובאים בשמו עוד כמה ענינים, אבל במקומות אחרים נאמרו על שם בנו ר'

משולם. ראה דברי רש"י בהקדמה לתשובות הגאונים הנ"ל י"א ב' ולהלן. ובתשובותיו ססי ק"ו וססי ק"ח אומר: וכך כתבו מסתיבת. והמתיבה ודאי שהיא ישיבת פומבדיתא, שכן מצאנו תשובה לרב שרירא ורב האי שנשלחה לבנו ר' משולם: שאלות מרב [מר רב] משולם בן מרב קלונימוס ממדינת לוכא אשר בארץ פרנגה לרבינו שרירא גאון והאי אב [אב בית דין] ז"ל. Geonica ח"ב עמ' 57, ראה הערות גינצברג שם עמ' 55.

ר' קלונימוס בר' שבתאי ר' קלונימוס איש רומי. מגדולי חכמי רומי. פסקיו ותשובותיו מובאים בספרים שיצאו מכית מדרשו של רש"י: פרדס 1, מחזור ויטרי 2, מעשה הגאונים 3, סדור רש"י 4, וכן בספר הישר 5, תוספות 6, ראב"ן 7, ראבי"ה 8, רוקח 9, אסופות 10, אור זרוע 11, מרדכי 12, שבה"ל 13 ועוד 14. וכן מובאים פירושו לפסוקי מקרא ברש"י 15, בפירושו ר' יוסף קרא 16, רש"י 17 וכס"ג 18, וגם פירושים לפיוט 19. ורש"י כותב: וגם עתה בא אלי מכתב מגרמייש שבא לשם אדם גדול זקן ויושב בישיבה מן רומא ושמו ר' קלונימוס ובקי בכל השי"ס 20. ויש אומרים שר' קלונימוס שלנו חבר פירוש בראשית רבא שנקרא עליו שם רש"י [למעלה תולדות ר' יוסף קרא]. — ביאת ר' קלונימוס לגרמיישא היתה זמן קצר לאחר פטירת ר' יעקב בר' יקר, היינו קרוב לתתכ"ה—כ"ו 21. ומכיון שהיה אז כבר זקן, היינו לכה"פ בן ששים, הרי נולד קרוב לשנת תשס"ה. אם כן רחוק הוא מאד שהיה בין הרוני תתנ"ו 22.

[1] מבוא רש"י ל"ס האורה עמ' 108. 2) רע"מ 293. 3) מבוא ד"א עפשטיין עמ' XXI. ומה שרושם עמ' 31 אינו מכוון, ששם לא נאמר אלא, וכ"ל זה הוראה מפי רבינו קלונימוס. ומה שרומז במבוא שם בהערה ק' לראב"ן ס"ט ג' שמשם נראה שהוא ר' קלונימוס איש רומי, טעות היא, שבראב"ן שם לא נזכר כלל ר' קלונימוס, אלא שבס"ט ב' נזכר ר' קלונימוס מרומא, אבל לענין אחר, והוא הענין שברש"י עירובין מ' ב', וביצה כ"ד ב', 4) עמ' 192 סי' שצ"א. 5) מ"ז א' סי' קמ"ז. למעלה פרק זה ערך ר' יוסף קרא. 6) עירובין ס"ה א' ד"ה בצר. 7) סי' רמ"ג, רפ"ז, ס"ט ב', קמ"ג ד'. 8) למעלה פרק ששי. 9) סי' ש"ב, וגם מה שמסופר באור זרוע ח"ב סי' רע"ה הוא מן הרוקח, כמפורש באגודה קע"ב א'. 10) נחלת שד"ל עמ' 39. 11) ראה למעלה הערה 9. 12) עירובין הגהות פ"ג, מרש"י ביצה כ"ד ב', חולין סי' תר"ך. והוא מראבי"ה סי' תתפ"ט. ראה למעלה פרק ששי. 13) סי' רס"ד, רס"ו [חסר ברשימת רש"י]. רצ"ב ועוד בח"ב, רשימת רש"י עמ' 16. 14) כת"י אוכספורד סי' 1206, רשימת נויבויר עמ' 422: אבל ר' קלונימוס איש רומי מפרש מיומנת היא אצבע כהן כדמפרש בפרקים דר' אליעזר. כתי' שזח"ה סי' 357 [קהלת שלמה עמ' 86]. 15) דברים י"ח ב', שמואל א' כ"ה י"ח ופסחים ע"ד א'. 16) איוב ל"ג כ"ה: ר' קלונימוס. אבל ודאי שהוא ר' קלונימוס שלנו, שר' קלונימוס הזקן אינו בא כאן בהשבונו. פירוש ר"י ק' לקהלת הוצ' איוונשטיין עמ' 41 הערה 4. 17) במדבר י"א ל"ה. 18) הלכות השעה באב ד' וינ' רמ"ט ג', ובקיצור בפירוש הרא"ש מדות ספ"ג. פירוש לזכריה ו' י"ד. — ובתוס' מ"ק ז' ב' ד"ה יותם בשם ר' קלונימוס פירוש לישעיה ז' ח'. אבל אין ברור שהוא ר' קלונימוס שלנו. ראה ברל"גר, Beiträge עמוד 12

ומאהרשען, פרשנרתא עמ' 22 בהערה לשורה 18 ומה שכתב רי"ן אפשטיין, תרביץ שנה ד' עמ' 168 הערה 134, שדברי התום' לקוחים מפירושו ר' קלונימוס לזכריה י"ד ה', לא ידעתי להבין. (19) כתי' אוכספורד סי' 1208, רשימת נויבויר עמ' 426. כתי' מינכן סי' 346, רשימת שמיינשניידר עמ' 146. ובפירושו התורה לר' נתנאל תלמיד ר' יהואל מפאריש, כ"י פרמא: ועוד פירש ר' קלונימוס איש רומי נחלת המשנה אלו ה' שבמים, [Semitic Studies עמ' 488, 20] רש"י ביצה כ"ד ב', לקמן בתולדות רש"י. ונראה שכותב המכתב היה חתנו ר' מאיר, שלמד בורמיישא אצל ר' יצחק הלוי, ולורמיישא כתב רש"י אליו מכתבו בדבר פלוגת הריאה. לקמן בתולדות רש"י. (21) לקמן שם ולמעלה בתולדות ר' יעקב בר' יקר. — וראיתי לרי"ן אפשטיין, תרביץ שם, כתב שר' קלונימוס מלא את מקומו של ר' יעקב בר' יקר בשיבת וירמיישא, ולא ידעתי מנין לו זה. ובדקדוקן סופרים ביצה שם עמ' ל"א הערה מ' הגירסא, ב"י שיבה של רומי. ועוד שכבר ראינו למעלה בתולדות ר' יעקב בר' יקר שהוא לא היה מעולם בוירמיישא. וגם פוגלשטיין Geschichte der Juden in Rom ח"א עמ' 355, ואחריו בגר"י ח"ב עמ' 448 כתבו שר' קלונימוס עמד בראש ישיבת וירמיישא, ואין להם על מה לסמוך. (22) שוח"ה מכת"י פרמא. קהומ, מבוא לערוך השלם עמ' xxxviii.]

ר' שאלתיאל בר' מנחם, מקולוניה. מבית דינו של ראבי"ה והיה גדול בשנים מראבי"ה, שכן חתום ראשון על פסק דין בדבר הכונן (1) וחתום שם: שאלתיאל בר' מנחם ישוע, ואין להכיר אם היה ישוע שם שני של אביו או הוא מין חותם כעין יליבי"ה (2). שא"ל לראבי"ה (3) ומה נזכר לשפוט כי היה במקום אחר חוץ מקולוניה, אבל אין להכיר אם היה זה לפני בואו רבינו לקולוניה או לאחר כך (4). ומצאנו אותו חולק על פסק דין אחד של ראבי"ה יחד עם ר' יקר בר' שמואל הלוי ופנה בענין זה אל רבני מגנצא — ר' יהודה בר' קלונימוס, ר' משה בר' מרדכי ור' ברוך בר' שמואל (5). וזה היה תיכף לאחר פטירת ר' יואל בתחלת שבת רבינו על כסא המשפט בקולוניה, שהרי ר' יהודה בר' קלונימוס נפטר זמן קרוב לאחר ר' יואל (6). ר' שאלתיאל ודאי שהוא אביו של ר' דוד בר' שאלתיאל תלמידו של ראבי"ה. — בספרו של האניגה, Das Judenschreibens- buch עמ' 77 סי' 214 נזכר איש ששמו ר' שאלתיאל בר' מנחם. והשטר משנת 1291, ולפי סדר הזמנים יכול להיות דוד המישי לר' שאלתיאל שלנו: מנחם, שאלתיאל, מנחם, שאלתיאל. ומחבר ערך Cöln בגר"י מזהיר שלא להחליף את ר' שאלתיאל שלנו עם חכם בזמן מאוחר ששמו ר' שאלתיאל. ובדאי שמקורו בדברי גרום שמוכיר חכם מאוחר בשנת 1272 ורומז להגהות מרדכי יבמות סי' קכ"א. אבל אזהרה זו אינה צריכה, מפני שר' שאלתיאל במרדכי שם לא נזכר בתורת חכם' אלא היה עד פשוט.

(1) סי' תתנ"ו. ובגר"י ח"א עמ' 78 כתבו שתשובה זו מזכירה ר' ברוך בר' שמואל. ולא ידעתי מאין להם טעות זו. (2) ראה למעלה ערך ר' אפרים בר' יעקב מבונא. (3) סי' תתק"ן. (4) גרום [מ"ח חלק ל"ד עמ' 371] מניח בפשיטות ששאל לראבי"ה לפני בואו לקולוניה, וכן בגר"י ח"א עמ' 78. ולא ידעתי מאין לגרום וודאות זו. (5) ראה פרק רביעי עמ' 214. (6) ראה למעלה בערכו.

ר' שבתי דונולו (1), שכתו בר' אברהם המכונה דונולו הרופא (2). מנאוני לומברדיא (3), מעיר אוריא [Oria] אצל אוטרנטו (2). רופא ופילוסוף, תוכן ובעל סוד. ספרו "חכמוני" הוא בן שני חלקים, חלק א' פירוש על פסוק נעשה אדם בצלמנו, חלק ב' פירוש ספר יצירה. נגמר בשנת ד' אלפים תש"ו [946]. נתפרסם על ידי דוד קאשטילי [Castelli] בשנת תרמ"א ונדפס שנית בספר יצירה ד' ורשה תרמ"ד. נולד בשנת ד' אלפים תרע"ג ובהיותו בן שתים עשרה שנה נשבה על ידי ישמעאלים ונפרדה אחר כך. אבותיו הגלו לארצות שונות והוא נשאר במלכות הרומיים (2). נפטר בשנת תש"ל [970]. ראה על שבתי קאשטילי במבוא האיטלקי ורש"י במבואו ללקח טוב כ"ב א' סי' ל"א. ונדפס גם בר' ורשה.

(1) הוא ר' שבתי החכם בדברי ר' אפרים מריגנשבורג, למעלה פרק שביעי ערך ספר המזלות. (2) הקדמתו לספר חכמוני, הוצ' קשמילי עמ' 3 ולהלן. (3) רש"י ביצה ל"ג א'.

רבינו שלמה בר' יצחק, ר' שלמה יצחקי (1), רש"י, רבינו שלמה (2). רבן של ישראל בפירוש המקרא והתלמוד. ואין לך חכם בישראל שזכה לפרסומו של רש"י. תינוק בן שלש וארבע נכנס לבית הספר למקרא כבר הוא שומע שמו של רש"י. וידיעת "חומש עם רש"י" הוא המועט הנדרש ממי שתפץ להחשב ביודעי ספר. לאחר "תולדות רש"י" של צונץ — כלוך נכתבו על רש"י מאמרים הרבה (3) וביחוד בשנת תרס"ה לרגל מלאות שמונה מאות שנה לפטירתו. ויש לזכור כמה ענינים ולהוסיף כמה פרטים ואכתוב בקצרה.

1. רש"י נולד בשנת ד"א ת"ת ונפטר בשנת תתס"ה. כן היא המסורת (4) שנתקבלה אצל כל חוקרי הדורות. וכנוגע לזמן פטירתו אין שום סבה להטיל ספק במסורה זו, המאושרת ממקורות שונים (5). אבל בנוגע לזמן לידתו של רש"י יש מקום עיון, מפני טעם זה: המסורת נמצאת במקור אחד בצורה זו: ונפטר [רבינו גרשום] שנת ד' אלפים ות"ת ורש"י נולד באותה שנה ויהי ס"ה שנים ונפטר בשנת ד' אלפים ותתס"ה [סדר היחס שכתשו' רש"י סי' כ"ט]. הרי שיש קשר בין זמן לידתו של רש"י ובין פטירתו של רבינו גרשום. ויש סברה קרובה שלידת רש"י בשנת ת"ת נולדה מן הקשר הזה ומן המסורת שרגמ"ה נפטר בשנת ת"ת. אבל פטירתו של רגמ"ה בשנת ת"ת אינה ברורה וקבועה, ובמקומות אחרים מדויקים יותר נמסרה שנת פטירתו תשפ"ח [1028] (6), ויש לומר או עדות שבמלה מקצתה במלה כולה ואין קשר בין לידת רש"י ופטירת רגמ"ה ואין אנו יודעים זמן לידתו של רש"י כל עיקר, או פלגינן דיבורא ונקיים, וזרת השמש וכו' השמש' ונולד רש"י בשנת תשפ"ח. וכאמ"ל יש מסורת אחרת ביוחסין שרש"י היה בן ע"ה שנה כמותו (7), ונמצאת לידתו בת ש"ץ [1030]. ונקל הוא להתאים מסורת זו לחשבוננו כזה שבמקורו של בעל היוחסין נסכם המספר המפורט תשפ"ח לתש"ץ. וכבר אמרו קצת החוקרים בנוגע לזמן פטירתו של רגמ"ה שמספר תשפ"ח נסכם לת"ת, וזה רחוק מפני ההבדל הגדול שבין שני המספרים, אבל בעניננו ההבדל הוא לכל היותר שתי שנים, ואולי רק שנה אחת: סוף תשפ"ח ותחלת תש"ץ. אם כן קרוב הוא לדאי שרש"י נולד בשנת תשפ"ח — תש"ץ ומכיון שנפטר בתתס"ה הגיעו ימי חייו לשבעים וחמש ויותר. וזה מתאים יותר

לעבודה המפורזת הענקית של רש"י לפרש המקרא והתלמוד בשנים ושלוש מהדורות וחבור ספרים כהוראה והשב תשובות הרבה לשואלים.

וקביעת זמן לידתו של רש"י בשנת תשפ"ח — תשי"ג מתבררת גם מצד אחר: הנה ידענו שרש"י שא"ל כמה שאלות מלפני ר' נתן בעל הערוך ואחיו⁸. ואין ספק שבהיותו יושב לפני רבותיו במגנצא ובירמיישא לא היה פונה לרומי להביא ממרחק לחמו. ועל כורחך שהקשר בין רש"י ובין רומי נקשר לפני כוא רש"י לשיבות אשכנז. ומה שיוצא בהכרח מן הסברה מתאשר על ידי מעשה והוא: ר' קלונימוס איש רומי, בא למדינת גרמייזא לאחר שנפטר ר' יעקב בר' יקר⁹, וצירוף המאורעות מורה שלא היה זמן רב ביניהם¹⁰. ור' קלונימוס מספר שכבר שא"ל השאלה רש"י מר' נתן, הרי שנשאלה השאלה כמה שנים לפני כוא ר' קלונימוס לירמיישא. ור' יעקב בר' יקר נפטר בשנת תתכ"ד [1064] ורש"י עשה בבית מדרשו של ר' יעקב כמה שנים, ולפני כואו שמה שא"ל שאלות מר' נתן, הרי נשאלה השאלה כמה שנים לפני תתכ"ד, נאמר בשנת תת"ך [1060]. ותוכן השאלות אינו לא פירוש בתלמוד ולא קושיות ופלאולים אלא דברים פשוטים שאינם ענין של תלמיד הלומד לשם לימוד אלא של מורה הוראה שצריך לדעת הלכה למעשה במעשה החיים הדיניים. נמצא שרש"י ישב על כסא הוראה בעירו עוד לפני לכתו לשיבות שבאשכנז. ורש"י מספר שבשובו לעירו מירמיישא הנהיג שם מנהג שונה ממנהג הקדום¹², ואיך יצויר שתלמיד צעיר יהא בכוחו לשנות מנהג העיר הנהוג מימי קדם, אלא על כרחך שרש"י כשבו מן השיבות היה נודע לבני עירו לחכם בתורה משכבר הימים שלמד והורה בתוכם. ומעירו לפני כואו לאשכנז פנה בשאלותיו לרומי. ולזה מתאים התאר הפשוט "מר שלמה" בתשובות רבי נתן, שהשואל לא היה מן החכמים בעלי שם. והדעת נותנת שכזמן שישב רש"י על כסא הוראה לא היה פחות משלשים, וזה היה עוד לפני תת"ך, הרי זמן לידתו בין תשפ"ח — תשי"ג.

ולזה מתאים העובד שבשעת כוא ר' קלונימוס לירמיישא, היינו שנים מועטות — לכל היותר שלש — לאחר פטירת ר' יעקב בתתכ"ד כבר הגיע רש"י בפירוש התלמוד לסוף מסכת ביצה¹³ ובאר חמש מסכות ובהן שלש מהכי גדולות ומלאות ענינים קשים וחמורים, והיה אז כבן ארבעים. ולא נצטרך להאמין בנפלאות שחיבור כזה היה מעשה צעיר בן כ"ז — כ"ז.

ולכאורה אין אנו צריכים לראיות והוכחות האלה. מפני שיש ראיה ברורה ביותר וכוללת יותר, ראיה הנדסית, והיא: רש"י השיא אחת מבנותיו בחיי רבותיו ר' יצחק בר' יהודה ור' יצחק הלוי. זה ידוע משכבר¹⁴. וידיעה זו מתאשרת עתה על ידי העובד שכזמן הויכוח שבין רש"י ובין רבותיו הנזכרים היה ר' מאיר בר' שמואל כבר חתנו של רש"י¹⁵. ור' יצחק הלוי נפטר בשנת תת"י [1070]¹⁶, ואף אם נניח שהנישואין שבתמים דעים הן הן נישואי ר' מאיר, היתה לרש"י לפני תת"י בת שהיתה לכה"פ בת חמש עשרה, ובהולדה היה אביה כבן עשרים, הרי שהיה רש"י לפני תת"י כבן שלושים וחמש. וזה אם נניח שר' מאיר היה חתנו הראשון של רש"י ושאלתו היתה כשעת נישואיה בת חמש עשרה כצמצום ושינואיה והויכוח היו בשנה אחת דוקא והיא דוקא האחרונה לחי' ר' יצחק הלוי. אבל אין סברה לכל הצמצום והדוקאות האלה ובקרוב לודאות נמורה נוכל

להוסיף חמש שנים ויותר על חשבוננו, ונולדה בתו הראשונה של רש"י קרוב לשנת תת"י, ורש"י היה אז כבן עשרים והרי לידתו בין תשפ"ח ותשי"ג, כמו שיצא מתוך הראיות האחרות.

ולא הפצתי לסמוך על ראיה זו לכרה, מפני שיש מקום לכעל דין למעון שפמירתו של ר' יצחק הלוי בתת"י אינה ברורה, שהרי בעל היוחסין אומר שנפטר ר' יעקב בר' יקר ור' יצחק הלוי בשנת תת"י, ואנחנו ידענו שר' יעקב נפטר בתת"י, ועדות שבמלה מקצתה במלה כולה, ולא נפטר ר' יצחק אלא לאחר תת"י. אבל מענה זו אינה מענה חזקה, מפני שבעל היוחסין אומר שם לפני זה: "ורש"י בייט [ביום טוב = ביצה כ"ד סע"ב] אומר כי ר' יעקב בן יקר מת קודם ר' יצחק הלוי זמן מה", ועל כורחך שתת"י לפטירת ר' יעקב אינו אלא סכום מספר מפורט למספר מסוים, שהנאהבים בחייהם גם כמותם לא נפרדו. אבל כיון שיש מענה ופקפק לא רציתי לתלות שימתי ביתר זו האחת וקבעתי לה מסמרות מראיות אחרות. ואני חוזר עליהן:

על זה שהיה רש"י גדול בחכמת התלמוד לפני כואו לשיבות שבאשכנז יש לשואל לשואל: אם כך היה הדבר מה המריצו לעזוב את עירו ולכתת את רגליו ללכת לאשכנז? התשובה פשוטה: התורה שקבל כמרוישי המפיקה להוראה בדברי יום יום, אבל לא הספיקה לפרש את התלמוד. וכיון שגמר רש"י בדעתו לקרוב אל המלאכה הגדולה הזו וראה שצריך לזה ידיעות רבות יותר שאין לרכוש אותן אלא במרכזי חכמת התלמוד עזב את עירו והלך לשיבות הגדולות שבמגנצא ובירמיישא ששם למדו והורו תלמידי רבינו גרשום מאור הגולה, שחיבותו היתה גדולה מאד בעיני רש"י.

2. בתחלה הלך למגנצא, ששיבתה היתה המושך ישר משיבת רגמ"ה ובה למדו רבי יעקב בר' יקר ור' יצחק בר' יהודה. ולאחר פטירת ר' יעקב בא לירמיישא¹⁷ לשיבת ר' יצחק הלוי. וזה שאני מקדים מגנצא לירמיישא הוא בגודל להסכמת חוקרי הדורות שרש"י למד בתחלה בשיבות ר' יעקב בר' יקר ור' יצחק הלוי בירמיישא ואחר כך בא למגנצא. והסכמה זו אינה מסכימה אל האמת. כבר הוכחתי בערך ר' יעקב בר' יקר בקרוב לודאי שר' יעקב לא היה מימיו בירמיישא. ואף אם נאמר שהיה בזמן מן הזמנים בירמיישא, זה נעלה על כל ספק שרש"י לא למד אצלו בירמיישא אלא במגנצא ומשם בא לשיבת ר' יצחק לירמיישא, ויש לזה עד נאמן והוא רש"י עצמו. וז"ל: "ולא זכיתי לשואל את פי רבינו יעקב בדבר זה כי היו נוהגים בו היתר במקומינו והיה לי הדבר פשוט. ולאחר פטירתו של רבי שמעתי את רבינו יצחק הלוי שהוא אומר עד ליל מוצאי יום טוב שני וכל אנשי עירו כמותו¹⁸". וכן במקום אחר אומר רש"י: "הנני משיבך על אשר שאלת מה דעתי נוטה על חיה ועוף הנצודים בייט ראשון לאכלן בייט שני ועל פירות מחוברין שנלקטו בייט ראשון מהו בשני ימים טובים של גלויות שמעתי מפי ר' יצחק לוי שאסור ומפי קרובי ר' שלמה כמותו וסומכים על הלכות גדולות שכתוב בהן איסור וכו' ואני מקודם ששמעתי ראיתי שהיו נוהגים בהן היתר וכו'¹⁹". הרי אומר שלא ידע שיטת האוסרים אלא אחר פטירת ר' יעקב, וזה אומרת בהכרח גמור שלא בא רש"י לירמיישא עד לאחר פטירת ר' יעקב.

הרי שלמד אצל ר' יעקב במקום אחר, היינו מגנצא, עירו של ר' יעקב. ואם יתקש איש שלא לשמוע לקול שני האותות הראשונים על כרחו יאמין לקול האות האחרון והוא: "אשר הזיקני לתת לב על סדר המקראות מוספי יום הזכרון, אשר הנהיג רבינו לפני פטירתו להזכיר ובראשי חדשיכם, ולאחר פטירתו חלוקין על דבריו, להחזיר הדבר ליושנו, ואומרין שיש חילול ואיסור בדבר. שהשומע הזכרת ראש חדש ביום שני יהיה סבור שאלול מעובר ויבא לקלקל את המועדות, ועוד ראה לדבריהם מאשר פסקו רבותינו זכרון אחד עולה לכאן ולכאן, ולא שמענו את דברי החולקין, ולא להכריע באתי, כי איני כדאי ליעשות מעד לדברי הארי שן סלע וגבעות עולם, אך מעבור על משלחתו אשר הזיקני להודיעו מה שקבלתי מרבינו יעקב זצ"ל באותה שמועה אני משיבו: כששמעתי לפניו לא שמעתי מפי קדוש באותה שמועה בסדר המקראות כלום, ומהו להזכיר בראש השנה של ראש חדש פירש לתלמידיו כגון ותתן לנו ה' אלהינו את יום הזכרון הזה ואת יום ראש חדש הזה, וגם ביעלה ויבוא ובמוסף את מוסף יום הזכרון הזה ואת יום ראש חדש הזה נעשה ונקריב, וכן בחתימה מקדש ישראל ויום הזכרון וראשי חדשים, אבל בסדר המקראות הוא לא הזכיר, ואני לא שאלתי כי לא ראיתי נוהגין במקומינו בשום יום טוב הזכרת מקראות של מוספין, לפי שאין שגורין בפה, חוץ ממוספי שבת וראש חדש שהן תדירין ושגורין בפה, ומסיימין מפי כבודך כדרכ הנאל אמר רב ומשבאתי משם ושמעתי מפי צדיק ר' מאיר בר' יצחק שמסדרין, הנהגתי אני במקומי²⁰. ועתה שמעתי שהנהיג רבינו יצחק הלוי להזכיר את מוסף ראש חדש במקראותיו, ורואה אני את דבריו, ולא כחולק על רבינו יעקב שלא הנהיג כן וכו'²¹. הרי אומר רש"י שכשעת שמושו לפני ר' יעקב לא ידע מנהג סדור המקראות ולכן לא שאל את רבו, אם כן כשבאתי משם אין פירושו שבא ממקומו בצרפת, שאם כן ידע מנהג הסדור לפני היותו בבית מדרשו של ר' יעקב, אלא על כרחך, משם הכונה משיבת ר' יעקב²². ור' מאיר בר' יצחק הוא ר' מאיר בר' יצחק שליח ציבור מוורמיישא²³. הרי אומר רש"י בפירושו שבא לזרמיישא משיבת ר' יעקב. ר' יעקב בר' יקר היה רבו המובהק של רש"י, ורש"י קוראהו "מורי הזקן". והוא סתם, רבי"ב בדברי רש"י. אצלו למד רש"י גם מקרא, ולכן קוראהו "מורה הגמרא והמקרא"²⁴. ורש"י אומר על ר' יעקב: "לבי וסברתי והבנתי מפיו יצאו"²⁵. אצל ר' יצחק בר' יהודה ור' יצחק הלוי לא למד רש"י אלא זמן קצר, שהרי בין פטירת ר' יעקב ובין שיבת רש"י לביתו לא עברו אלא שנים ושלוש שנים.

3. קרוביו של רש"י. ר' שמעון הזקן דודו אחי אמו היה מתלמידיו רגמ"ה. רש"י מזכיר את פירושו למסכת שבת ועירובין²⁶. ר' יצחק בר' יהודה קורא לרש"י "חביבי קרובי"²⁷, ור' יצחק הלוי באחת מתשובותיו לרש"י כותב: אחובי חביבי עמיתי רעי יקירי נכבדי גדולי ר' שלמה בר' יצחק קרובי²⁸. וכן קורא רש"י "קרובי" לר' שלמה בר' שמשון או לר' שלמה מטורש²⁹. לרש"י היו שלש בנות. האחת נשאת לר' יהודה בר' נתן, ריב"ן, והשנייה לר' מאיר בר' שמואל, אביו של רשב"ם ור' יצחק ור"ה. והבת השלישית³⁰

ידענו מציאותה מדברי רבינו תם בתשובתו לר' יום טוב בן הריב"ן³¹ "וכשגירש ר' אליעזר קרובי את מרת רחל דודתנו והיה שמו ושל"ן ושמה בילאשי"ן³² וכתבו אליעזר ורחל שהם שם יהודית. הרי שהיתה לר"ת ולבן הריב"ן דודה משותפת, ואינה אלא בתו של רש"י. וכדבר חתנו השלישי של רש"י יש ידיעות מתחלפות: ר' שמעיה³³, ר' אליעזר³⁴. וזה מתאים לדברי ר"ה, וכששללת הקבלה³⁵ שמו ר' אפרים. ובודאי שהוא פתרון מוטעה של ר"א = ר' אליעזר. ומצאנו במקום אחר: "ושתי בנות היו לו לר' יוסף בן הרב ר' יום טוב, שם הגדולה לאה אם ר' יוסף ממורנצי ואחיותיו ושם הצעירה מרת בילא אשת הם' ר' אליעזר בן הרב ר' יהודה בן הרב ר' יום טוב"³⁶. וקרוב הדבר ומשחד הוא לומר כי בילא ור' אליעזר בכת"י אוכספורד הם בילאשי"ן ואליעזר בתשובת ר"ה. ולפי זה היה חתנו השלישי של רש"י שמו ר' יוסף בר' יום טוב, "ודודתנו" אינה כמשמעה אלא במובן בת דודתנו [Cousine]³⁷. אבל יפלא שבעל הידיעה לא הזכיר יחס ר' יוסף ובתו לרש"י. ולכן אין הזהות ברורה. ונכון לקיים דברי ר"ה כמשמעם ופשוטים: דודתנו ממש היינו בתו של רש"י.

ולכאורה יש לדחות הראיה מתשובת ר"ה, מפני שנמצא בס' הנייר כ"י בתשובת ר' יצחק בר' שמואל לשון זה³⁸: "וכן אמרה לי אשת ר' אליעזר מגרמזא³⁹ שתופם מנהג אמו בתו של רש"י⁴⁰ וחתנו אביה ה"ר יהודה" ור' יהודה הוא ריב"ן. הרי שאשת אליעזר היתה בתו של ריב"ן, ואין כאן חתן שלישי של רש"י. במקרה ראשונה טענה חוקה, אבל אם נתכונן נראה שאין ממש בטענה זו. וזה יוצא ברור מדברי ר"ה. ר"ה מוכיח את ר' יום טוב בן ריב"ן על שפסל גמ' שלא נכתב בו שם גזיות של המגרש ומביא ראיות מן התלמוד, וממשיך וכשגרש ר' אליעזר וכו', ואם היתה אשת ר' אליעזר בת אחותו של ר' יום טוב היה הוא הראשון לדעת ענין הגירושין ואופן כתיבת הגמ' ולא היה טועה בהלכה, ואם אעפ"כ לא ידע היה ר"ה מוכיחו על זה שלא ידע דבר שהיה בכת אחותו. ועוד אם נדחוק לפרש דודה כמובן בת דודה או נכדת דודה מכל מקום לא יפול לשון דודה על בת אחות, והיה ר"ה אומר דודתי. ועוד אשת ר' אליעזר שנתגרשה היה שמה רחל בילא ואלו אשת ר' אליעזר שמסרה לר"י הזקן מנהג אמה שמה אלוינא [Alvina]⁴¹ או דולצא⁴². מכל אלה יוצא בהכרח גמור שאשת ר' אליעזר בתשובת ר"י בר' שמואל אינה אשת ר' אליעזר שכתשו ר"ה. וזה אם נקיים הנוסח "מרים בת בתו" של רש"י וכל שכן אם נכונה דעת צונץ שבתו של רש"י היה שמה מרים — ובודאי שאחרי זה נמשך ברלינר — ועל כרחנו נגרום בתשובת ר"י הזקן מרים בתו של רש"י הרי היתה אשת ר' אליעזר אחותו של ר' יום טוב ואין לפרש דודתנו אף בדוחק גדול.

4. פעולתו הרוחנית ועבודתו הספרותית של רש"י תאר כמוב טעם רא"ה ווייס⁴². וכבר עשה זה אחד מגדולי הקרמונים הסמוך לדורו במשפטים קצרים, כי ראיתי אנשים חכמים שבאו להפליג בדברי בדות והכאי על תשובת הזקן רבינו שלמה ני"ג אשר מימיו אנו שותין ומפיו אנו חיון לכן מלאני לבי להשיב פן יאמרו מצאנו חכמה וכו' והשומע ישמע והחי יתן אל לבו ויבין תורה שלמה של רבינו שלמה אשר און וחקר ותקן אזנים לתורה. והנה תשובתו סמוכה באישיות ורפודה בתפוחי

זהב במשכיות כסף וזהב והוא טוב כאשר דבר מלך שלטון ומי יאמר לו מה תעשה ואין משיבין את הארי לאחר מיתה. לכן לא יפנה אדם לבו לשיחה בטלה של בני אדם הפוקרין בתשובתו וכו' וכו'. לכן ישכיל המשכיל ויבין המבין והחי יתן אל לבו תשובת הנאון ודברי המשיבין עליו, ויחקור וידקק ויתן תודה לנפשו כי דברי תשובת הנאון נכונים למבין וישרים ליודעי מדע ושפתותיו שמרו דעת ותורה נתבקשה ונתחרשה ונדרשה מפיו, תורת אמת היתה בפיהו בשלום ובמישור הדרך והעמיד לעולם רגל שלישי הגדול תורה והאדיר [ראב"ן סי' ק"ז].

על פירוש המקרא יש מאמרו המצוין של רש"י פוזננסקי. ויש להעיר על ההוצאה המדויקת של פירוש נ"כ הנעשית ע"י ר"י מארשען, ונדפסו עד עתה שלשה חלקים: תרי עשר, אמשטרדם תר"ץ, ישעיה, ירושלים תרצ"ג, תהלים, ירושלים תרצ"ו.

לפירושי התלמוד: כמה הערות חשובות במאמרו של ר"ן אפשטיין "פירושי ריבין ופירושי זורמיוזא" בתרכיץ שנה ד'. והוא עוסק הרבה בענין ה"מהורות". לדעתו מהדורא בתרא אינו חבור אחר אלא המהדורא קמא שהגיה רש"י [עמ' 190, הוצאה מיוחדת עמ' 62]. מהדורא קמא של רש"י לכתובות המובאת בשיטה מקובצת היא פירוש ריבין [שם עמ' 16 ולהלן]. ובדבר המהורות יש עוד לדון ואין כאן המקום⁴³. — בגנזי שכטר ח"ב עמ' 383 ולהלן נתפרסם קמץ מפירוש קדמון לבבא מציעא, וזכר שם פירוש רש"י. ולדעת גינצברג, שם עמ' 382, היה המחבר חכם ספרדי קרוב לזמן הר"ף ואולי תלמידו, ויהיה המחבר ההוא הראשון בין חכמי ספרד שהשתמש בפירושי רש"י. אבל זמן המחבר אינו ברור וגם מקומו.

5. יחס רש"י לרבנותיו, תכונת רוחו. בכל הכבוד הגדול שנהג רש"י ברבנותיו לא נמנע מלחלוק עליהם בכמה מקומות שדבריהם לא התאימו לחקירתו. ונשא ונתן עמם בעל פה ולאחר כך בכתב. הוא מדבר אליהם בהכנעה מרובה וענוה יתירה, אבל עומד על דבריו ומחזיק בדעתו. חשובות מאד בענין זה תשובותיו לר' יצחק הלוי ולר' יצחק בר' יהודה וכתבו לחתנו ר' מאיר בדבר "פלוגת הריאה"⁴⁴ שנתפרסמו בשנים האחרונות מתוך כת"י⁴⁵:

א. "ונחלק עליהם היתר הגדול רש"י ז"ל וכתב לר"י סגן לויה ז"ל. נר ישראל רבי יצחק הלוי יצ"ו אם להחמיר בא מו' על בני המקום משום פריצות' דעבר טבח או משום דקים' לן בני מדינה כיון דלא גמירי ככותאי דמו אז טוב אל עבדו. אך אם מן ההלכה בא לאסור ונתן מעט לדבריו, על זאת אשתומם אוכל בשרי בשניי מה אביא ראיותי ומעמי היתר שבדי כמה וכמה לפני מורי כי הרבה הבאתי ולא הועילי, כי לא קבלתי בשום מקום שיחלקו רבותינו בין ספק מרכי ריאה לספק נקובי קרום של מוח ודקין ופסקוי חוט השדרה וכו'. ולשתי ראיות אלו אשר אכתוב לפניו יתן מורי אל לבו להודות לדברי עבדו, כי מקובלני ממנו והלכה רוחת היא בישראל שחלב כהמה מריפה אסור וכו'. ושלום שלמה בן יצחק.

ב. וזה אשר השיבו ר"י סגן לויה. בכל ראיותיך תשובת' בצדס וכו'.

ומטעות זה בעונות הרבים פשוט אסור בכל ארץ יון וכו'. ומה שכתבת שבמקומכם מושיטים טבחי גוים סכין להוציא דם הלכ בעוד הבהמה מפרכסת ויש בה חיות עדיין, דבר זה אסור גדול הוא ואסור לאכול ממנה מבי מעמים וכו'. ושכתבת אם להחמיר באתי לחשוב בני מקומינו בני מדינה ועמי הארץ וחס ושלום לעלות כן לרוחי, כי שבה לצורנו במקומנו יש תלמידי חכמים מחזיקים בתורה ובאסור והיתר ויודעים להבין בין טוב וחלופו כמו שכת' מקום שיפול העץ שם יהו, אלא מהלכו ומעמיו אסרנוהו, ואין לאדם לערער בדבר כלום. ושכתבת דבא זאב ונמל בני מעיים אחמר, וריאה בכלל בני מעים אחמר, אדם כמוהך יאמר זה, מחוק אני כך שאתה בקי בחדרי תורה וכו' ואם ישים ידיו אל לבו אם הורה ולא כיון לא ירע לו, כי מצאנו בגדולים הקדמונים שמעו אפילו באשת איש במסכת יבמות בפר' האשה שלו' אמרי' דרב שלא אנסבה לאתתא דטבע גברא באנמא, ומסקנא ותשועה ברוב יועץ וכו'. וכמה מקומות הורו ב"ד ומעו, ואין עון בדבר כמו שאמרו בפ"ק דסנה' אין לו לדיון אלא מה שעיניו רואות, ובלבד שיתכוין לבו לשמים. וידוע לי שיראתו מהורה וחכמתו ודאה וכוונתו טובה וכשרה בלי שום דופי, ולכך אין עון ואשמה בדבר. ובכל עת שאלתי ובקשתי לגודל שלותו וריבוי שלומו שירבה עליו⁴⁶. נאם יצחק בר' אליעזר הלוי ז"ל.

ג. וזה אשר השיב רבי ר"י בר' יהודה ממגנצא ז"ל איש חיל רב פעלים חביבי נעימי ידידי רבנו שלמה בר' יצחק ז"ל ישא משאת שלומי וברכות עד בלי די. עיינתי בנימוקי הנשתון והכנתי שהשוה דעתו על המפליאים, ופליאה זו בעיני, לפי שמחזקני בו שהוא בקי בחדרי תורה ובדבר הזה לא כון שמועותיו, שחמודי אמר שהריאה בכלל בני מעיים מדלא קאמר בא זאב ונמל את הדקין, ויבן חמודי וכו' ומה שבא ידידי לדון מחלב וכו'. ומה שכתב חמודי וכו' לא כן קבלתי וכו'. ועוד מצאנו בהלכות בדיקה שמדרו הראשונים שמתחילת עמד וימודד ארץ וכתוב בה כך פירשו רבותינו י"ח מרפות אין צריך לחזר אחריהם עד שיבואו לידך, הוץ מן הריאה שבה שבעים מיני מרפות, והרי חזקה היא שהשוחט הרבה בהמות ימצא חציין מרפות או יותר מן הריאה, אבל משאר מרפיות לא תמצא אחת מני אלף. ואחר שבדקה מכפנים צריך להוציאה לחוץ ולבודקה משום או נמוחה או נקבה ומשום דברים אחרים הרבה. עכ"ל. הא למדת שאם הוציאה קודם בדיקה או שלא נפתח אסור' מספק, נאם יצחק בר' יהודה נ"ע.

ד. וזאת השיב רבנו שלמה בר' יצחק ז"ל לחתנו רבי מאיר אבי הרבנים ז"ל אשר היה בגרמאזיה בעת פלוגת הריאה. אני שלמה אהובך מודיעך כי לא הזרתי כי ולא אחזור בי, ולא נתישבתי לי דברי רבותי, ולא השיבו על דברי כי אם מן השפה ולחוץ ועדיין אני מוסרם לצנועים. ואם לא מפני הצרה הגדולה אשר הורעה בינות' [נו] הייתי שונה להם אע"פ שלא ישמעו. ואמנם אני נתלה באילן גדול רבי יעקב בר' יקר, ואף כי לא שמעתי מפיו דבר זה, מ"ט לבי וסברתי והכנתי מפיו

יצאו. ואף הם לא מפי השמועה ואף לא מראיות התלמוד, כי אם מהבנת לבם, ולו ישיבוני דברים הנראים, ואשובה לי, אבל קשה לי לאבד ממונם של ישראל על דבר זה הברור והראוי מכמה ראיות להתיר עכ"ל.

ומסיים ר' שמעיה: "בא וראה תוקף האריה רש"י ז"ל ונמוקו עמו, כחא דהחירא עריף מעמו".

ומה היא "הצרה הגדולה" אשר דכאה נפשו עד שלא היתה רוחו נכונה לבוא בויוכחים ומשא ומתן של הלכה? אם הכונה לצרת הצבור, לרדיפה וגזירה שנגזרה על ישראל, אין להעלות על הדעת שהכונה לצרות שבשנת תתנ"ו, שהרי חתנו היה בשעת הויכוח בוירמיישא ואם היתה אז עת צרה היה רש"י שואל לשלום בנו ובני בנו, שהרי וירמיישא היתה בתתנ"ו מקום הצרות. ועוד שר' יצחק בר' יהודה ור' יצחק הלוי לא היו אז בין החיים. אבל הלשון "אשר הורעה כינותינו" מורה על אסון פרטי שקרה לו במשפחתו. ורש"י מתאונן⁴⁷ על אשר לא זכה להקביל פני רבותיו עשרים וחמש שנה לאחר שיצא מבית מדרשם: "מאכל לחש וקשה חוש". ומה הוא "אבל לחש"? נראה שאיזה מקרה רע קרה לו והצער הבא על ידו במשך הזמן פגה מרירותו וחש תוקפו והיה לאבל לחש. ו"קשה חוש" מורה על חולשת גופו או איזה חלי וכאב⁴⁸.

על כל פנים אנו רואים שלא היו חיי רש"י רפודים בשושנים, נפש נענה וידוע חולי, ואעפ"כ העבודה הספרותית הענקית. בא וראה תוקף האריה. [1] כן נקרא ראשונה בתשובות ר' נתן בעל הערוך ואחיו בני ר' יהואל מרומי. ראה לקמן הערה 8. — ובתשכ"ג כ"ו נאמר שרש"י חתם ש"י" על שם אביו, ראה לקמן ערך ר' שלמה בר' שמשון. ולא מצאנו חתימה זו בשום מקום. ונמצא כמה פעמים "רבינו ש"י". ראה למעלה פרק ששי ערך רש"י. — כשבה"ל ח"ב כ"י סי' ע"ג, פירש רבינו שלמה מטריוויש ג"ע משבע ברכות וזעם סידורן וכו' נראה בעיני הר"ר שמעון בר' יצחק ג"ע. ובעיני ר' גרשום זצ"ל ובעיני אני שלמה מטריוויש העיר אשר בצרפת" [שה"ג הוצ' בן יעקב ח"א צ' א' סי' 165, וראה רש"י בהקדמה לשבחה"ל עמ' 18 הערה ר"ן]. אבל אין הדבר ברור שהכונה לרש"י, ומתברר ממקום אחר: אסופות סי' ד' והועתק בנחלת שד"ל 19: "ר' יהודה הכהן ור' שלמה מטריש הם היו מתירין אפילו במחובר בייט שני וכן הורה רבינו יצחק לוי". והוא ממעשה הגאונים עמ' 27 סי' מ"ב, ושם: "אבל ר' יהודה הכהן ג"ע ור' שלמה יחיה לאורך ימים ושנים הם התירו אפילו מחובר ביום טוב שני, והיא שיטת רש"י, ראה לקמן הערה 9. ובאסופות צ"ל: [וכן הורה ר' יצחק הלוי] ור' יהודה הכהן וכו' אפילו במחובר בייט שני (וכן הורה רבינו יצחק לוי), בהתאם למעשה הגאונים. ובפרדס סי' כ"ה וליקוטי פרדס י"ט ד': וכן הורה רבינו שלמה מן מריוויש. — ר' שלמה הצרפתי: ספר המנהגות צ"ל אשר בר' שאול מלונז' בספרן של ראשונים" של ר"ש אסף ח"א עמ' 162, 163, 165. פירוש קדמון למ" ברכות שנתפרסם ע"י ר"ש אסף ב"מאמרים לזכרון ר' צבי פריץ חיות" פעמים הרבה: רש"י צ"ל = רבינו שלמה צרפתי. כ"י ששון סי' 80, מדרש אצ"יאני" [פירוש התורה כעין מדרש, כתוב ערבית — עברית] מובאים כמה פעמים דברי רש"י בשם: ר' שלמה הצרפתי, הצרפתי, כעל

הצרפתי [אהל דוד ח"א עמ' 59] ומלשון האחרון נראה שגם פירוש רש"י נקרא הצרפתי. וראה עוד להלן הערה 4. 2) כן בספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י: מעשה הגאונים, מחזור וימרי, פרדס, סדור רש"י, אסור והיתר, ספר האורה. וכן הרבה אצל הראשונים. 3) רשמם רש"י פוזננסקי, פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבבלגנצי, מכוא עמ' XIII הערה 2. 4) רש"י נאסף לעולמו בשנת ס"ה למאה התשיעית של אלף החמישי, והיינו שנת ד"א תתס"ה לפרט, וסימנך "ששים וחמש שנה יחת אפרים מעם" [ישעי' ז' ח'], ורבינו תם בשנת ד"א למאה העשירית של אלף החמישי וסימנך "ויאמר אלהים א"ל יעקב" [בראשית ל"ה א']. התימת כתי"י סדור רש"י, סדור רש"י מכוא עמ' LVIII. ובכ"י אחרים: "נלקח ארון האלהים קדש קדשים יועץ וחכם חרשים הרב הגדול רבינו שלמה בן הקדוש ר' יצחק הצרפתי ז"ל שנת ד' אלפים תתס"ה לפרט בכ"ט בתמוז ביום חמישי ובן ס"ה שנה היה ונהה נהי ונהה וסימן ובעוד ששים וחמש שנה יחת אפרים מעם" [ר"א ברלינר, הקדמה לפירוש רש"י, הוצ' שניה עמ' VIII הערה 7]. ובכתי"י פרמא משנת ה"א ס"ה [רשימת די-רוסי סי' 175]: "הארון הקודש קודש הקדשים המורה הגדול רבינו שלמה זכר צדיק לברכה בן הקדוש ר' יצחק ז"ל צרפתי נלקח מאתנו ביום ה' כ"ט תמוז תתס"ה לציירה והיה בן ס"ה כשנתבקש לשיבה של מעלה" [תולדות רש"י לצונץ — בלאך הוצ' ורשא עמ' ח' הערה א']. 5) יוחסין ד' קרקא קל"א א' ד' לונדון 217 ב'. וכן בספר יסוד עולם מרש"י ישן: וסימנך ששים וחמש שנה יחת אפרים מעם, שם הגדולים הוצ' קרנגיץ עמ' צ"א הערה כ"ט. 6) ראה למעלה ערך ר' גרשום. 7) ראה למעלה הערה 5. 8) או"י ח"ב סי' ק"ד: "שאלתא דשאל [מר] שלמה היצחקי מן מר נתן ומר דניאל ומר אברהם בנו ומרנא [קרו: בני מרנא] ר' יחיאל מן מתא רומא ז"ל על קמן שמת קודם שמונה ימים אם צריך לחתוך בשר ערלתו לאחר מותו ואם לאו". ובאו"י ח"ב סי' רע"ה, 125 ב': ואני הקמן מצאתי סמך לדבריהם בתשובת הגאונים רבינו אליעזר בר' יהודה ורבנא קלונימוס הזקן איש רומי בן רבנא שבתי כבואו למדינת גרמיישא לאחר פטירת רבינו יעקב בר' יקר זצ"ל שאלו ממנו דבר זה והוציא חותם עדות קודש והראה מכתב שכבר נשאלה שאילתה זו במתא רומי וכתוב בו שאל מר שלמה היצחקי מן רבנא מרנא רב נתן גאון שחיבר ספר הנקרא ערוך ומן מר דניאל אחיו ומן מר אברהם אחיו והשיבו גם הם שכבר נשאלה בבית מדרשו של אביהם מר יחיאל גאון והשיב בשם מר יעקב גאון ריש מתיבתא דמתא רומי דמנהג כשר הוא להיות מילה סניף לקריאת התורה ותקיעת שופר וכו'. וכן באגודה סוף מויק קע"ב א' מן הרוקח. וכן בשלטי הגבורים למרדכי סוף שבת. וכן בתשו' בנימין זאב סי' רל"ג [הועתקה בקורא הדורות הוצ' קאסעל מ' א', ושם: הגאון רבינו שלמה יצחקי]. וכן בכתי"י פריש במאסף JQR ח"ד עמ' 624 ולהלן. והלשון, שחבר ספר הנקרא ערוך" אי אפשר שיהא מלשון ה"מכתב" או מדברי ר' קלונימוס, שהרי הערוך נגמר בתתס"א, יותר משלשים שנה לאחר ביאת ר' קלונימוס. ובעל הרוקח או מסדר "תשובות הגאונים" הוסיפו לבאר מי הוא ר' נתן גאון. ותשוב' הגאונים נראה שהכונה לאחד מן הספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י. ויש מפקקים שאינם רוצים להאמין כי "מר שלמה היצחקי" הוא רש"י. ראה שוח"ה כמנאצין

של ברלינר ח"א עמ' 7. אבל באור זרוע ח"ב סי' נ"ב: וכן השיבו לי אני שלמה בר' יצחק זצ"ל ר' נתן ור' דניאל ור' אברהם בני ר' יהואל זצ"ל. ראה לזה הוספות ותקונים עמ' 5 ולהלן. 9) או"ז ח"ב סי' רע"ה. למעלה הערה 8. 10) וכן יוצא מדברי רש"י ביצה כ"ד ב': ולא זכיתי לשאול את פי רבינו יעקב בדבר זה כי היו נוהגים בו היתר במקומינו והיה לי הדבר פשוט. ולאחר פטירתו של רבי שמעתי את רבינו יצחק הלוי שהוא אומר עד ליל מוצאי יום טוב שני וכל אנשי עירו כמותו וכו' ודנתי לפניו ולא הועיל לי הדבר ובתשובת רבינו גרשום מאור הגולה מצאתי כמותי גם עתה בא אלי מכתב מגרמייש שבא לשם אדם גדול זקן ויושב בישיבה מן רומא ושמו ר' קלונימוס ובקי בכל הש"ס והורה כן ונחלק עליהו". הלשון "ולאחר פטירת רבי שמעתי" אין לו הכנה אחרת אלא שזמן קצר היה בין שני הדברים. וכן הבין בעל הרוקח, שאין ספק שדבריו יסודם בדברי רש"י אלה. ומובן מאילו שגם הידיעה מביאת ר' קלונימוס והסכמתו באה זמן מועט לאחר הויכוח כשעה שהיה הדבר עוד ענין לענות בו לחכמי גרמיישא. הרי תיכף לפטירת ר' יעקב שמיעת ויכוח ותיכף לויכוח ביאת ר' קלונימוס, הרי לא עברו מפטירת ר' יעקב לביאת ר' קלונימוס לגרמיישא כי אם שנים מועטות. 11) ראה למעלה בערכו. 12) ראה להלן בפנים: וכשבאתי משם וכו' והנהגתי אני במקומי". 13) ראה למעלה הערה 10. 14) מעשה בחתונת בתו של הרב רבי שלמה ז"ל (על נקור צבי וא"ל) ובאו ושאלו לו אם שומן של הגיד הנשה נהג בחיה אם לאו והשיב שצריך ליטול גיד הנשה ושמונו כדרך שעושים לבהמה [תמים דעים סי' קמ"ד]. אבל במקורות אחרים מבואר שהענין היה בחתונת בתו של אחת מרבתי של ר' יצחק בר' יהודה, רגמ"ה או ר' אליעזר הגדול: "השיב ר' יצחק בר' יהודה לרבינו שלמה בר' יצחק נ"ע על ניקור הצבי והא"ל על ידי היה מעשה, וכבר היתו יושב בכיתו של רבי זכור לטוב, ונקרו א"ל לצורך סעודת בתו וראיתי שלא נקרו מן הירך כי אם גיד הנשה בלבד. ורבינו היה מתעסק בדברים אחרים ולא הרגיש בדבר, והיה לבי נוקף כי אם אומרה אהא כמורה הלכה בפני רבו, ואם לא אומרה יבוא הדבר לידי עבירה ולידי תקלה. ושאלתי את רבינו בלשון שאלה, איסור שומן של גיד הנשה אם נהג בחיה אם לאו, ואמר לי וודאי נהג בחיה וכו' [חופש מטמונים סי' י"ד, תשובות הצ"ו סי' ס"ט, או"ז ח"א סי' תמיד ועוד]. וכן השיב לרש"י בענין זה ר' יצחק הלוי [חופש מטמונים סי' י"ג ומקורות הנ"ל]. וצריך ליישב ששני מעשים היו. בחתונת בתו של רש"י היה מעשה והשיב ואחר כך פנה בשאלתו אל רכותיו, ור' יצחק בר' יהודה הודיעו המעשה שהיה בחתונת בתו של אחד מרבתי. 15) ראה להלן בפנים ההעתיקות מכת"י אדלר. 16) יוחסין צ"ח ב', בד' לונדון עמ' 217 א' נשמט: בשנת תת"ל. 17) בכת"י שזח"ה סי' 345 [קהלת שלמה עמ' 68]: "מעשה בא לפני רש"י בגרמייזא וכו' והורה רש"י וכו' ונתרצו הדברים לפני ר"א בר' אלכסנדר וזמר יפה הורה". ולא ידעתי פתרון הדברים, וכי היה רש"י מורה הוראה בגרמייזא והיכן היה רבו ר' יצחק הלוי? ומי הוא ר"א בר' אלכסנדר? ולדעת ר"א עפשטיין כמ"ח חלק מ"ה עמ' 45 הערה 2 רש"י ט"ם במקום "רש"י", והוא ר' שלמה בר' שמשון. וראה י"ג אפשטיין בתרביץ ח"ד עמ' 158. 18) רש"י ביצה כ"ד סעי"ב. ראה למעלה

הערה 10. 19) תשו' הצ"ו סי' י"א. "קרובי ר' שלמה" משער מילר שהוא ר' שלמה ממורש שרש"י משיב לו בחצ"ו סי' מ"א ומ"ב [ונזכר עוד בהלכות שמחות מהר"ם סי' קמ"ו לפי הנוסח המתוקן במדרכי מו"ק סי' תתקכ"א]. אבל נראית יותר סברת ר"א עפשטיין שהוא ר' שלמה בר' שמשון [מעשה הגאונים עמ' 30 הערה רל"א]. וזכר לדבר הוא שר' שלמה בר' שמשון היה מוירמיישא, מקום האוסרים. 20) מלשון זה משמע שהנהיג כן תיכף בשוכו מגרמייזא לאחר גמר לימודו שם. ואולי עוד במשך זמן לימודו. שידענו שרש"י הפסיק לימודו בוירמיישא זמן מה ושכ לעירו ואחר כך בא שוב לוירמיישא. פרדס סי' רמ"ב: ועל ידי היה מעשה כשהייתי לומר אצל ר' יצחק הלוי בשחימת חולין וכל מקום ששנוי לשם בשר בחלב בנותן טעם היה מלמדינו שלא אלמד הלכה למעשה מכאן, שהרי במסכת ע"ז שנינו בשר בחלב במשהו. ובעוד שהייתי לפניו לא נתתי לב להבין בדבר וסמכתי על דבריו וכשבאתי לעירי והתבוננתי בע"ז והקשה לי ככל הדברים אשר הוקשה לאדוני וכו' שמרתי הדבר בלבי עד שחזרתי לוירמיישא ודנתי לפניו לומר לימדתנו בה רבינו בשר בחלב במשהו והבאת לן ראייה ממסכת ע"ז והתבוננתי בה ואין אני יכולין ללמוד זאת משם. והביא ספר ונתיישב הדבר לפניו וחזר בו. ובזו אני מעיד עלי שמים וארץ. מעשה הגאונים עמ' 11, חצ"ו סי' פ"ד, תמים דעים סי' קל"ח. ולענין זה רומז רש"י בתשובתו בחצ"ו סס"י י"א: "ואני איני כחולק על ישיבתו של רבי כי נוהגין איסור בהן עד שאזכה לחזור ולדון לפניו יודה לדברי כאשר דנתי לפניו על עסקי [בשר וחלב] שהיה מלמדנו במשהו ולכסוף דנתי לפניו והודה לדברי". ותקומו נשאה מעל, שכן הוא כותב בתשובתו לר' נתן ור' מנחם בני ר' מכיר (חופש מטמונים סי' א'): "כי קדמני בהן בדברים אשר לא הגיתי בהן לפני מלמדי, כי חסר להם ועדי לכוש ורחיים בצוואר שמשתי לפניהם וימי כלו אצלם ומאשר שבתי פה לא עמדה לי שעה להקביל לפניהם מאכל [קרי: מאכל] לחש וקשה חוש מאחת זה לי עשרים וחמשה שנה". ומטעם זה אין לומר ששב לגרמיישא אחר גמר לימודו. 21) מחז"ו עמ' 358 סי' שכ"א, סידור. רש"י עמ' 79 סי' קע"ד, עיין שם בהערת רש"י. 22) באסופות ק"ל א', נחלת שד"ל עמ' 40: "ור' ספר לנו מעשה שהביא גוי חבית של יין לישראל בגרמיישא וכו'. והתחיל רבו הר' יעקב בר' יקר להכרית את עצמו כדי שלא ישאלוהו להורות על היין, ורדפו אחריו מורי ור' שלמה עד שהשיגוהו ושאלו את פיו ואמר להם מותר". ולפי מה שהוכחנו על כרחך בגרמיישא מ"ס, וצ"ל: במגנצא. 23) מחז"ו עמ' 142 סי' קניה. מבוא לסדור רש"י עמ' XXIII. 24) רש"י פסחים ק"א א'. 25) לקמן בפנים סי' 5 אות ד'. 26) רש"י שבת פ"ה ב' ועירובין מ"ב ב'. 27) חופש מטמונים סי' י"ד. אבל בתשובה אחרת רק, חכיבי נעמי יידי"ו, ולא "קרובי", ראה להלן בפנים סי' ג'. 28) חופש מטמונים סי' י"ג. 29) ראה למעלה הערה 19. 30) צונץ בתולדות רש"י מונה שלש בנות, והאחת אמו של ר' שמעיה, אבל בלימ"ג עמ' 253 אינו מונה כי אם שתיים, ואחריו נמשכים רוב חוקרי הדורות. 31) ספר הגשר סי' תתקצ"ט, הוצ' רוזינטהל סי' כ"ה עמ' 44. 32) בילאשיץ = Belle-Assez, יפה מאד. ראה רוזינטהל שם הערה 1. ד' ישן: בילאשיץ, ובראבייה סי' תתקל"ט: בילאטיין. עכ"פ הקריאה בילא מאושרת. 33) לקמן בערכו.

34) כרמולי בלבנון ד' 103 מכתב יד. Gallia עמ' 512. 35) וכן ר' עזריאל די טרכוטו, Gallia שם. 36) כ"י אוכספורד סי' 1257, רשימת נויבויר עמ' 425. Gallia עמ' 317. 37) כן גרום, Gallia עמ' 512. וכן אפשטיין, תרכיץ שנה ד' עמ' 12 הערה 9. 38) העתיקו גרום כמאסף הצרפתי REJ חלק ז' עמ' 76. 39) גרום מבין בפשיטות שהוא ר' אליעזר בעל הרוקת, ומוסיף ששם אשתו היתה דולצא ושנהרגה בשנת תתק"ו. הרי שלא היה לפניו בכתי"י שם אשת ר' אליעזר. אבל ברלינר Aus dem Leben der deutschen Juden הוצ' שניה עמ' 11, מוסר מספר הנייר כי אלוינה [Alvina] בת ריב"ץ מסרה לר"י הזקן מנהגי אמה, ועל כורחך שהכונה לאותו המאמר גופו שהעתיק גרום, אלא שהוא לסברתו ששם אשת ריב"ץ היה מרים מחק תיבת בת ועשה בת בתו של רש"י לבתו. ונראה שגרום מפני שחשב שר' אליעזר הוא בעל הרוקת ושם אשתו היתה דולצא סבר שאלוינה ט"ם והשמיטה. וסברתו של גרום בנוגע לר' אליעזר רחוקה. ולי נראה שגרמזא הוא שבוש משם איזה עיר בצרפת, והקרובה היא העיר גורניש שמקומה אינו ידוע אבל היא ידועה מן "תוספות גורניש" [Gallia עמ' 136 ולהלן]. ובאמת מצאנו שר"י הזקן גר זמן מה בגורניש. זה לשון ר"י אר"ז ח"ב ד' סע"ב: והשיב עליו רבינו שמשון בר' אברהם משאנץ ז"ל וכו' וזכור אני כשהיה מורי הקדוש דר בגורן בבית אבא וכו', ואין ספק שגורן הוא גורניש. 40) תשו' ר"י גם בתשו' מיימוניות להל' מאכלות אסורות סי' ה', ושם בקיצור: "וכן נוהגין בבית מרים בת בתו של רבי שלמה". ומברלינר נעלמה תשובה זו. 41) ראה למעלה הערה 39. 42) בית תלמוד ח"ב עמ' 33 ולהלן. גם בהוצאה מיוחדת: ספר תולדות גדולי ישראל מחברת שניה, וינא תרמ"ב. 43) ואפשטיין מאריך לדבר על ישיבת מנצא וישיבת וירמיישא והוא נותן בהן סימנים: "כי יש להבדיל בין שתי הישיבות, בין זו של מנצא לזו של וירמיישא: זו של מנצא התעסקה רק בתלמוד ובפירושו ושיטת לימודה בכלל אינה שיטה של למוד בקורת, כי אין אנו מוצאים בשם ר' יצחק בר' יהודה גם פירוש אחד ברוח בקורת, ולא פי' אחד כביאור פסוק ככתבי-הקודש, ולעומת זה אנו מוצאים כי ראשי ישיבות וירמיישא ותלמידיה התעסקו גם במקרא: ר' יעקב בר' יקר התעסק במקרא ורש"י ור' יוסף קרא מביאים פירושי מקראות בשמו" [תרכיץ ש"ד עמ' 167 ולהלן]. ולפי מה שהוכחנו ישיבת ר' יעקב בר' יקר היתה במנצא גדלדלו הסימנים האלה, ובכלל יש להתפלל על ששכח אפשטיין את מיסד ישיבת מנצא, ר' גרשום מאור הגולה. 44) ראה לקמן ערך ר' שמעיה. 45) כתי"י אדלר סי' 2717, בדבר ח"ב, ענינו שם עמ' 234 ולהלן. — תשובת רש"י ור' יצחק הלוי גם בבית תלמוד ח"ב עמ' 296 ולהלן מכ"י הנייר ובאיסור והיתר לרש"י שפרסם ר"א ברלינר כמבוא למחזור ויטרי עמ' 174. ושם התשובות בקיצור, וכתי"י יש חסרות ושבויים. ותשובת ר' יצחק בר' יהודה במעשה הגאונים עמ' 88 ולהלן. והנה מלשון, כי הרבה [ראיות] הבאתי ולא הועילו" יוצא כי כתב רש"י בענין זה קודם תשובה זו, ולזה מתאימה תחלת התשובה, אם להחמיר" וכו' שהיא הוספה על ענין ראשון ידוע מכבר. ולשון, הרבה הבאתי" נמצא גם בבית תלמוד ובמחז"ו, אבל שם התחלת התשובה התחלת ענין חדש שלא נדבר בו מקודם: "כבוד שבע מנות מאת המלך נגד מורי

רבנו יצחק הלוי מאת הקטן שבתלמידים שלמה בר יצחק ז"ל. אשר לקחה אזני שמץ ממנו על דבר שה אחד שהוציאו הריאה לחוץ בלא בדיקה והתירו המתיר ובה המעשה לפני [מורי] ואמרו". ונראה שבבית תלמוד ובמחז"ו נתערכו שתי התשובות ונתקצרו שתיהן. ובמעש' הגאונים תשובת ר' יצחק בר' יהודה הראשונה שהשיב לשואליו: נשאלתי על אחד ששחט מלה והלך לו וכו'. ובאר"ז ח"א 115 ב': "וכתב רבינו שלמה זצ"ל וכו' ובתשובה אחת כתב לא קבלתי שום חילוק בין ספיקות ריאה לשאר ספיקי וכו' ובתשובה אחת כתב יתן מורינו לב להורות לעברו מקובלני הלכה רוחת היא וכו'". הרי שתי תשובות, והלשונות שמעתיק משתיהן נמצאים בתשובה זו שלפנינו. ונראה שרש"י העתיק בתשובתו השניה כמה לשונות וענינים מתשובתו הראשונה. 46) ובתשו' אחרת לרש"י, חופש מממונים סי' י"ג, כותב ר"י הלוי: אני אוהבו יצחק לוי שואל לכל עובר ושב שלותו וחניתו ושש אני על מוכתו. 47) חופש מממונים סי' א'. 48) באסופות קכ"ב ד', נחלת שד"ל עמ' 39: "ר' היה נוהג כשהיה רוחץ בגיגית במים ורצה לאכול היה שוקע ומקטין עצמו במים כדי שיהו המים עולים למעלה עד לגרונו ובירך ברכת המוציא, ואמר המים עכורים הם ואין לבו רואה את הערוה. וגם כן עשה לברכת המזון". וכתב על זה רשד"ל: "נראה לי כי ר' סתם הוא רש"י. ונ"ל שרתיצה זו לרפואה היתה שהיה חוללה ואמרו הרופאים שישב בכל יום זמן מה בתוך המים, והיה הלש והוצרך לאכול במים". ואין זה מוכרח, שנראה שהיה כך מנהג בצרפת, וכן מבואר באר"ז ח"א סי' קכ"ה 45 א': "הלך אדם שרוצה לקרות ק"ש או שמוכל ועומד במים ורוצה לברך או מי שרוחץ בגיגית ואוכל בה כדרך שעושין בצרפת אינו רשאי לברך עד שיעכרם ברגליו". אבל יש לומר שלא נהגו כן אלא החולים והאיסתנסים).

ר' שלמה בר' שמשון [בר' אליקים]. מוירמיישא. ונקרא רבינו ששון 1), המורה ששון וכן חתם הוא. תלמידו של ר' יעקב בר' יקר 2) וחבירו הצעיר של ר' יצחק הלוי 3). פסקיו ותשובותיו מובאים במעשה הגאונים 3), בפרדס 4), מחזור ויטרי 5), סדור רש"י 6), באיסור והיתר 7) ובתשובות חכמי צרפת ולותיר 8), אור זרוע 9), ושבה"ש 10) ועוד. ונזכר גם סדר טרפות שחבר 10א). נהרג עם אשתו ובנותיו ובנו ר' שמשון בוירמיישא בגזירת תתנ"ו 11). והוא הוא ר' סלמן הגמון היהודים [Episkopus Iudaeorum] שעל ידו נתן הקיסר היינריך הרביעי בשנת תת"ן [1090] כתב-הזכויות [Privilegium] ליהודי וירמיישא 12). אביו של ר' שלמה נקרא ר' שמשון הדרשן, ונזכר כמה פעמים בפירושי רש"י לנביאים 13).

[1] בתשכ"ץ כ"י קרוב לסוף מצאתי, שני רבנים היו בדור אחד, רבינו שלמה בר' יצחק בעל הפי' ורבינו שלמה בר' שמשון, ואותו היה חותם עצמו ששון על שם אביו, ורבינו שלמה היה חותם עצמו ש"י על שם אביו" [נחלת שד"ל עמ' 47]. 1א) כך מקובלני ממורי הזקן ר' יעקב בר' יקר, סדור רש"י רע" 145, אר"ז ח"ב סי' שט"ו. כתי"י אדלר סי' 2717 קל"ט א', הועתק בדבר ח"ב 239 סי' 47: כתב ה"ר ששון [ב] סדר טרפות להחמיר וכו' ומסיים כך מצאתי בתשובות הגאונים עכ"ל ה"ר ששון הוא ר' שלמה בר' [שמשון]. 2) ותוב שאל מן הרב ר' יצחק הלוי זצ"ל זמן מורינו ורבינו הגאון ר' שלמה בר' שמשון

וכו", תשובות חכמי צרפת ולותיר סי' מ"ט. וכן שם סי' מ"ז אלא ששם חסר "הלוי". הרי שהשאלה נשלחה לשניהם כאחד. ובתחלת התשובה: "והרציתי הדברים למורי רבינו יצחק הלוי והם כמנו ונתישבנו בדבר". גם מלשון זה יוצא ברור שר' שלמה לא היה תלמידו של ר' יצחק אלא חבירו וקוראהו מורי מפני הכבוד שהרי עורך התשובה בפניו. ור"י מילר בהערה לסי' מ"ז כתב: "ונראה שזה הרב הוא ר' יצחק הלוי, והוא היה רבו של ר' שלמה בר' שמשון, והשואל שאל לאחד מבחורי תלמידיו הרב ובאמצעותו להרב ר' יצחק הלוי". וכפל דבריו בהערה לסי' מ"ט. ואין לדברים האלה שום יסוד. ורח"ס כאור החיים עמ' 592 סי' 1198: "וקבל מן שני רבותיו של רש"י מן רבינו יעקב בר' יקר וכו' ומן רבינו יצחק הלוי כנראה מתשובתו המובאת במהרי"ק סי' צ"ד". והעתיק דבריו רש"י במבוא לספר האורה עמ' 111 ובמבוא לסדור רש"י עמ' XXIX. וקבלו דבריו בגר"י ח"ב עמ' 449 ועמ' 468 הערה 254. אבל התשובה במהרי"ק היא התשובה בחצ"ו סי' מ"ט: "ועוד מצאתי בין אותן התשובות זו"ל ושוב שואל מן רבינו יצחק הלוי ז"ל ומן מורי רבינו הגאון ר' שלמה בר' שמשון על ש"ם וכו'". ושם במהרי"ק להלן: "עכ"ל הגאון שהשיב כשמו וכשם רבו הגאון רבינו יצחק הלוי רבו של רש"י, וממשיך: "הרי לך סת"ת א קראי רבינו גרשום מ"ה ורבינו יצחק הלוי רבו של רש"י והגאון ר' שלמה בר' שמשון", ולא אמר רבו של רש"י ושל הגאון. ורש"י בפירושו לתולין מביא כמה פעמים פירושים ופסקים בשם ר' שלמה. או"ז ח"א סי' שע"ד 104 א': ואמר לנו רבנא ששון, סי' ת"ה 110 א': הורה המורה ששון עכ"ל. סי' ת"י 111 ב': כך פירש רבנא ששון זצ"ל. סי' תמ"ז 118 ב': ואמר לנו המורה וכו' רבינו עכ"ל. ובש"ל כתי: כתב רבינו שמחה בשם רבינו שלמה שפסק בשם רבינו ששון זצ"ל [רש"י הקדמה עמ' 18 הערה ר"א]. ובכת"י האמבורג סי' 193: רבי שלמה בשם ר' ששון [רשימת שטיינשניידר עמ' 77]. ולפי זה מה שכתב אפשטיין בתרכיץ שנה ד' עמ' 192 שההבאות בשם ר' ששון באו"ז מפירוש רש"י תולין הן תוספות שנכנסו מן הגליון לפנים אינו מוכרח. (3 מבוא ר"א עפשטיין עמ' XXXII. 4, 5) מבוא רש"י לסי' האורה עמ' 111. (6 מבוא עמ' XXVIII ולהלן. 7) מבוא לסי' האורה עמ' 80. (8) מילר הקדמה עמ' XXX. (9) ראה למעלה הערה 2. (10) מבוא רש"י עמ' 16 ועמ' 18. (10^a) ראה למעלה סוף הערה 1. (11) כ"ג אייר, Salfeld Martyrologium עמ' 5, 103, 381. (12) זאלפלד שם עמ' 381. (13) ראה למעלה ערך ר' מנחם בר' יעקב.

ר' שמואל בר' ברוך, ממגנצא, והוא ר' שמואל מבונברק [Bamberg]¹. היה תלמידו של אביו ולמד אצל ר' אליעזר ממיץ בסוף ימיו². שאל מראבי"ה (3 ומר' שמחה (4) ופנה בשאלה גם לר"י או"ז והשיב לו (5) ולר' שלמה מוינא (6). פסקיו ותשובותיו מובאים כתשו' מהר"ם, הגה"מ, וביחוד במרדכי (7). מתלמידיו נזכרו בשם: הכי גדול ומפורסם ר' מאיר מרוטנבורג. הוא קוראהו מורי קרובי. ר' אברהם (8), ר' אשר בר' יעקב הלוי (9), ואולי גם ר' ישראל מבמברג (10). מובאים גם פירושו לפסוקי תורה (11) ולפיוטים (12). יש מיחסים לו פירוש סדר התפלה (13). נראה שהיה בנירנברג בסוף ימיו, שכן בספר הזכרת נשמות של קהלת נירנברג נאמר: "רבינו שמואל בן רבינו ברוך זהוב. מרת יסכה זמרת יינטיל בנות רבינו שמואל חצי רביע"¹⁴.

(1) בתשב"ץ סי' חס"ה: פירוש הר' שמרי"ל בן הר' ברוך זצ"ל. וכודאי שהיא מ"ס זצ"ל ר' שמואל. (2) ראה למעלה בערכו ובערך ר' ברוך בר' שמואל. (3) סי' תרכ"ג. (4) תשו' ר"ח או"ז סי' נ"ו—ס"ד. (5) או"ז ח"א סי' תשמ"ח 214 א', סי' תשמ"ז 226 ב'. (6) מהר"ם ד"פ סי' תר"ץ: שאל הר"ר שלמה מוינא את ר' שמואל מבונברק [מבונברג]. (7) רח"ס, אור החיים סי' 1205 עמ' 594. קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 149, וועלעש, REJ חנ"ח עמ' 234 ולהלן הערה 6. (8) בגליון כ"י מעשה הגאונים נמצא: "מורי רבנא שמואל ברבנא ברוך מחיר", ר"א עפשטיין, מבוא למעשה"ג עמ' XIV הערה ל"ו. ובעל ההערות על הגליון הוא ר' אברהם. ולדעת עפשטיין הוא ר' אברהם מנירנברג קרובו של מהר"ם הנזכר בתשובותיו ד"פ סי' תקפ"ג או ר' אברהם אחיו של מהר"ם. (9) כ"י קויפמן סימן 399, רשימת ווייס עמ' 133. כת"י אוכספורד סי' 1102, רשימת נייבויר עמ' 312. מורי קרובי הר"ר שמואל מבונברק בן הר' ברוך ממגנצא זצ"ל לא היה אומר פסוקים בכל המועדים. ולדעת וועלעש הוא לשון מהר"ם. ודבריו נראים. (10) קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 125 הערה 1. (11) צונץ, Zur Geschichte עמוד 101. (12) צונץ, Ritus עמ' 200. כת"י אוכספורד סי' 1205, רשימת נייבויר ח"א ס"ע 420. כת"י המבורג סי' 152. רשימת שטיינשניידר עמ' 58. כת"י מינכן סי' 50, רשימת שטיינשניידר עמ' 35. (13) פרלס, Berner Handschriften עמ' 18, גר"י ח"א 21 הערה 39. (14) Martyrologium עמ' 87 ולהלן. וראה זאלפלד שם עמוד 383.

ר' שמואל בר' יהודה הכהן, ממגנצא. הוראותיו מובאות במעשה הגאונים ושאר הספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י: פרדס, מחזור ויטרי, איסור והיתר, האורה. אביו הוא ר' יהודה הכהן בעל ספר הדינים, ראה ערכו. הוא ואשתו ובניו נהרגו על קידוש השם בגזרת תתנ"ו. מורעו או ממשפחתו היה ר' שמחה משפירא. ראה ערכו.

ר' שמואל בר' יהודה, בנו של ר' יהודה חסיד, תלמידו של ר' משה כהן ממגנצא ושל ר' אליעזר בעל הרוקה. כתו מרת גאלדה נשאת לרבי משה בר' אליעזר הדרשן אביו של ר' אליעזר הדרשן מוירצבורג [ראה למעלה ערך ר' יהודה החסיד]. מקום דירתו לא נודע. ואולי היה בוירצבורג.

ר' שמואל בר' מאיר, רש"י. בנו של ר' מאיר בר' שמואל חתנו של רש"י. רש"י פירש את המקרא והתלמוד ובידינו לא נמצא מפירושו למקרא כי אם פירושו לתורה, וגם הוא איננו שלם (1). נרפס פעמים הרבה ובהוצאה משוכחת על ידי ריוון (2). מפירושו לתלמוד נזכרים: פירוש שבת, עירובין, פסחים, ראש השנה, סוכה, ביצה (3), מועד קטן (4), יבמות (3), קידושין או סנהדרין, בבא קמא (5), בבא בתרא, עבודה זרה, חולין (3).

בדפוס נמצא מפירושו: לפסחים פרק עשירי, לבי"ב מדף כ"ט א' ולהלן, וקטע מפירושו לע"ז נתפרסם על ידי ר"א עפשטיין באוצר טוב הנספח למגצין חלק י"ד עמ' 1 ולהלן. פירושו של רש"י כוללים פירושים, תוספות (6), פסקים ותשובות (7). וראבי"ה מזכיר פסקי רש"י, פסקות של רש"י, והפסקים לקוחים מפירושו (8). בביאור המקרא התרחק הרבה מאד מדרכו של רש"י, היינו שנמשך אחר הפשט בהזנחת האגדה (9). וגם בפירוש התלמוד לא החזיק בשיטת רש"י,

שכפירושי רש"י נמצאים קושיות ותירוצים ופסקים רק לפעמים רחוקות. — חוקי מפורשי המקרא והתלמוד חבר עוד: א) תוספות לרי"ף (10), ב) הלכות שחיטה ובדיקה. בפרדס סי' רי"ג: הלכות שחיטה ובדיקה שחיבר רבינו שמואל. ובלקומו פרדס כתי מערצבאכער: הל' שחיטה ובדיקה שחיבר רבינו שמואל דרמרו". ראה ר"א עפשטיין, מעשה הגאונים עמ' 97 הערה של"ת. ובמעשה הגאונים עמ' 97 ולהלן סתם: "הלכות שחיטה ובדיקות טבח". ולדעת ר"א עפשטיין רחוק הוא שהמחבר הוא רשב"ם. ראה גם דבריו במ"ח חלק מ"א עמ' 473. אבל אין סברה מספקת לספקו (1). ואם לא נאמר שהרשב"ם בעצמו חבר אלה ההלכות נאמר שהם הוצאות מפירושו לחולין, כשאר פסקיו שאינם אלא פירושו. (ג) תשובות הרבה (17). והשיב גם לחכמי לותיר (13) ובתוכם גם ר"א ב" (14).

רבותיו היו רש"י ואביו ר' מאיר. מתלמידיו, חוקי מאחיו ר"ת, נודעו שנים בשמם: האחד תלמידו בתלמוד שהוסיף תוספות לפניו, ר' יוסף בר' משה מטרוויש המכונה דון בנדיט מטרוויש (15), והוא רבינו פורת או ר' יוסף פורת המוכא בכמה מקומות בתוספות (16), והשני תלמידו בחכמת ביאור המקרא הוא ר' אליעזר מבלגנצי שחבר פירושים למקרא, ונדפסו פירושו לישעיה, ליחזקאל ולתרי עשר (17). בבחרותו ישב ברמרו [Ramerupt] עיר מושבו של אביו. ומצאנוהו במטרוויש לומד אצל זקנו רש"י ומתוכו עמו בפירושי מקרא ותלמוד, והיה גם כן בקאם [Caen], בפריש ובדרוס [Dreux] (18). וכאם נראה שבקר אותו ראב" (19). — בספר הישר פ"א ד' נמצא: שמעיה חמיו של רבינו אחי". ומשער ברלינר (20) ואחריו החזיק גרוס (21) שהכונה לרשב"ם. וזה קרוב אבל אינו ברור (22). רושמי הדורות הראשונים (23) אומרים שר' יוסף פורת הנזכר בתוספות היה בנו של רשב"ם, וכן עוד צונק (24). אבל כבר ראינו שר' יוסף פורת הוא ר' יוסף בר' משה. ולכן אומר גרוס (25) ש"מ"ם ביוחסין וצ"ל: בן בנו של ר' שמואל. ומביא סמוכים לזה מכת"י וינא סי' 32: "הר"י יוסף מקאם בן בנו של רבינו שמואל", וכן בכת"י אוכספורד סי' 271. ואחריו החזיק רוזין (26). ור"א עפשטיין (27) דוחה דברי גרוס באמרו שלא מצאנו בשום מקום שר' יוסף בר' משה היה נכדו של רשב"ם. אבל אין בטענה זו כדי דחיה. ובראבי"ה סי' תתקע"ח: "תשובת ר"ת שהשיב לרבי יצחק בר' שמואל אחיו לרומש"י אבל במקומות אחרים השואל הוא ר' יצחק בר' שמואל או ר"י (28)". אך קרוב יותר לומר שנשמט "אחיו" מאשר שנוסף. ואין להכריע. וכן הענין בשלמי הגבורים למרדכי כתובות סי' רל"ד: "ראיתי תשובה שהשיב ר"ת להר"ר יצחק בן רשב"ם ע"ד כתובת אלמנה שנאבדה", ובתשו' מיימוניות לאישות סי' י"ז: ר"י בר' שמואל. וכאן קרוב עוד יותר שנשמטו המלים "בן מאיר" מאשר נוספו. ורח"ן דמביצר סמך על דברי שלה"ג וכתב בודאות גמורה שהיה לרשב"ם בן שמו ר' יצחק, ואחריו ר"א עפשטיין. ונעלמו מהם דברי ראבי"ה והמקורות האחרים שרמזתי להם. היתה לו לרשב"ם בת, שמה מרונא והיתה הולכת לשמור את צאן אביה כשעת החליבה שלא יערכו בה השומרים אשר לא מבני ישראל הלכ טמאה.

מיוכוהו עם זקנו בפירושי המקרא והתלמוד נוכח לשער שהיה אז לכל הפחות בן כ"ה שנה, ואז היה רש"י בן מ'—מ"ה, הרי נולד רשב"ם בתת"מ—תתמ"ה, 1085—1080. זה חשבונם של רוזין ואחריו גרוס. אבל יסוד זה רופף,

שהם יוצאים מן ההנחה שרש"י נולד בשנת ת"ת, ואנחנו ראינו שרש"י נולד בתשפ"ח—תש"ן, ועוד שאין ברור שר' מאיר אביו רשב"ם היה חתנו הראשון של רש"י. ועוד אינו ברור שרשב"ם היה בנו הראשון של ר' מאיר, שיש סברה גדולה שר' מאיר קרא לבנו תחלה בשמות אביו רש"י ורש"י, ר' יצחק ור' שלמה, ורשב"ם היה בנו השלישי ושמו כשם אביו אביו. אבל הוכחנו למעלה בתולדות ר"ת שר"ת נולד קרוב לתת"מ, ורשב"ם הגדול ממנו נולד לפני זה. היינו בין תת"ל ותת"מ, 1070—1080. וגם זמן מותו לא נודע. ולדעת רוזין היה עוד בחיים בשנת תתק"ח, שכאותה השנה כתב ר' אברהם אבן עזרא, אגרת השבת" שהיא ערוכה נגד הרשב"ם, וכודאי שרשב"ם היה עוד בחיים. וזה קרוב, אבל אינו מוכרח. (1) רוזין: 1880, R. Samuel b. Meir als Schriffterklärer. לפירוש התורה, עמ' VII ולהלן. רש"א פווננסקי, פירוש על יחזקאל ותרי עשר לר' אליעזר מבלגנצי, מבוא עמ' XXXIX ולהלן. (2) ברסלה תרמ"ב. (3) כל אלה בראבי"ה. למעלה פרק ששי ופרק שביעי. והפירוש לביצה נזכר גם בחידושי ר' נחמן בן הרמב"ן [ספר מחנה דוד] מ' א': "כך פירש רבינו שמואל הצרפתי". וראה ר"א עפשטיין, מ"ח חלק מ"א עמ' 473. (4) או"ז ח"ב סי' נ"א 22 ב'. (5) או"ז פסקי ב"ק סי' מ"ב ומ"ו. תוס' ר' פרץ לב"ק א' א'. (6) היינו קושיות ותירוצים. (7) בפירוש לב"ב קנ"ח ב': "על זאת נשאלתי מרבותי שבלותיר ותשובתי להם בסוף הפרק צרופות ובחונות". ותשובות חסרות ברפוס. (8) למעלה פרק שביעי וביחוד פסקות נדה. וכן מפסקים של רבינו שמואל וצ"ל בכת"י אוכספורד 1101, רשימת נייבויר עמ' 310. (9) רוזין ופווננסקי במקומות הנ"ל בהערה 1. (10) למעלה פרק שביעי ערך תוספות. (11) במ"ח שם הוא אומר: "שהמחבר היה חכם ממדינת רינוס שהרי הוא מביא דברים בשם ר' אליעזר הלוי ור' יהודה הלוי שהיו בניו של ר' יצחק הלוי בורמיישא". אבל אנחנו ידענו שרשב"ם מביא דבריו של ר' יצחק הלוי ובשם רבותיו שבלותיר. פסחים ק"ח ב': "לשון מורנו הלוי". ראה רוזין, R. Samuel b. Meir als Schriffterklärer klärer ולהלן הערה 9. כבא בתרא ק"נ ב': "כענין זה פירש רבינו הננאל ורבותי שבלותיר". ואפשר שנודעו לו דברי חכמי לותיר על ידי אביו תלמידם. ומה שכתב עפשטיין שר' יהודה היה בנו של ר' יצחק הלוי טעות היא, שלא מצאנו לר' יצחק הלוי בן ששמו יהודה. ראה למעלה בערכו. (12) למעלה פרק שביעי ערך תשובות. (13) למעלה הערה 7. (14) ראה ר"ש אלבעק, מבוא לראב"ן עמ' IX. (15) גרוס Gallia עמ' 543 ולהלן. ר"א עפשטיין, מ"ח חלק מ"א עמ' 474. (16) דמביצר שם, עפשטיין שם. קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 136. (17) ישעיה נדפס על ידי נוט בשנת תרל"ט. יחזקאל ותרי עשר ע"י רש"א פווננסקי בהוצ' מק"ג, ורשא תרע"ע, תרע"א. והרבה לדבר עליו במבואו עמ' CXXV ולהלן. (18) ראה גרוס, Gallia עמ' 229 ועמ' 637. (19) ראה למעלה פרק א' עמ' 50. (20) המזכיר חלק י"א עמ' 77. (21) Gallia עמ' 179. (22) ראה ר"א עפשטיין: Schemaja der Schüler und Secretär Raschis עמ' 4 הערה 3. (23) ראה דמביצר שם. (24) Zur Geschichte עמ' 32 הערה e. (25) Magazin חלק ד' עמ' 206. Gallia עמ' 543. (26) במקומות הנ"ל בהערה 1. (27) מ"ח חלק מ"א עמ' 474. (28) למעלה עמ' 306.]

ר' שמואל החסיד, בר' קלונימוס הזקן ממשפחת ר' אבון הגדול.¹
 כשפירא. בתולדותיו כתב ר"א עפשטיין מאמר נכבד², והוא האריך ואני אקצר
 ואוסיף מה שיש להוסיף. גדול כחכמת התורה גבור בתורת הסוד ונפלא כחסידותו
 ובקדושתו ובענותו, ולכן נקרא חסיד קדוש ונביא. מספריו נודעו: א) פירוש על
 התורה. ב) פירוש על המכילתא. ג) פירוש הספרא. ד) פירוש למסכת תמיד.
 ה) תיקון התפילות. ועוד מאמרים בענינים קטנים. ויש אומרים שפירוש דברי
 הימים המיוחס לרש"י הוא חכמה³. הוא חבר ההושענא, כהושעת אב המון⁴. —
 האגדה מספרת שהיה עני וחי בדוחק ולא די לו בזה אלא שקבל עליו גלות והיה
 נע ונד מעיר לעיר ומארץ לארץ שנים רבות. היו לו שני בנים: ר' אברהם
 ור' יהודה החסיד. וקוראי הדורות מיהמים לו במעות בת ושמה גדולה, והיא
 היתה באמת בת ר' שמואל בר' יהודה החסיד⁵. ר' שמואל נולד בערך תת"ע —
 תתע"ב. זמן פטירתו לא נודע.

(1) למעלה בתולדות ר' יהודה החסיד. (2) ר' שמואל החסיד, הגורן
 חלק ד', הוצ' מיוחדת. (3) ר"נ אפשטיין, במאסף הצרפתי REJ חלק נ"ח עמ'
 189 ולהלן. (4) עפשטיין שם עמ' 18. ובסדר מרוויש' הוצ' מאיר צבי ווייס,
 פרנקפורט תרס"ה, עמ' 34: „כהושעת אלים בלוד. אב המון, פעם זו ופעם זו
 ותורת הלילה לכל ששת ימי החג". מחבר הסדר חי במחצת השניה של המאה
 ה"ג למספרם [גרום, Gallia עמ' 240], והוא מוסר מנהגי מרוויש הקדומים.
 והדבר נפלא. (5) תולדות ר' יהודה החסיד.

ר' שמחה בר' שמואל, ר' שמחה משפירא. מחכמי אשכנז הכי מפורסמים.
 ישב בבית דין שפירא עם ר' נתן בר' שמעון¹. רבותיו היו: ר' אליעזר ממיץ²,
 ר' משה בר' שלמה הכהן ממגנצא³, ר' יהודה בר' קלונימוס בר' מאיר, ריב"ק
 משפירא⁴, ר' יצחק בר' אשר הלוי, ריב"א הכתור⁵. ואצל ארבעת אלה החכמים
 למד גם ראבי"ה⁶. ועל ידו זה נקשר בינו ובין ראבי"ה קשר של אהבה וחבה,
 קשר של קימא כל ימי חייהם. מתלמידיו נודעו בשם ולשם: ר' אביגדור
 כ"ץ⁷ ור"י אור זרוע⁸. ר' שמחה שאל הרבה מראבי"ה והשיב לו⁹. ועוד
 השיב לשואלים רבים¹⁰. חוץ מתשובותיו הרבות נזכרו עוד ספריו אלה: א) פירוש
 לספרא¹¹. ב) פירוש למסכת הוריות¹². ג) תוספות לכמה מסכות¹³. ד) פירושים
 לתורה¹⁴. ה) סדר עולם¹⁵. — ר' יהודה בר' קלונימוס בר' מאיר משפירא קורא
 לר' שמחה „קרובו“¹⁶ ור' שמחה לר' קלונימוס אבי ריב"ק „דודי“¹⁷. ומה שלא נודע
 עד עתה הוא שר' שמחה היה מזרעו של ר' יהודה הכהן בעל ספר הדינים,
 וכן כותב באחד מכתביו לראבי"ה: „גם כספר הדינים של זקני ראייתו
 שהשיב שכותבין אגרת מרד על הזקנה“¹⁸. ופשוט שאין הכונה זקינו ממש,
 שהרי היה בינו ובין ר' יהודה הכהן מרחק זמן כמאה וחמשים שנה, אלא הכונה
 זקינו בדור המישי או ששי. ומכיון שלא מצאנו בשום מקום שהיה ר' שמחה
 כהן צריכים לומר שיחוסם לר' יהודה הכהן היה מצד אמו או מצד אביו ונכנסה
 בת בין הבנים כדורות הקדומים. והנה ראינו כי ר' שמחה היה חבירו של ראבי"ה
 בבית מדרשם של ארבעה רבותיהם, מזה יוצא שהיה בן גילו של ראבי"ה, אם
 כן נולד גם כן קרוב לשנת תת"ק. והוא חתום על התקנות בשנות תתקפ"ג ותתקפ"ג.
 א"כ נוכח לשער שנפטר קרוב לאותו זמן שנפטר ראבי"ה, היינו בשנת תתקפ"ג.

ומה שלא נודע עוד לחוקרי הדורות הוא שהיה לר' שמחה את. וז"ל כ"י האמבורג
 סי' 45 קניג ד': „וכן אירע פה בוירצפורק שמשומד אחד הלץ ליבמתו והוא
 נשחמד קודם קידושי המת ואני הייתי אחד מן הדיינים וכן אירע בשפירא
 לפני הר' שמחה ואחיו הר' אלעזר ספטרספורק¹⁹ ואמר הר' אלעזר
 סברא [העתקת דר' צימלס]. וכבר גלית דעתי שר' אלעזר זה הוא ר' אליעזר
 [אלעזר] החתום על התקנות משנת תתקפ"ג ותתקפ"ג. ראה ערך ר' אליעזר מסיץ.
 (1) שניהם החתומים על תשובות לראבי"ה. ור' נתן חתום ראשון, הרי שהיה
 גדול ממנו בשנים. (2) סדר הקבלה בתשו' רש"ל סי' כ"ט. וראה עוד הערה שאח"ז.
 (3) וכבר ימים ששמעתי מפי מורי רבינו משה הכהן שהקשה בשם מורי
 ר' אליעזר ממיץ [ראבי"ה סי' תרכ"ד]. (4) תשובת ר' שמחה לר"י א"ז: „מה
 אשיבך על הסבלונות. זכורני עובדא ממורי רבינו יב"א ששידך בתו לכן אחיו
 שסבר שהיה פקח ונמצא להיפך ולא רצה לכנסה והצריכה מורי רבינו יהודה
 גט מפני סבלונות ששלח“ [א"ז ח"א סי' תש"ס 224 ב', תשו' ר"ח א"ז סי' כ"ן].
 ומכיון שריב"א היה בשפירא אין ספק שר' יהודה הוא ר' יהודה בר' קלונימוס
 בר' מאיר, ריב"ק משפירא. (5) ראה הערה 4. — וחוקרי הדורות כתבו שר' שמחה
 היה תלמידו של ר' שמריה ושל ר' אברהם בר' שמואל החסיד [גרום, ס"ח חלק
 ל"ד עמ' 309 הערה 12 ועמ' 558. מיכל, אור החיים סי' 1215 עמ' 598 ומ" 248
 עמ' 116. גר"י ח"ב עמ' 344 הערה 360 והערה 362 ועמ' 360 הערה 280].
 ובנוגע לר' שמריה רומזים לתשו' מהרי"ק סי' ק"ב: „כתב רבינו אביגדור כהן
 קבלתי ממורי שמחה בשם רבינו שמריה“. אבל האומר דבר בשם חכם אין מזה
 ראיה שהיה תלמידו, ואפשר שהיה רחוק ממנו כמה דורות, כמו שמצאנו בתלמוד
 שאמורא אומר דבר „משום“ ר' עקיבא וכאלה. והדוגמא הכוללת לזה הם דברי
 ר' שמחה שהכאנו בהערה 3 שר' משה הכהן הקשה בשם ר"א ממיץ, ור' משה
 כהן היה אולי גדול בשנים מר"א ממיץ, שהרי כבר בימי ר' אפרים נקרא „ארי
 שבחבורה“. ראה למעלה ערכו, והיה מתלמידיו הראשונים של ר"ח, יחד עם ר"א
 ממיץ או אפשר קודם לו. ובנוגע לר' אברהם בר' שמואל סומכים על דברי ר'
 שמחה לר"י א"ז: „כי נפלה עמרת זהב גדולה מורי הקדוש רבינו אברהם“ [א"ז
 ח"א סי' תש"ס]. וחושבים שר' אברהם זה הוא ר' אברהם בר' שמואל, וכבר
 ראינו שזה אי אפשר, ראה למעלה ערך ר' אברהם בר' שמואל. (6) ראה למעלה
 פרק א', רבותיו. (7) שבה"ל סי' רס"ה, ועוד במקומות הרבה אצל צימלס,
 לתולדות ר' אביגדור בר' אליהו כהן צדק, עמ' 8 הערה 1. ויש להוסיף תשובת
 מהרי"ק סי' ק"ב שהכאנו למעלה הערה 5. (8) מורי ר' שמחה נמצא בא"ז
 פעמים אין מספר. (9) ראה פרק רביעי. (10) רשומים בגר"י ח"ב עמ' 345.
 11—15) צונץ ליי"ג עמ' 309 ולהלן. אור החיים סי' 1215 עמ' 598. גר"י ח"ב
 עמ' 346. ומה שנוגע לפירוש הוריות נמצא בתום הוריות ד' א': „הועתק מפי'
 רבינו שמחה זצ"ל“. אבל אפשר שהיה הענין בפירוש הספרא. סדר עולם נזכר
 כראשונה ברוקח, ססי שעי"ח: מסיע של מורי הר' שמחה ז"ל. (16) עפשטיין,
 Das talmudische Lexikon יחוסים תנאים ואמוראים עמ' 12. (17) א"ז פסקי
 בי"ק סי' ת"ס 74 א': „ושמעתי שדודי רבינו קלונימוס זצ"ל קרוב
 למלכות היה סבני פלטיין של המלך כשהיה המלך שואל מס סבני העיר היה

מסייעים כפשרה הגונה ואחר כן היה מבקש מן המלך לנכות מן המס שלישי או רביעי מה שהיה מגיע לחלקו ליתן כי היה אומר למלך אני עובדך בהלואות ובענינים הרבה אני רוצה שתפטרני מן המס ודיני ליתן עמהם. אע"פ שהמלך היה מתרצה לו לנכות מן המס כפי חלקו היה חוזר ונותן עם הקהל. ובקיצור כתשו' מהר"ם כ"ב ד"פ סי' תקל"ב. וגרום כמ"ח חלק ל"ד עמ' 516 הערה 5 מסר העובד שלא בדיוק. וכתשו' מהר"ם ד"פ סי' תתק"פ: ורבינו אליקים מחמת שהיה קרוב למלכות פוטרו המלך בכל שעה והוא היה מחלק עם הקהל. ובדאי שצ"ל: רבינו קלונימוס, כדברי גרום שם. ואף שמצאנו במשפחת הרא"ש איש אחד ושמו אליקים, והיה בכית השר שלו וכל אשר היה לו היה בידו [כית תלמוד ח"ד עמ' 345]. אבל שם אין רמז לענין המס כלל. ואם כן אינו ר' אליקים שכתשו' מהר"ם. ועוד שיש הבדל בין רבי' — התואר הניתן לכל יודע ספר — ובין רבינו, שלא יקרא כך אלא חכם גדול. וראה אצלנו למעלה פ"ב ערך ראב"ן. (18) שא"ת ר' שמחה לראבי"ה סי' תתקע"ו. (19) אולי יש לחקן השבוש המוזר הזה ולקרוא פרידברק [Friedberg] וראה על Friedberg בגר"י ח"א עמ' 110].

ר' שמעון, לדעת גרום הוא ר' שמעון מיונביל. ראה ערכו לקמן. ולדעתי הוא ר' שמעון אביו של ר' נתן בר' שמעון מבית דין שפירא. ראה ערכו למעלה. ר' שמעון בר' שמואל מיונביל [Joinville]. היה תלמידו של ר"י הזקן בעל התוספות, ונזכר כמה פעמים בתוס' בשם ר' שמעון. ראה גרום במכתב-חדשי חלק ל"ד עמ' 556 ובג'יא עמ' 255. ובג'יא שם כתב גרום על פי המדרכי קידושין פרק ג' סי' תק"ל שר' שמעון דגן היה רבו של ראבי"ה. ומעות היא, שלשון "וכ"כ ראבי"ה" מוסב על שלפניו והלשון "מעשה וכו' נשאל למורי וכו'" אינו מדברי ראבי"ה, ולא נמצא בראבי"ה, וכאן לפנינו אינו מוכירו בשם "מורי". והראשון למעות זו הוא קאהן, מדרכי בן הלל עמ' 155. — וגרום במכתב-חדשי שם משער שר' שמעון הנזכר בראבי"ה סי' תתק"ף שהשיב לו הוא ר' שמעון שלנו, ובג'יא שם הדבר כבר פשוט וברור, ועל פי זה כתב בראבי"ה "הרי"ן מכתבים לר' שמעון מיונביל, וכן שוואב במחברתו - Le manuscrit heb-reu 1408 עמ' 12, וכן בגר"י ח"א עמ' 77. ואין כל זה רק השערה בעלמא ואין לה סמוכין.

ר' שמעיה. תלמיד מובהק של רש"י, סופרו ומוכירו עורך תשובותיו ופסקיו (1). הוסיף תוספות לפירוש רש"י על התורה וליחזקאל (2). והוא עצמו חבר פירושים למקרא (3). אבל עיקר חכמתו היה בפירוש התלמוד. חבר פירושים למסכות ברכות (4). עירובין (4), סוכה (4), גיטין (5), קידושין (6), עבודה זרה (4), חולין (7), מדות (8), תמיד (9).

בדבר מחבר מחזור ויטרי יש לנו ידיעות מתחלפות. ר"ת ור"י קוראים אותו על שם ר' שמחה (10), הוא ר' שמחה בר' שמואל זקינו של ר"י. ומחברים אחרים מיחסים את הספר לר' שמעיה (10). ור"א עפשטיין פותר הסתירות בזה שר' שמעיה סדר הלכות ופסקים מפי רש"י ור' שמחה כגון במחזורו. ואין פתרון זה מתקבל על הלב. ובכת"י אדלר סי' 2717 (11) מ"ה ב': כתב רבינו שמעיה ז"ל במחזור ויטרי שדברים אלה בא מעשה בכית רבו רש"י ז"ל שהואיל שכבר שהה שיעור מליחה והוא מותר על ידי כך לתתו בקדירה וכו'.

שם קל"ג ב': ובמחזור רבינו שמעיה מויטרי תלמידו של רש"י כתוב וז"ל מעשה היה בקולוניא באחד ששחט מלה ושכח ולא בדק הריאה והלך לו ובחזירתו מצא הריאה לחוץ ולא נודע מי הוציאה אם גוי אם ישראל ושאלו לרבינו אשר בר' דוד הלוי והשיב לברוק הריאה ואם לא ימצא בה ריעותא מותרת. ועזרוהו אחיו רבינו שמואל ורבינו יהודה ורבינו מנחם וכו'. והרב רבינו יצחק בר' יהודא והגאון ר' יצחק בר' אליעזר הלוי ורבינו שלמה בר' שמשון אסרוה וכו' וכו' ונחלק עליהם התיר הגדול רש"י ז"ל וכו' ותשובת רבינו משולם הגדול ז"ל יש בידנו וזה לשונה וכו' הרי סעד לרבינו וכו' ואני שמעיה תלמידו מצאתי סייג לרבינו המומחה וכו' עכ"ל רבינו שמעיה מויטרי במחזור ש"ו.

הנה אין שום ספק שהיה שם מחזור ויטרי של ר' שמעיה. ולכן אין דרך אחרת לפתור הסתירה בדבר מסדר מחזור ויטרי אלא בהניחנו שהיו לפני הראשונים שני ספרים בשם מחזור ויטרי, האחד של ר' שמעיה והשני של ר' שמחה. והנה הענין הראשון שבכת"י אדלר נמצא עוד בספרים אחרים (12), באור זרוע מסיים: "מעשה זו הועתק מפסקי רבינו שלמה שסידר הר"ר שמעיה זצ"ל לפניו ומכתיבת הרב רבינו שמחה מויטרי זצ"ל". והדברים כמשמעם אינם מובלים פירוש אחר אלא שהענין היה בשני ספרים, בזה של ר' שמעיה ובה של ר' שמחה (13) ובעל אור זרוע מסופק, איזה משניהם נכתב לפני רש"י (14). ובמקום אחר (15) אומר בעל אור זרוע בפירוש: ומכאן היה ראייה למה שכתוב במחזורים שכתבו תלמידי רבינו שלמה.

והנה נוסח המעשה שבאור זרוע קרוב מאד לנוסח שבפרדס, ולכן קרוב הוא שבעל אור זרוע קרא לפרדס בשם מחזור, ועל פי תוכנו ראוי לשם זה. ויצא מזה שר' שמחה סדר את הפרדס. ובדבר ספר הפרדס אומר ר"א עפשטיין גם כן שהמסדר הכנים פסקי ר' שמעיה בקובצו. ותוקרים אחרים (16) אומרים שר' שמעיה עצמו סדר ספר הפרדס. ולפי מה שכתבנו אפשר הוא שמסדרו הוא ר' שמחה.

מקורות חייו של ר' שמעיה לא ידענו מאומה, אבל מדברי כת"י אדלר למדנו שהיה מויטרי, ולפי פעולתו הספרותית בכית מדרשו של רש"י ידענו שהתגורר שנים רבות בטררויש [Troyes]. ואחר כך עזב את טרויש וקבע דירתו במקום אחר, שכן רש"י משיב לו תשובות בכתב (17). וממקום אחר נודע לנו עתה שהיה לו בן ושמו משה, שכן כותב אחר השואלים לר' אברהם בר' יצחק אב"ד: "אחרי כתבנו זה מצאנו בספר האורה של ר' משה בר' שמעיה" (18). וקרוב לדאי שר' שמעיה הוא ר' שמעיה שלנו, כהשערת אסף. ומתוך זה נלמד גם כן בקירוב הרבה ששם אביו היה משה. — ולפי דרכינו למדנו שכנו של ר' שמעיה סדר ספר האורה, ובדאי שמדר לפני אביו.

רבינו תם מסר לנו הידיעה שר' שמעיה היה חמיו של רבינו אחי, היינו או רשב"ם (19) או ר' יצחק. ומחברים אחרים מיחסים לר' שמעיה קורבה עם רש"י, מהם אומרים שהיה חתנו ומהם שהיה חתן אחותו ומהם שהיה בן בתו (20). אבל רש"י בתשובותיו לרבינו אלצורה [Auxerre] כותב: "ועתה עסקתי בה עם אחינו שמעיה" (21). ואחינו היינו קרובינו, הרי שר' שמעיה לא היה חתנו של

ר' שמריה בר' מרדכי, משפירא. תלמידו של ר' יצחק בר' אשר הלוי, ריביא הראשון (1). ולאחר פטירת ריביא היה בבית מדרשו של ר' (2). ושאל ממנו (3) ומראב"ן (4) והשיב לר' יואל (5). מתלמידיו נודעו: ר' יהודה בר' קלונימוס בר' משה ממגנצא (6) ור' יהודה בר' קלונימוס בר' מאיר משפירא (7). יחד עם חבריו ר' אברהם בר' שמואל משפירא נתוכח עם ר' אפרים בר' יצחק מריגנשבורג ויכות של פולטום שהיה לריב ולשטנה (8). הפוסקים מזכירים פסקי נדה של ר' שמריה שכתב על פי ריב"א (9). אבל קרוב מאד שבכל מקום שמוזכר בעל הרוקח, ר' שמריה מפי ריב"א הכונה לפסקיו של ר' שמריה שכתב עפ"י ריב"א, היינו: פסקי שבת—סי' ק, פסקי פסחים—סי' רס"ח, פסקי חול המועד—סי' ש"ח (כ"פ). מקורות חייו לא נודע כי אם שני פרטים: א) שהיה קרובו של ראב"ן (10). ב) שהפליג בזקנה (11).

[1] ר' שמריה מפי ריביא, ר' שמריה לפני ריביא: רוקח סי' ק, ר"ג, רס"ח, ש"ח (כ"פ), שי"ט. מהר"ם ד"פ סי' תשמ"ב: מעשה היה שישב רבינו שמריה לפני ריביא הלוי וחבל אדם בחבירו ותפס הנחבל כוס של כסף מן החובל וכאן דרין לפני ריביא והיה ריביא מצטער על הדין וא"ל רבינו שמריה רצונך שאפטור אותך מן הדין א"ל אין א"ל לנחבל יודע אתה כמה עשה לך הפסד אמר אין וכו' אין שום אדם יודע לשער ע"כ הוא פטור שאין דנין דיני קנסות בבבל א"ל תנוח דעתך שהנחת דעתך. (2) או"י פסקי ב"ב סימן קצ"ט 59 א': שמעתי שבא מעשה לפני ר"ת זצ"ל וכו' ונמלך ברבינו שמריה בר' מרדכי זצ"ל וכו' וקבל רבינו תם את דבריו. (3) ראה למעלה פרק שביעי השוכות ר"ת סי' תת"ן. (4) ראב"ן קמ"ז ג' וד'. ראבי"ה ח"א סי' קע"ב עמוד 190 ולהלן: באתי לשאול לפניך מורי וקרובי אב"ן העזר. וראב"ן משיב לו: לא שאני כדאי ששלחת אלי אלופי ומיודעי כי קטנך עכה ממתיני אלא שבאת לטהות על קנקני ריקן ולא אמור ממשמעתך ואחזה דעי אף אני. (5) למעלה פרק רביעי בערכו. (6) ראה למעלה בערכו. רוקח סי' ר"ג: אבל קבלתי מאמ"ו הרב ריב"ק שקיבל מרבינו שמריה. וראה עוד תשו' מהר"ם ד"פ סי' תת"ה ומשם במרדכי כ"ב סי' תרמ"ו, מרדכי חולין סי' תקפ"ח. — ויש אומרים שגם ר' שמחה היה תלמידו של ר' שמריה. ואין לזה יסוד. ראה למעלה ערך ר' שמחה. ומה שצריך עיון הוא אם ר' אלעזר בעל הרוקח היה תלמידו של ר' שמריה. קאהן, מרדכי בן הלל עמ' 152 רומז למרדכי פסחים פ"ב, ודאי שכונתו לסי' תקס"ה, אבל כבר הוכיח ר"א עפשטיין [Das talmudische Lexikon עמ' 7] שנשמט ברוקח ריב"ק משפירא שהוא קורא לר' שמריה מורי הישיש. וזה ברור. אבל ברוקח סי' רס"ח נמצא: מפי מורי רבינו שמריה לפני רבינו יביא הלוי, ואומר עפשטיין כי מפי" מ"ס זצ"ל: מפסקי" כמו שהוא בס"י שי"ט. וזה אינו פשוט כל כך, ומה יעשה ל"מורי". ואם נקח הדברים ככתבם יפלא שבעל הרוקח מזכיר את ר' שמריה בחמשה מקומות אחרים בלי התואר "מורי". לכן נראה שגם כאן יש לנו הבאה מספר יחומי תנאים ואמוראים. אבל אין זה הכרע גמור, ומצאנו עוד במקומות אחרים שזכר חכם אחד בשם "מורי" ופעם בלא התאר הזה, במקום שהחכם לא היה רבו מוכחק של המחבר. ראה לדוגמא למעלה פרק א' רכותיו ערך ריב"ק ממגנצא ופרק ב' ר' יואל רכותיו. (7) ראה

רש"י ולא נכדו אלא קרובו והיינו בהתאם לאחת המסורות: חתן אחותו. — כי אוכספורד סי' 1207, רשימת נייבויר 424: "אלו הליקוטין שכתבתי בכתיבה דקה הן מפי הרב ר' שמעיה וכו' לא פירש יותר הרב ר' שמעיה מיום הכפורים מן הרהיטים כי אם אלו אשר כתבתי להורות את בני ישראל".

[1] רח"ם, אור החיים עמ' 605 סי' 1222. ר"א עפשטיין, Schemaja der Schüler und Sekretär Raschis [מכתב חדשי חלק מ"א, הוצאה מיוחדת]. וראה אצלנו למעלה פרק שביעי פסקי ר' שמעיה. (2) ר"א ברלינר, הקדמה לפירוש רש"י לתורה הוצאה שניה עמ' XI. עפשטיין שם עמ' 4. רש"א פוננסקי, פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנצ'י, מכוא עמ' XXII. ולדעת ברלינר יש הוספות ר' שמעיה גם במקומות אחרים בפירוש רש"י. (3) פירושו לפוסקי שמואל מובאים בפירוש שמואל המיוחס לר' יוסף קרא, ראה פוננסקי שם עמ' XXIII. (4) רח"ם שם. עפשטיין שם עמ' 5 הערה 1. ויש להוסיף: פירושו לברכות באור זרוע ח"א 23 א' סי' כ"ב, 45 א' סי' קכ"ח. (5) או"י ח"א סי' ש"ח 202 א': וכן כתב הר"ר שמעיה זצ"ל בפירושו. (6) למעלה פרק שביעי. פירוש ר' שמעיה. (7) רח"ם שם. אצלנו למעלה שם וערך פירושים ישנים. (8) נדפס בש"ס. ונוסח אחר מפירוש זה פרסם ברלינר בספרו Beiträge zur Geschichte der Raschikommentare. והדפיסו שנית ר"א סופר נדפס לפירוש המאירי למסכת תענית וכו', וינא תרצ"ד, עמ' 165 ולהלן. (9) כ"י אוכספורד סי' 370. עפשטיין שם. (10) עפשטיין עמוד 17 ולהלן. וראה שם הגדולים ערך מחזור ויטרי. ומה שרומז לתוס' פרק קמא דשבת הכונה לדף י' א' ד"ה טרוחותא. (11) דביר ח"ב עמ' 233 סי' 43. מחבר כת"י היה בזמנו של ר' יוסף קולון. מארמורשטיין שם עמ' 214 ולהלן. (12) מעשה הגאונים עמ' 5 סי' ו', פרדס סי' רכ"ו, ספר האורה עמ' 132, תשו' תצ"ו סי' ע"ה. רוקח סי' ת"ח, או"י ח"א סי' תע"ו 138 ב', מרדכי חולין סי' תשכ"ה: זה אירע בביתו של רש"י והתיר וכן כתב רבינו שמעיה בן בתו שהוא עצמו שא"ל לרש"י והתיר. — והענין השני שבכת"י אדלר נמצא במעשה הגאונים עמ' 88, פרדס סי' רכ"ה, בית תלמוד ח"ב 296, מכוא למחז"ו 174 מאיסור והיתר [כאיסור והיתר כת"י מרצבכר לא מצאתי], או"י ח"א סי' ת"א. והלשון שבכת"י אדלר אין רמז לו במקומות ההם. וכן החכמים בני ר' דוד אינם נודעים ממקום אחר. (13) גרום, Gallia עמ' 196, עפשטיין שם עמ' 20 הערה 1. גרום מפרש שר' שמעיה השתמש בספרו של ר' שמחה. ועפשטיין אומר להיפך. ובאמת אין דברי שניהם נכונים, והלשון אינו סובל פירוש אחר ממה שפירשתי. (14) ובמקום אחר, או"י ח"א סי' שס"א 97 א', אומר: הואיל והרב רבינו שמעיה והרב רבינו שמחה מיוטרי תלמידו רבינו שלמה ז"ל פירשו בשם רבינו שלמה זצ"ל וכו'. הרי שוב דבר אחד אצל שניהם ושניהם בשם רש"י. (15) או"י ח"א סי' תנ"ב 129 ב'. (16) גרום, Magazin ח"ד עמ' 207 הערה 188. ר"ש הורו"ן במבוא למחזור ויטרי עמ' 5, ברלינר שם עמ' 172. (17) עפשטיין עמ' 4 הערה 6. אצלנו למעלה פרק שביעי, תשובות רש"י סי' תת"ן. (18) ספרן של ראשונים הוצ' ר"ש אסף עמ' 11. (19) כן דעת ברלינר, המזכיר ח"ט עמ' 77, ואצל הורו"ן במבוא ס"ע 4. וראה עפשטיין עמ' 4 הערה 3. (20) עפשטיין עמ' 4. אצלנו למעלה הערה 12. (11) מלא חפנים עמ' 39. עפשטיין עמ' 4 הערה 6.]

למעלה בערכו. (8) למעלה ערך ר' אפרים. (9) רוקח סי' ש"ט והגה"מ איסורי ביאה סי' ה': וכן כתוב בפסקי ה"ר שמריה שכתב מפי ריב"א. (10) למעלה הערה 4. (11) כן רח"ם באור החיים עמ' 606 סי' 1225 ובג"ר ח"ב עמ' 341, וראיתם מזה שריב"ק משפירא קורא אותו מורי הישיש. אבל אין זו ראייה חזקה, שהרי אין אנו יודעים מתי מתחיל גיל הישישות, וכן ששים כבר יכול להקרא ישיש. לדוגמא ר' אפרים מכונא, ראה פרק א' מקומות מגוריו ערך כונא. אבל יש ראייה אחרת, והיא: ר' שמריה היה תלמידו של ריב"א ומן המסופר בתשו' מהר"ם, למעלה הערה 1, יוצא שהיה תלמיד חבר לריב"א, ועל כל פנים לא היה מן הצעירים. ואף אם נאמר שריב"א לא נפטר אלא קרוב לתתצ"ג ור' שמריה למד אצלו בסוף ימיו והיה אז לכל הפחות בין שלשים וחמש וארבעים יצא שנולד בשנת תת"ן או תתנ"ה].

ר' שמשון בר' אברהם, הר"ש משאנץ [Sens]. והוא רש"כ א כתוספות שלנו, ונקרא גם השר משאנץ. מפורסם בפירושו למשניות זרעים וטהרות וכתוספותיו תוספות שאנץ. אחד מראשי חכמי צרפת בזמנו ובעל סמכות גדולה גם אצל חכמי אשכנז ואיטליה וספרד¹. וכבר ראבי"ה השתמש בתשובותיו ובפירושו המשנה שלו². חוץ מן הפירוש לזרעים וטהרות כתב עוד פירוש או תוספות לשקלים, עדיות, מדות וקנים³. הפירוש לעדיות נדפס בתחלה בדעמויא תקע"כ ואחר כך בש"ס וילנא. גם חבר פירוש הספרא, ונדפס בורשה תרכ"ו. חוץ מספריו אלה השיב תשובות במספר רב מאד⁴. השיג על כמה דברים במשנה תורה ובמורה נבוכים להרמב"ם והחליף בענין זה מכתבים עם ר' מאיר הלוי אבולפיה⁵.

הר"ש שמש בבית מדרשו של ר"ת, ורבו המובהק היה ר"י הזקן⁶. וגם קורא לר' דוד בר' קלונימוס, מורי⁷. מתלמידיו לא נודעו אלא שנים וגם הם אינם מן המפורסמים: ר' מאיר מאנגלימירא [Angleterre, England] ור' יעקב בר' שלמה מקורשן [Courson]⁸. והסברה שראבי"ה היה תלמידו מומעל היא⁹. וגם הידיעה שמסר ר' מרדכי בר' נתן שרי' משה מקוצי בעל הסמ"ג היה תלמידו של הר"ש¹⁰ יש לה סתירה מן העובד שבעל הסמ"ג אינו מזכיר את הר"ש בתואר מורי¹¹.

הר"ש היה נכדו של ר' שמשון בר' יוסף¹², ר' שמשון הזקן, ור' שמשון זה היה גיסו של ר"ת. הרי שהיתה קורבת משפחה בינו ובין ר"ת. ומצד אמו היה דוד רביעי לר' אליהו מפריש, שבתו של ר' אליהו נשאת לר' מאיר מפרוכינש [Provins] וכת ר' מאיר היתה אמו של הר"ש. אביו ר' אברהם ודאי שלא היה מקומו בין החכמים בעלי שם, שהרי בנו לא הביא אף דבר אחד של תורה משמו, וכן בנו השני הריצב"א, וכן מחברים אחרים. אבל היה אדם גדול ונכבד, שהרמ"ה באגרותיו לר"ש משאנץ כותב: „החסיד הקדוש נדיב נדיבות יעץ ר' אברהם תנצב"ה"¹³. היה לו בן תלמיד חכם ושמו לא נודע¹³. וגם בת היתה לו, ושם בעלה גם כן לא נודע¹⁴. ונזכרים שני נכדיו של ר"ש משאנץ ושם האחד ר' יוסף¹⁵. מקום מולדתו ומשפחת בית אביו של הר"ש משאנץ נראה שהיה בגורניש העיר שמקומה אינו ידוע אבל ידועה היא מן תוספות גורניש. וזה לשון האויז ח"ב צ' סעיב: „והשיב עליו רבינו שמשון בן אברהם זצ"ל משנ"ץ

וכו' וזכור אני כשהיה מורי הקדוש דר בגורן בבית אבא וכו". ואין ספק שגורן הוא גורניש. ומכאן תשובה לדברי האומרים שגורניש הוא Norwich באנגליה. ראה Gallia עמ' 136 ולהלן M. Schwab, Le Manuscrit hebreu N. 1408 עמ' 9. ומה שנמצא בכת"י גינצבורג סי' 7: „גורניש מיבמות אשכנזיות והם תוס' גורניש או גורניץ" הפירוש: תוספות גורניש שנמדרו באשכנז. ובעין זה מצאנו: „נשלמה בכורות קיצור משימת שאנץ שקיצר הר' יצחק הבחור תלמיד מהר"ר ברוך זצ"ל" [כת"י בריט' מוז' סי' 419. אורבך, דו"ח של בית המדרש לרבנים בברסלה שנה 1936 עמ' 12 הערה 19].

מקורות חייו של הר"ש נודע שנמסר לארץ ישראל בשנת תתקע"א [1211] (16) ולפי זה נקרא איש ירושלים¹⁷. ישב בירושלים ובעכו¹⁸ ונקבר לרגלי הר הכרמל¹⁹. בדבר לידתו ופמירתו נושא ונותן גרום ובה לידו מסקנה שנולד קרוב לשנת תתק"י ונפטר קרוב לשנת תתקצ"ז [1150—1230]²⁰. אבל חשבונו זה מוטעה. כיון ששימש ר"ש בבית מדרשו של ר"ת וגם ר"ת השיב לו תשובות בכתב²¹ אי אפשר להניח שהיה בזמן פמירתו של ר"ת פחות משלשים שנה, ור"ת נפטר בשנת תתקל"א, אם כן נולד ר"ש תת"ק או קרוב לה. ולזמן זה אנו באים גם ממקום אחר, והוא: מכיון שראבי"ה כבר השתמש בספריו ודאי שלא היה צעיר ממנו, וראבי"ה נולד בשנת תת"ק [1140], אם כן נולד ר"ש בשנת תת"ק או סמוך לה לפניה. והנה ראבי"ה מזכיר את הר"ש בברכת נ"ע וראבי"ה נפטר קרוב לשנת תתקפ"ה [1225], אם כן נפטר ר"ש לפני זמן זה. וזה מתאים לשיטת גריץ²² שהר"ש נפטר לפני תתקפ"ו.

(1) והתירו שלשה עמודי עולם הר"י ור' שמשון משנץ ור"י מפריש [ר' יהודה שייריאן]. מהר"י ק, שרשים סי' א'. ושם סוף שורש קנ"א: „עכ"ל ר"ש משנץ. ואם כי תירוצו נראה דוחק מי ומי אשר יבוא אחרי המלך בשכבר נתפרסם ככל התלמוד מעשה תקפו וגבורתו הלא הם כתובים על ספר דברי התוספות אשר יסד". ור"י איסרליין: ומימי תוספות שנץ אנו שותים וכיון שרבינו שמשון שחבר התוספות שמימיהם אנו שותים כתב בפשיטות להחיר וכו' אם כן אין להחמיר. תרומת הדשן סי' י"ט. ור' יעקב בר' משה בן עכסאי מעתיק פירוש המשנה לרמב"ם לסדר נשים וכותב בהקדמתו: „ואף כשעמד חכם קדוש וטהור ופירש שני סדרי משנה שלא נמצא להם גמרא בבליית והם זרעים וטהרות ופירוש קצת מסכתות משאר הסדרים שלא נמצא להם גמרא בבליית והם שקלים ועדיות, מדות וקנים הוא הרב החכם הגדול רבינו שמשון זלה"ה כשמשון בכחו וגבורתו נמצא כחו בש"ס". (2) ראה פרק ששי ופרק שבועי בערכו. (3) ראה למעלה הערה 1. (4) הרבה מהן מוכאים באויז ובמרדכי ועוד. (5) אגרת רמ"ה, כתאב אלרסאייל לרב רבינו מאיר הלוי, הוצ' בריל פריש תרל"א. ראה לענין זה גרום REJ חלק ז' עמ' 44 ולהלן. (6) ואני שמעתי ואינו יודע אם ממורי ר"ת עצמו או ממורי הקדוש. תשובתו בראבי"ה סי' תתקצ"א. אויז היא סי' שס"ז 101 א'. כת"י אדלר סי' 2717: אבל תלמידו רבינו שמשון משאנץ ור' אליעזר ממוך וכו' לא הזכירו דברי ר"י ז"ל. דביר ח"ב עמ' 219 סי' 16. (7) ראה למעלה ערך ר' דוד בר' קלונימוס. (8) גרום, REJ חלק ז' עמ' 185. (9) ראה למעלה פרק א' רבותיו. (10) ראה קאהן, Magazin חלק ד' עמ' 103. (11) ראה גרום

שם עמ' 186. 12) ראה למעלה בערכו. 13) גרום, 182 VI REJ. 14) כת"י שזח"ה ס' 345 [קהלת שלמה עמ' 67]: ור' שמעון [קרי: שמשון] בר' אברהם התיר ג"כ לחתנו שלא ילך מרוויש. והלשון קטוע. והענין כתשביץ ס' תקמ"ו [ד' למברג, בדפוסים אחרים: תקי"ב], ושם: ורבינו שמשון בר' אברהם התיר לחתנו ורבינו שמשון התיר במרויש שלא לבוא לב"ד. והלשון משובש. ובמקור הדברים כתשו מהר"ם ד"פ ס' תקמ"ו: ורבינו שמשון בר' אברהם התיר לחתן הר' שמשון הדר במרוויש שלא לבוא לב"ד. עכ"פ יש שני עדים לגירסת "לחתנו". ונראה הנוסח העקרי: לחתנו הדר במרוויש. 15) הגמ"ר קידושין סימן תקמ"ה: והרצו הדברים לפני הרב משאנ"ץ והורה דהו קידושין וכו' ואח"כ עברו ר' יוסף נכדו ואחיו דרך עליהם ושאלו להם והשיבו שהקדושין הראשונים לא היו קדושין וכו'. והנה אומר גרום: מדוע לא נזכר אחיו של ר' יוסף בשמן? אלא "אחיו" הוא אחיו של ר"ש משאנ"ץ. וזה פשוט שאינו נכון שאם הכונה לריצב"א היה מקדימו לר' יוסף והיה כותב "אחיו ונכדו ר' יוסף וכו'". ומה שלא נזכר אחיו של ר' יוסף בשמו ודאי שאין זאת טענה. ועוד מלשון התשובה של ר"ש משאנ"ץ. במרדכי שם: ושלתו הדברים לפני הרב משאנ"ץ אם יסכים לגרש והשיב וז"ל תחלת הוראה זו לקל קלה וכו'. ובלשון כזה לא היה כותב הר"ש משאנ"ץ כלפי אחיו הריצב"א. ועוד אומר גרום שזה הענין היה בשנת 1210 [ודאי כונתו שבשנת 1211 עלה הר"ש לארץ ישראל] ובזמן ההוא לא היה הר"ש בגיל שהיו לו נכדים גדולים בשנים. ולכן נכדו אינו בן הבן או הבת אלא בן האח או האחיות (neveu). והוא לשיטתו שהר"ש נולד בשנת תתק"י [1150], אבל לפי מה שהוכחנו לקמן שהר"ש נולד קרוב לשנת תת"ק היה בשנת 1210 כבן שבעים ויותר ואין שום קושי שהיו לו בזמן ההוא נכדים כבני שלשים. 16) גרום שם עמ' 177. 17) כן הרבה בסמ"ג. גרום שם עמ' 176 והערה 1. רח"ם אור החיים עמ' 607 ס' 1226. 18) גרום שם עמ' 178 והערה 4. 19) רש"ל תשו' ס' כ"ט. 20) גרום שם עמ' 179. 21) גרום שם עמ' 176 והערה 3. רח"ם אור החיים עמ' 607 ס' 1226. 22) חלק ו' עמ' 253.]

ר' שמשון בר' יוסף, נקרא גם הר"ש מפליזא [Falaise], ר' שמשון הזקן. זקנם של ר' שמשון בר' אברהם, הר"ש משאנ"ץ, ואחיו ר' יצחק בן אברהם, הריצב"א. היה מגדולי חכמי צרפת בדורו של ר"ת. ראה אור החיים לר' חיים מיכל עמ' 608 ס' 1228, גרום בספרו Gallia עמ' 477 ולהלן. ור"ת בתשובותיו אליו מפליג מאד בכשחו, ספר הישר הוצ' רוזינטהל ס' א'—ד', ז' וחי. ר' שמשון היה גדול בשנים מר"ת, שהרי נכדיו הר"ש משאנ"ץ והריצב"א היו תלמידיו של ר"ת. וגם נפטר לפני ר"ת, וכן כותב ר"ת באחת מתשובותיו [ספר הישר פ"ה רע"ב, הוצ' רוזינטהל ס' צ"ב עמ' 191, ראבי"ה ס' תתצ"ט], והרב הקדוש ר' שמשון כשהגיד עליו בעל החלום לאחר חצי שנה היה ניכר כאלו הוא חי, ואין ספק שהוא ר' שמשון שלנו. ומלשוננו של ר"ת יוצא שר' שמשון נהרג על קידוש השם ולא נודע הדבר עד לאחר חצי שנה. ולא ראיתי לחוקרי הדורות שהתעוררו על זה. היה גיוסו של ר"ת, ראבי"ה ח"ב 348. ונראה שר"ת נשא את. אחותו. — אכן נפלא הדבר שבתשובות ר"ת לר' שמשון אין זכר ליחס משפחה שבינו ובין השואל, וכן ר' שמשון בשאלותיו אין בהן אף צל של רבו לקורבת משפחה בינו ובין רבינו תם.

ר' ששת הנשיא, הרופא מברצלונא, ורכבתי לברזילונא לנדיב ונשיא רב ששת הרופא [תתקפ"ג]. עשה נתוח לשלמה בן ר' חננאל ורפא אותו מחליו. ראה תשובות ראבי"ה ס' תתקפ"ג. — רב ששת בן בנבנשתי נשיא ברצלונא היה מן החכמים המצוינים והמפורסמים בזמנו. נדיב: הנשיא רב ששת שהיה ראש נדיבי עולם ואוצר החמדות כולם [ר"י אלחריזי כ"י כרמולי, גרין דה"י חלק ו' עמ' 363 בהערה]. ומשם באתי לעיר ברצלונא וכו' ושם היה מושב אדונו וגאונו נשיא כל הנשיאים רבנו ששת עמוד העולם ויסוד החסידים כולם [ר"י אלחריזי, תחמוני ד' ורשה עמ' 350]. והיה גם חכם תלמודי, כמו שנראה מדברי בעל העיטור בהקדמתו: ברם זכור אותו האיש לטוב הנשיא ר' ששת שמו שאל ממני לפרש פרק התכלת. ובזמן חייו דעת גרין שנולד בשנת 1131 ומת בשנת 1210, ושטיינשניידר חולק עליו בהקנטה וקנטורה רבה [המזכיר חלק י"ג עמ' 106 ולהלן]. אבל אינו מכיר שימתו הוא. ור"י דאוידון [מבוא לספר שעשועים עמ' CVII ולהלן] מעטיק חקור בזה וכו' לידי מסקנה שרב ששת נולד בשנת 1110 והיה חי עוד בשנת 1193, אבל מת לפני שנת 1199, שהוא הגבול האחרון לחבור צואת ר"י אבן תיבון שזכר בה רב ששת בכרכת ז"ל. ובדברי רבינו בענין שלמה בר' חננאל נזכר ר"י הזקן, ר' יצחק בר' שמואל בברכת זצ"ל, ור"י הזקן נפטר לפי השערת גרום [Gallia Judaica עמוד 161] בשנת 1195, ורב ששת חי עדנה.

פרק תשיעי

פתיחות וחתימות לתשובות.

א. מי האדם שיבא אחרי המלך להכריע הכרעה שלישית ואף כי איש נקלה ויתום ברעת כמוני. אכן מצות מורי אבי הוא לכתוב עוני דעתי ומצות מורי אבי [אולי צ"ל: רבי] הגאון רבינו אליעזר ברכי שמואל אקיימה [א' 444. פתיחת רבינו בהערותו לויכוח שבין רבי יואל ור' אליעזר ממיץ].

ב. אני הצעיר באלפי הדל, נבוה וחדל, אישים יתום 1). כעת בא אלי 2) קרובי ר' אשר תכהן והפגין על בתו העלובה וזוכה על בעל נעוריה אשר המות הפריד הבילתה. ואומר אליו אחר סיפור דברים דרוש נא פי רבותינו הקרובים והרחוקים אשר מימיהם אני שותה וקטנם עכה ממתיני 3). ההרים הנבוהים, כי ירא אנכי בשגנת תלמיד עולה זדון. ויען אלי ויאמר אמנם כן אעשה אך פתח לאלם וחרוט לי שתים ושלוש דלתות ואקומה ואסוככה ואשקוד על דלתי רבותינו שישאו עיניהם לשמים לתת כבוד לשמו למצוא פתח לענין 4) בתי. וככה ויתחנן עד אשר הכריחני לעבור על דעתי ולפתוח מן הצד. ואל ידוני רבותי כהדיוט קופץ בראש, כי דחיתיו זה חצי שנה עד אשר העבירני על דעתי מפני צרת הבת העגונה, כי ראיתי צרת נפשה יושבת שוממה, ורבותינו חשו לזאת, כאשר שנו 5) משום עגונה אקילו בה רבנן. ונזקקתי לו ושאלתיו ספרה נא לי כל המעשה ואל תכחד ממני דבר גדול וקטן וכל צרות אשר שמעת וידעת